

Навчальний посібник

За редакцією

С. І. Архісресва, А. В. Непрана, Н. Б. Решетняк

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник
для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних
закладів

За редакцією Архієреєва С. І., Непрана А. В., Решетняк Н. Б.

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 1 від 20.06.2012 р.

Харків
НТУ «ХПІ»
2012

УДК 330.05
ББК 65.01я73
Н 93

Рецензенти:

Є. М. Воробйов, д-р екон. наук, проф., Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна;
С. В. Тютюнникова, д-р екон. наук, проф., Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна;
В. П. Решетило, д-р екон. наук, проф., Харківська національна академія міського господарства

Авторський колектив:

С. І. Архієреєв, О. О. Демьохіна, А. В. Непран, О. Ю. Егорова,
О. В. Назаренко, Т. В. П'ятак, Н. Б. Решетняк, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна,
Т. Є. Шедякова, Н. Г. Яковлева

Національна економіка : навч. посіб. / С. І. Архієреєв, О. О. Демьохіна, А.В. Непран та ін.; за ред. С. І. Архієреєва, А. В. Непрана, Н.Б. Решетняк. – Харків: НТУ «ХПІ», 2012. – 336 с.

ISBN

У посібнику розглянуто основні положення теорії національної економіки, викладено відповідний теоретичний та статистичний матеріал щодо України.

Розраховано на студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів, наукових працівників.

Іл. 8. Табл. 53. Бібліогр: 72 назв.

УДК 330.05
ББК 65.01я73

ISBN

© Колектив авторів, 2012

З М І С Т

Передмова	6
Глава 1. Національна економіка: загальне і особливе	7
1. Національна економіка як наука	7
2. Предмет і задачі дисципліни «Національна економіка»	13
3. Методологічний інструментарій національної економіки	16
4. Функції національної економіки	21
5. Зв'язок національної економіки з іншими економічними науками	24
<i>Питання для самоперевірки</i>	29
<i>Тести</i>	30
<i>Перелік джерел інформації.</i>	31
Глава 2. Економічні теорії та базисні інститути національної економіки	32
1. Зародження та основні економічні теорії національної економіки	32
2. Інституційна структура національної економіки	42
3. Базисні інститути та аналіз їх взаємозв'язку	47
<i>Питання для самоперевірки</i>	53
<i>Тести</i>	53
<i>Перелік джерел інформації.</i>	54
Глава 3. Теорія суспільного добробуту та соціально-ринкової економіки	55
1. Сутність та методологічні принципи дослідження суспільного добробуту як економічної категорії	55
2. Формування ринкових відносин	64
3. Соціально-ринкова економіка та її базові елементи	66
4. Соціальна політика як основа побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки	71
<i>Питання для самоперевірки</i>	75
<i>Тести</i>	75
<i>Перелік джерел інформації.</i>	77
Глава 4. Характеристика економічного потенціалу	77
1. Економічний потенціал в системі народного господарства країни	78
2. Сутність і структура виробничого потенціалу	79
3. Природні ресурси	86
4. Науково-технічний потенціал як джерело формування	97
5. Розвиток експортного потенціалу країни	101
<i>Питання для самоперевірки</i>	106
<i>Тести</i>	106
<i>Перелік джерел інформації.</i>	108

Глава 5. Інституційні фактори розвитку національної економіки .	109
1. Інституційні трансформації та соціально-економічний розвиток .	109
2. Розвиток інституту приватної власності та ринку	115
3. Розвиток ринкової економіки та інститут права	121
4. Інститут корпоративного управління	126
5. Вплив державної політики на процес інституційних змін	131
<i>Питання для самоперевірки . . . . .</i>	<i>135</i>
<i>Тести . . . . .</i>	<i>135</i>
<i>Перелік джерел інформації. . . . .</i>	<i>136</i>
Глава 6. Інфраструктура національної економіки	137
1. Інфраструктура та її роль у сучасній економіці	137
2. Виробнича інфраструктура як складова частина національної економіки	142
3. Соціальна інфраструктура та роль в процесі розширеного відтворення і підвищення добробуту населення	155
4. Види соціальної інфраструктури	159
<i>Питання для самоперевірки . . . . .</i>	<i>164</i>
<i>Тести . . . . .</i>	<i>164</i>
<i>Перелік джерел інформації. . . . .</i>	<i>166</i>
Глава 7. Державність та державне управління економікою	166
1. Сутність та об'єктивна необхідність державного регулювання економіки	167
2. Бюджетно-податкова політика	170
3. Грошово-кредитна політика	182
4. Регулювання цін	193
5. Антимонопольна політика	197
<i>Питання для самоперевірки . . . . .</i>	<i>201</i>
<i>Тести . . . . .</i>	<i>202</i>
<i>Перелік джерел інформації. . . . .</i>	<i>204</i>
Глава 8. Структурна перебудова національної економіки	204
1. Структура національної економіки. Динамічність і оптимальність структури народного господарства в умовах науково-технічного прогресу	205
2. Зміна структури виробництва і основні пропорції народного господарства	209
3. Особливості динаміки і структури капітальних вкладень та основних фондів	213
4. Структура промисловості та її зміна в умовах науково-технічної революції	220
5. Структурні зрушення в аграрному секторі економіки України в контексті ринкових трансформацій	224

6. Зміни в структурі зовнішньої торгівлі	228
<i>Питання для самоперевірки</i>	234
<i>Тести</i>	234
<i>Перелік джерел інформації.</i>	236
Глава 9. Програмування та прогнозування національної економіки	236
1. Суть державного програмування і види програм	236
2. Програми економічного і соціального розвитку	242
3. Цільові комплексні програми розвитку національної економіки . .	244
4. Прогнозування розвитку національної економіки	255
<i>Питання для самоперевірки</i>	262
<i>Тести</i>	263
<i>Перелік джерел інформації.</i>	264
Глава 10. Політика економічного зростання в національній економіці	265
1. Сутність поняття «економічне зростання»	265
2. Класифікація типів економічного зростання	271
3. Основні фактори економічного зростання	276
4. Економічне зростання і економічний розвиток	284
<i>Питання для самоперевірки</i>	288
<i>Тести</i>	289
<i>Перелік джерел інформації.</i>	291
Глава 11. Інституціональні форми інтеграції у світове господарство	291
1. Тенденції розвитку світових інтеграційних процесів та їх вплив на формування національних ринків товарів, послуг і капіталу .	291
2. Інституційні основи і форми економічної та політичної інтеграції України	295
3. Співробітництво основних міжнародних фінансово-кредитних інститутів з Україною	301
<i>Питання для самоперевірки</i>	304
<i>Тести</i>	304
<i>Перелік джерел інформації.</i>	306
Глава 12. Національно-економічна безпека	307
1. Економічна безпека як основа забезпечення національної безпеки України	307
2. Продовольча безпека	315
3. Фінансова безпека	321
4. Енергетична безпека	327
<i>Питання для самоперевірки</i>	331
<i>Тести</i>	331
<i>Перелік джерел інформації.</i>	333
Контрольні питання до іспиту з дисципліни «Національна економіка»	335

Передмова

Сучасний етап економічного розвитку характеризується використанням досягнень науки і техніки у виробництві, зростанням життєвого рівня населення, поглибленням інтеграційних процесів з іншими країнами. Все це прямо чи опосередковано впливає на темпи економічного зростання. В той же час світ навколо стає усе більш динамічним, суперечливим і в той же час цілісним.

Масштабність та складність здійснення задач в галузі удосконалення господарського механізму пред'являють нові вимоги до рівня знань. Для того щоб відповідати сучасним вимогам, забезпечувати високоефективне регулювання національною економікою, спеціалісти в економічній сфері повинні перш за все підвищувати рівень кваліфікації та економічної підготовки.

Цій меті служить й даний навчальний посібник. В ньому зроблено спробу викласти в систематизованому вигляді коло основних проблем, необхідних для висококваліфікованого спеціаліста в економічній сфері. Основна мета авторського колективу полягає в тому, щоб систематизовано викласти основні питання регулювання національної економіки, її соціальні аспекти. Основна увага приділяється характеристиці сучасних досягнень економічної науки і узагальненні як вітчизняної, так й світової практики господарювання.

Навчальний посібник охоплює широке коло питань механізму функціонування народного господарства і складається з 12 глав. До кожної глави навчального посібника додається література, яка цитується в тексті і рекомендується для одержання додаткової інформації з даної теми. В посібнику розглядається рівень розвитку української економіки, інтенсивний та екстенсивний типи розвитку виробництва, виявляються джерела і резерви економічного зростання – трудові, матеріально-технічні і природні ресурси; дається аналіз матеріального і культурного рівня народу як фактора економічного зростання; розглядається інфраструктура та її вплив на темпи зростання суспільного виробництва; аналізується такий фактор економічного зростання як підвищення продуктивності праці; досліджується проблема зниження фондо-, капітало- і матеріаломісткості виробництва. Велике значення надається дослідженню структурних зрушень в народному господарстві.

Авторський колектив: С. І. Архієреєв (гл. 5), А. В. Непран (гл. 1, 4, 8, 9, 10), Н. Б. Решетняк, Т. І. Чорна (гл. 3), О. Ю. Егорова (гл. 4), Н. Г. Яковлева (гл. 2), І. Є. Тимченко (гл. 6), Т. В. П'ятак (гл. 7), О. О. Дем'яніна (гл. 11), О. В. Назаренко, Т. Є. Шедякова (гл. 12).

Глава 1. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

1. Національна економіка як наука.
2. Предмет і задачі дисципліни «Національна економіка».
3. Методологічний інструментарій національної економіки.
4. Функції національної економіки.

1. Національна економіка як наука

В умовах становлення української держави виникла, розвивається і удосконалюється наука про народне господарство. Вона виникла із потреби в науковому обґрунтуванні економічної політики держави і є теоретичним узагальненням практики господарювання. Термін «національна економіка» вживається як синонім «народне господарство».

Національна економіка – система суспільного відтворення, що історично склалася у визначених територіальних кордонах. Народногосподарський комплекс включає: всі фази суспільного відтворення на рівні даної країни – виробництво, розподіл, обмін, споживання; всі галузі народного господарства як виробничої, так і невиробничої сфери; всі регіональні частини економіки країни – економічні райони і господарські комплекси областей. В межах єдиного народногосподарського комплексу формуються галузеві комплекси хімічної і нафтохімічної, харчової і деревообробної промисловості, паливно-енергетичний комплекс, агропромисловий комплекс. Єдність національної економіки, її цілісність зумовлюється рівнем розвитку продуктивних сил, суспільним характером виробництва (його концентрації, спеціалізації і кооперації, відповідних даному етапу виробничих стосунків і гнучкої системи державного регулювання).

Актуальність вивчення національної економіки визначається місцем і роллю цієї науки в житті суспільства. Національна економіка служить теоретичною основою розробки конкретних шляхів, форм і методів державного регулювання економіки. Вона сприяє, поглиблюючись в розробку категорій і законів, використанню економічних законів в практиці господарювання, що служить основою зростання ефективності суспільного виробництва. Ця наука відіграє велику роль і в економічній освіті.

Національна економіка кожної країни має загальні засади функціонування та розвитку. Разом з тим економіка кожної країни характеризується специфічними особливостями, які полягають у природно-кліматичних умовах, рівні соціально-економічного розвитку, інституційній будові, ступінню залучення до міжнародного поділу праці та ін. Це все в кінцевому випадку потребує дослідження національної економіки як особливої еко-

номічної системи, що має специфічні зв'язки та закономірності розвитку.

Матеріальною основою розвитку народного господарства є сукупність продуктивних сил даної країни. **Продуктивні сили** – сукупність засобів виробництва і людей, які приводять їх у дію. Речова частина виробничих сил, і перш за все засобів праці, складає матеріальну базу суспільства. В ринковій економіці господарство побудовано на приватній власності на засоби виробництва як головної; воно розвивається як під впливом ринкових сил, так й системи державного регулювання.

Розвиток продуктивних сил національної економіки та підвищення її ефективності нерозривно пов'язаний з удосконаленням форм суспільного поділу праці – спеціалізацією, концентрацією і комбінуванням виробництва. **Спеціалізація виробництва** – одна із форм суспільної організації виробництва, що ґрунтується на поділі праці як між різними галузями і сферами суспільного виробництва, так і всередині галузі підприємств на різних стадіях виробничого процесу. В сучасних умовах спеціалізація, що виражається в розщепленні старих і формуванні нових галузей, виробництв, сфер, одержує все більше поширення в промисловості, сільському господарстві, в торгівлі, в сфері побутового обслуговування населення.

Зростання суспільного виробництва, що відбувається на основі оновлення та розширення матеріальної бази, в значній мірі залежить від розвитку процесів концентрації виробництва. **Концентрація виробництва** – зосередження все більшої частини засобів виробництва, робочої сили і випуску продукції на великих підприємствах. В умовах ринкового механізму концентрація здійснюється в умовах жорсткої конкуренції між окремими товаровиробниками. Ефективність концентрації проявляється в тому, що на великих і величезних підприємствах показники ефективності виробництва суттєво вищі, ніж на мілких і дрібних підприємствах.

Поділ праці ефективний в тому випадку, якщо супроводжується кооперацією робіт, що забезпечує їх об'єднання в ціле. **Кооперація праці** – форма організації праці, при якій значна кількість людей спільно беруть участь в одному й тому ж процесі праці або різних, але пов'язаних між собою процесах. Кооперація праці забезпечує суттєві переваги у порівнянні з дрібним розрізненим виробництвом, оскільки створює нову продуктивну силу колективної праці, дозволяє досягати значного зниження витрат виробництва, ширше використовувати сучасну техніку, більш економно використовувати матеріальні та фінансові ресурси підприємств.

Визначення економіки не виключає значної кількості проміжних ланок, що опосередковують процес проникнення дослідження всередину, вглиб. В реальній дійсності досліджувати можна лише конкретну, особливу економічну систему. Економіка народного господарства України охоплює всі сфери та галузі економіки, всі сторони і аспекти відтворення.

Об'єктом національної економіки виступає як матеріальне виробництво (промисловість, сільське господарство, будівництво, торгівля та ін.), а також невиробнича сфера (освіта, охорона здоров'я, наука, банківська система), як економічні процеси, так і соціальні відносини. Національна економіка передбачає наявність і **суб'єктів** економіки в особі держави, населення, підприємств та організацій. Основною ланкою народного господарства є підприємство (організація, установа), що виробляє продукцію, надає послуги, займається розподілом чи перерозподілом національного доходу або виконує інші функції в економіці.

Важливим методологічним принципом служить свідчення того, що національна економіка не лише теоретично відображає економічну дійсність, але й творить її, сприяє її розвитку, удосконаленню. Творча, перетворююча роль національної економіки реалізується перш за все в її тісному зв'язку з економічною політикою. Національна економіка є важливою складовою частиною цілеспрямованої діяльності держави по регулюванні економічних процесів, що ґрунтується на пізнанні та свідомому застосуванні об'єктивних економічних законів. Економічна політика в усіх її формах визначає основні напрямки і завдання розвитку народного господарства, засоби та методи вирішення важливих народногосподарських проблем. Рушійною силою розвитку національної економіки є головним чином потреба в науковому обґрунтуванні напрямків регулювання розвитку народного господарства.

Наука про народне господарство повинна розробити теоретичні засади удосконалення господарського механізму, створення ефективної і гнучкої системи державного регулювання, що відповідає сучасним вимогам життя. Вона повинна виявляти умови, що сприяють підвищенню ефективності виробництва і якості продукції, прискоренню науково-технічного прогресу, підвищенню рівня конкурентоздатності національної економіки.

У відношенні національної економіки слід відмітити, що за останні два десятиріччя її категоріальний апарат суттєво збагатився. Характеристика економічних явищ і процесів, законів розвитку економіки вже не зводиться до загальних визначень, за якими слідує застосування тих чи інших положень економічної політики і приклади із господарського життя. Проте категоріальні «містки» від знань явищ, процесів та економічних законів до практики господарювання і зараз ще не прокладені в тій мірі, в якій це необхідно для розробки практичних рекомендацій.

Будь-яку з підсистем національної економіки, або складових її «ячеек», поза сумнівом можна і необхідно розглядати окремо, враховуючи головним чином лише внутрішні джерела їх руху, поза їх прямих та зворотних зв'язків та залежностей. Такий підхід дає можливість виявити

не лише специфічні риси розвитку даної частини цілого, але і деякі конкретні прояви загальних закономірностей. Проте в застосуванні до національної економіки (як і взагалі до будь-якої іншої макроекономічної системи) він не дозволяє із достатньою повнотою охарактеризувати весь об'єкт дослідження в цілому. Більш того, він може привести до спотвореного уявлення про її закономірності навіть в тому випадку, якщо одні й ті ж явища спостерігаються в різних країнах або галузях економіки. Це, в свою чергу, потребує застосування методології дослідження явищ та процесів в економіці.

Методологія національної економіки характеризується макроекономічним, народногосподарським підходом до розглядання проблем функціонування економіки даної країни, використання агрегованих категорій (валового внутрішнього продукту, споживання, експорту, імпорту, інвестицій, індексу цін та ін.). Такий підхід дозволяє, з однієї сторони, дослідити найбільш важливі тенденції процесу відтворення, конкретні економічні залежності, а з іншого – охарактеризувати весь процес відтворення в цілому. Наприклад, весь випуск кінцевих товарів і послуг у національній економіці об'єднують у валовий внутрішній продукт або динаміку зміни цін індивідуальних товарів і послуг об'єднують у зміну загального рівня цін.

Для аналізу тенденцій розвитку народного господарства використовують такі поняття, як сектор, галузь, сфера народного господарства. Сектор економіки представляє собою сукупність інституційних (господарських) одиниць, що характеризуються однорідністю економічної діяльності або організаційною чи фінансовою єдністю, типовістю (однорідністю) виконуваних функцій. Відповідно до міжнародного стандарту у системі національних рахунків інституційні одиниці групуються в п'ять секторів:

- нефінансові корпорації, до яких належать інституційні одиниці, які займаються ринковим виробництвом товарів і послуг для продажу за цінами, що покривають витрати виробництва і дають прибуток;

- фінансові корпорації – комерційні інституційні одиниці, що спеціалізуються на фінансових послугах чи допоміжній фінансовій діяльності (банки, страхові компанії тощо);

- сектор загального державного управління, до якого належать органи управління центрального та місцевого рівнів, некомерційні бюджетні організації, фонди соціального страхування;

- сектор домашніх господарств, що об'єднує фізичних осіб як споживачів, а в деяких випадках як фізичних осіб-підприємців;

- сектор некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, до якого входять інституційні одиниці, створені окремими групами домашніх господарств для забезпечення їх політичних, релігійних і

професійних інтересів, а також для надання соціально-культурних послуг (соціально-культурні підрозділи нефінансових корпорацій) безоплатно або за цінами, що не мають економічного значення.

Іншою найбільш поширеною економічною ознакою для групування соціально-економічних одиниць в сектори є форма власності, у відповідності до якої народне господарство поділяють на державний сектор, кооперативний, приватний, особистий.

Галузь як головний структурний підрозділ представляє собою сукупність усіх виробничих одиниць (підприємств, організацій), які здійснюють переважно однакові чи подібні види економічної діяльності. У зв'язку із швидким розвитком технологій, особливо у сфері інформаційної та комунікаційної діяльності, появою нових типів спеціалізації підприємств і поділом виробництва на операції, постійно відбувається процес диференціації галузей.

Група однорідних галузей, що виконують однакові по соціально-економічному змісту функції, утворює сферу народного господарства, яка поділяється на виробничу і невиробничу. До першої відносять сукупність галузей народного господарства, в яких виробляються і доставляються споживачам матеріальні блага. У виробничу сферу включаються: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт та зв'язок, торгівля. В цих галузях створюється суспільний продукт і національний дохід. До другої – галузі діяльності людей, результатом яких є послуги нематеріального характеру. В неї входять установи охорони здоров'я (поліклініки, лікарні, санаторії, дома відпочинку та ін.), освіти (школи, учбові заклади, бібліотеки і т. п.), мистецтва (кіно, театри, музеї). Невиробнича сфера також включає в себе державний апарат, куди входять різні установи, що займаються регулюванням економікою (Верховна Рада, Кабінет Міністрів, податкова адміністрація), охороною порядку (служба безпеки, міліція), судочинством (суди, прокуратура), фінансові та кредитні організації.

Розвиток поділу праці виражається у зростаючому взаємозв'язку національних процесів відтворення між окремими країнами, що відрізняються значною різноманітністю природних умов, рівнем економічного розвитку і продуктивністю суспільної праці. В залежності від типу взаємозв'язку національної економіки та іншими країнами світу виділяють економіку закриту та відкриту. **Економіка закрита** – економіка, цілком ізольована від міжнародного ринку. Для цієї економіки практично відсутні економічні зв'язки з іншими країнами. **Відкрита економіка** – економіка з високим рівнем інтеграції в систему міжнародних господарських зв'язків. Розвиток економічних зв'язків між країнами сприяє загальному підйому продуктивних сил суспільства, більш повному використанню матеріальних ресурсів країн на базі новітніх досягнень науки і техніки.

Одним із важливих засобів розвитку спеціалізації країни, зростання ефективності використання ресурсів, а таким чином, – і підйому добробуту держави, є зовнішня торгівля. Багато країн, що мають обмежені ресурси і вузький зовнішній ринок, не можуть з достатньою ефективністю виробляти всі необхідні для внутрішнього ринку товари, і експорт-імпорт стає для них важливим фактором одержання бажаних товарів. Інші країни, маючи багаті природні ресурси, а також місткий внутрішній ринок, менш залежні від зовнішніх ринків. Проте всі країни залежать від зовнішньої торгівлі та включені в систему міжнародного поділу праці.

Уявлення про те, наскільки розвиток економіки країни опосередковується зовнішньоекономічними зв'язками, містить показник частки торговельного обороту в обсягу валового внутрішнього продукту:

$$PB = \frac{E + I}{ВВП} \cdot 100,$$

де PB – рівень відкритості (частка, що опосередковується зовнішньоекономічними зв'язками), %; E і I – відповідно, загальна вартість обсягу експорту та імпорту держави.

Питома вага зовнішньої торгівлі у валовому внутрішньому продукті країн коливається від 17 % (в Японії) до 356 % (в Сінгапурі). Слід відмітити, що Україна також активно включена в міжнародний поділ праці. Достатньо відмітити, що майже весь обсяг національного виробництва України опосередковується міжнародною торгівлею.

В сучасних умовах економіка представляє собою сукупність видів господарської діяльності людей, результатом якої є створення матеріальних благ і доведення їх до споживання. Економічна діяльність на будь-якому рівні – країни, галузі, регіону, підприємства – завжди опосередковується рухом матеріальних благ і направлена на задоволення споживання. До економіки слід віднести також діяльність по наданню матеріальних послуг і значну частину по створенню духовних цінностей (інформаційного продукту), що в сучасних умовах виступає невід'ємною частиною продуктивних сил. Це означає, що економіка включає також сферу підготовки виробництва (перш за все наукові дослідження та виготовлення дослідних зразків) та інформаційні зв'язки в управлінні виробництвом.

Економіка належить до складних органічних систем, що характеризується багаточисельними як внутрішніми, так і зовнішніми зв'язками. Поведінка системи в значній мірі залежить від ступеня її складності, більш складні економічні системи характеризуються більш складною поведін-

кою. Чим вища внутрішня організація економічної системи, система зв'язків між елементами, тим більша необхідність і можливість регулювання окремих її частин із сторони цілого. Ступінь інтегрованості системи проявляється в посиленні взаємодії цих двох зустрічних, протилежних процесів.

2. Предмет і задачі дисципліни «Національна економіка»

Головна особливість будь-якої науки, що дає їй право на самостійне існування як особливої галузі знань, заключається в предметі пізнання, в принципах і методах дослідження, які в сукупності утворюють її методологію. Природно, приступаючи до вивчення національної економіки, необхідно перш за все з'ясувати, що є предметом даної науки і які методи дослідження в ній використовуються.

Предметом вивчення національної економіки є економічні явища і процеси, закономірності розвитку народного господарства як «єдиного цілого». При вивченні національної економіки перед дослідником зі всією гостротою встає необхідність виділення з величезної кількості фактів і взаємопов'язаних процесів тих реальних тенденцій, які в сукупності та взаємозв'язку дійсно визначають підсумкову картину її розвитку в даній історичній обстановці. Це дозволяє судити про головні напрями руху національної економіки, а не про окремі, поверхневі або специфічні для господарської кон'юнктури окремих країн і явища, різноманітність яких не може бути врахована жодною теорією.

Предметом науки національної економіки є розробка методології і методики аналізу стану та розвитку економіки в перспективному періоді, перш за все темпів і пропорцій розвитку економіки; з цією метою національна економіка розробляє методи шляхи досягнення стійкого економічного розвитку на найбільш ефективній основі, а також методи і показники аналізу.

Завдання національної економіки. В сучасних умовах перед національною економікою стоять ряд важливих задач, від вирішення яких в значній мірі залежать перспективи економіки України. **Завдання національної економіки** як науки полягає в тому, щоб за економічними явищами і процесами розкрити динаміку розвитку народного господарства країни, визначити фактори та взаємозв'язки між окремими структурними елементами.

Одним із важливих завдань, що стоїть перед національною економікою, є вибір найбільш ефективних шляхів досягнення подальшого підвищення народного добробуту, удосконалення галузевих і міжгалузевих пропорцій, забезпечення збалансованого зростання економіки. Відтворення окремих елементів всього комплексу матеріальних і духовних благ

формує визначену структуру пов'язаних між собою галузей і виробництв. Вона змінюється під впливом безперервного поглиблення суспільного поділу праці, безкінечності розвитку її спеціалізації і концентрації.

Першочергове вплив на формування матеріально-речових і вартісних пропорцій розвитку економіки здійснює розширене відтворення засобів і предметів праці. Це проявляється перш за все через співвідношення фонду споживання і фонду нагромадження. Механізм розширеного відтворення, обумовлений системою взаємозв'язків між фондоутворюючими галузями з певним складом і структурою основних виробничих фондів, постійно змінює співвідношення між потоками матеріальних ресурсів, що використовуються на створення нових основних виробничих фондів, ремонт і на повне відшкодування діючих фондів. Це, в свою чергу, впливає на інші сфери матеріального виробництва, обумовлює зміни в оптимальних строках експлуатації засобів праці, вносить корективи в забезпечення їх розширеного відтворення. Зростання масштабів суспільного відтворення створює умови для зміни пропорцій і між різними видами предметів праці. С однієї сторони, обмеженість природних ресурсів зменшує потенційні можливості зростання виробництва і обсягів їх споживання. З іншої сторони – внаслідок досягнень сучасної науки і техніки відбувається поява нових, більш економічних ресурсів, що об'єктивно веде до скорочення масштабів використання менш економічних видів ресурсів. Таким чином, в системі суспільного відтворення розвивається цілий комплекс взаємодіючих процесів, що обумовлюють його динамічність, а таким чином, порушуючи досягнуту на кожний даний момент збалансованість пропорцій.

Серед задач, пов'язаних із забезпеченням збалансованості розвитку економіки країни, на першу місце слід, очевидно, поставити послідовне удосконалення структури народного господарства, обумовлене динамічністю суспільного виробництва. Її вирішення дозволить визначити довгострокову стратегію розвитку країни, своєчасно виявити і ліквідувати диспропорції, що виникли, забезпечити досягнення збалансованості на якісно новій основі, що забезпечить подальше зростання ефективності суспільного виробництва.

Далі постає проблема вибору найбільш ефективних напрямів удосконалення структури суспільного виробництва в напрямку, що забезпечують подальший соціально-економічний прогрес суспільства, підвищення темпів економічного зростання, глибокі якісні зрушення в матеріально-технічній базі на основі прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації суспільного виробництва, підвищення його ефективності, поліпшення якості та техніко-економічних параметрів продукції, використання міжнародної інтеграції. Лише при правильній оцінці можливих напрямів

розвитку народного господарства можна надійно забезпечити подальше підвищення добробуту населення.

Головним засобом підвищення ефективності суспільного виробництва, вирішення завдань економічного і соціального розвитку є науково-технічний прогрес, максимальне використання його можливостей. Важливо відмітити, що визначення напрямів прогресу науки і техніки, використання його досягнень мають в якості своєї безпосередньої мети підвищення ефективності виробництва і якості продукції, покращення умов праці, підвищення її змісту і вирішення інших соціальних завдань. Перспективи української економіки в значній мірі будуть залежати від розвитку наукомістких видів виробництва. Проте вони не з'являються само собою. Їх створення потребує розробки і впровадження довгострокової стратегії розвитку держави, якої в Україні поки що немає. Складність проблеми полягає в тому, що розвиток наукомістких видів виробництва потребує величезних капітальних затрат сьогодні, а ефект від яких буде одержаний через тривалий проміжок часу. Від вибору найбільш пріоритетних напрямів розвитку наукомістких виробництв (машинобудування, біотехнологія, зв'язок, атомна енергетика) в значній мірі залежать динаміка матеріало- і ресурсомісткості виробництва, забезпечення конкурентоспроможності національної продукції на світових ринках. Це єдиний шлях відійти від сировинного напрямку розвитку української економіки.

Розвиток наукомістких видів виробництва у сучасних умовах безпосередньо пов'язаний з активізацією людського фактору в системі джерел економічного зростання. Це потребує прискореного розвитку системи науки і освіти, створення потужної системи охорони здоров'я. На відміну від індустріальної епохи, де визначальним фактором була наявність природних і матеріальних ресурсів, сьогодні потенційний успіх національної економіки залежить перш за все від якості людського капіталу. В довгостроковій стратегії вкладення в людський капітал є найбільш ефективними. Тому в державній політиці цей напрям повинен знайти одне із центральних місць.

В сучасних умовах розвиток національної економіки в значній мірі залежить від притоку іноземного капіталу. Проте ефективність залучення іноземного капіталу в значній мірі залежить від форм і методів, галузевої структури. Пріоритет у державній стратегії розвитку національної економіки повинно надати перш за все прямим інвестиціям, які реально беруть участь у процесі відтворення. Їх залучення стимулює зайнятість населення, підвищення продуктивності та оплати праці, зростання доходів бюджету, технічне переоснащення і модернізацію матеріального виробництва, насичення внутрішнього ринку товарами і послугами. На відміну від прямих інвестицій, «бігаючий» спекулятивний капітал призводить до ство-

рення фінансових «пузирів» і може зруйнувати національну економіку.

Ще одна проблема – в сучасному світі ключовим фактором стабільного розвитку національної економіки є забезпечення економічної безпеки країни. Постійною турботою держави повинно стати розвиток промислового і аграрного секторів економіки і забезпечення продовольчої безпеки країни. Критерієм продовольчої безпеки вважається задоволення $\frac{3}{4}$ потреби населення країни в продовольстві за рахунок власного виробництва. В умовах дефіциту і постійного зростання світових цін на енергоресурси пріоритетного напрямку набуває проблема забезпечення енергетичної безпеки країни. Досвід багатьох країн світу свідчить, що недооцінка та ігнорування фінансової безпеки, перш за все стрімке зростання зовнішнього державного боргу країни, масове вивезення капіталу за своїми негативними наслідками є надзвичайно руйнівними для економіки, призводить до стрімкого падіння національного виробництва та поглиблення усіх форм макроекономічної нестабільності.

Вирішення цих завдань передбачає свідоме регулювання усіх фаз процесу суспільного відтворення – виробництва, розподілу, обміну та споживання. Національна економіка повинна забезпечити в кінцевому рахунку оптимальний розвиток і функціонування української економіки. Природно, що найбільш загальне завдання конкретизується з урахуванням особливостей періоду економічного розвитку.

1.3. Методологічний інструментарій національної економіки

Серед факторів, що здійснюють безпосередній вплив на розвиток будь-якої науки, особливе місце займає удосконалення її методології. Адже рівень і стан останньої є не просто показник зрілості науки, але в той же час і корінна передумова її розвитку. Це повною мірою відноситься як до методології національної економіки в цілому, у тому числі і до методу дослідження. Достовірно наукове дослідження явищ і процесів в національній економіці повинно носити системний, теоретичний і діалектичний характер. Ці вимоги реалізовані в методі національної економіки.

Метод національної економіки – метод матеріалістичної діалектики, застосований на вивченні основних економічних процесів, тенденцій і закономірностей розвитку економіки даної країни. Це розгорнута логічна форма дійсного руху економічної системи, її виникнення і розвитку, її органічного життєвого процесу. Метод національної економіки дозволяє глибоко пізнати об'єктивні закони, тенденції і закономірності розвитку національної економіки, досліджувати чинники, що впливають на ті або інші процеси і використовувати їх на користь суспільства.

В процесі дослідження національній економіці застосовуються як за-

гальні, так і специфічні методи дослідження. Загальнонаукові методи використовуються багатьма науками незалежно від вигляду або спрямованості. Вони дозволяють виділити загальний напрям дослідження, принципові підходи до вивчення об'єкту, способи оцінки отриманих результатів. Використання специфічних методів в економіці пов'язане з особливістю їх об'єктів, з постійною необхідністю вирішувати конкретні завдання. На практиці загальнонаукові і специфічні методи тісно переплетені між собою, і виділити кордони між ними часто буває дуже складно.

До загальних методів макроекономічного аналізу відносять: діалектичний, абстрагування, єдність історичного і логічного, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, причинно-наслідковий і функціональний, економіко-математичного моделювання, експеримент.

Як і всі науки, теорія народного господарства виходить із діалектичного матеріалізму – науки про загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення. **Діалектичний метод** є загальним методом наукового пізнання, який вимагає розгляду макроекономічних явищ і закономірностей в їх безперервному русі, кількісних і якісних взаємозв'язках і взаємозалежностях. Важливим законом всякого розвитку є роздвоєння єдиного і боротьба протилежностей. Діалектика пізнання відображає діалектику буття. Протиріччя виступають внутрішньою силою розвитку, а нагромаджені кількісні зміни спричиняють за собою зміни якісні.

Велике значення для національної економіки як науки має використання потенціалу діалектики загального, особливого і одиничного. Національна економіка України, безумовно, є унікальним об'єктом дослідження, якому властиві, з одного боку, загальні тенденції і закономірності розвитку, якими володіє кожна економіка окремо, а з іншого – специфічні, особливі риси, які характерні для постсоціалістичних перехідних економік. Таким чином, дослідження національної економіки України повинне ґрунтуватися на суперечності загального, особливого і одиничного. Національна економіка як наука покликана адекватно об'єктивно відображати економічні процеси, що відбуваються в економіці України, і на цій основі запропонувати відповідні заходи державної економічної політики.

Застосування діалектичного методу означає, що відображення світу, в тому числі і розвиток економіки, не можна розуміти «мертво» і «абстрактно», тобто без руху і протиріч. Система понять і законів, тенденцій і закономірностей як форма пізнання механізму функціонування національної економіки має бути представлена як форма вираження процесу руху, виникнення суперечностей та їх вирішення.

Метод дослідження необхідно відрізняти від методу викладення. Існує два методи викладення економічної теорії: логічний та історичний. **Логічний метод** в національній економіці означає, що економічні катего-

рії, явища і закони розглядаються не в тій послідовності, в якій вони з'явилися в історичній дійсності, а відповідно тому, яке вони місце займають на досягнутій стадії економічного розвитку країни. Виходячи з цього і в національній економіці економічні категорії і закони досліджуються в їх стані, розглядаються в тій послідовності, яка відповідає їх місцю в системі економіки. При **історичному методі** економічні категорії, що відображають реальний процес економічного розвитку, розглядаються у послідовності їх історичного виникнення.

При дослідженні та викладенні національної економіки застосовуються ці два методи – історичний і логічний. При історичному методі дослідження, викладення ведеться по вказаним окремим історичним періодам, етапам і в рамках кожного етапу. Економічні ідеї, теорії залучаються в тій послідовності, в якій вони історично виникли і розвивалися. При першому варіанті на перший план виступає характеристика стану, розвитку економіки по окремим історичним періодам, етапам її розвитку. Вся послідовна історія розробки окремої категорії, закону, тенденції виявляється перервною, розділеною по різним періодам, етапам.

Другий варіант дослідження національної економіки – суворо по категоріям і законам цієї науки, причому самі категорії та закони залучаються в тій послідовності, в якій вони відповідають їх місцю в економіці. На перший план тут стоїть логічний метод, який доповнюється історичним. Розвиток вчення про кожну економічну категорію, про економічний закон показується безперечно, від його виникнення і до наших днів.

Кожний із цих двох варіантів дослідження національної економіки має свої переваги і недоліки, причому дослідження її по одному з варіантів може слугувати підготовкою, ступенем її дослідження по іншому варіанту.

Метод наукової абстракції полягає у відверненні в процесі пізнання від зовнішніх явищ, несуттєвих сторін і виділення (вичленення) найбільш глибокої сутності предмету. За Марксом, при аналізі економічних форм не можна користуватися ні мікроскопом, ні хімічними реактивами. Те чи інше повинна замінити сила абстракції. За допомогою абстракції досліджувані економічні явища звільняються від другорядних, випадкових моментів і стає можливим проникнути в глибинні процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання, пізнати закони, які управляють цими процесами. На основі методу наукової абстракції національна економіка за зовнішньою видимістю явища розкриває істотні, глибинні процеси економічного життя суспільства. Результатом такого аналізу і є економічні категорії – теоретичне вираження реально існуючих суспільно-виробничих відносин між людьми. Поняття і категорії є результатом тривалого розвитку економічної практики і теорії. Завдання економічної науки полягає в тому, щоб за економічними явищами і процесами шляхом теоретичного аналізу розкрити

сутність процесів, що відбуваються, і абстрагуватися від другорядних моментів. Виділення економічних категорій (наприклад, валовий внутрішній продукт, інфляція, зайнятість, нагромадження капіталу, виробнича та невиробнича сфери та ін.) полегшує пізнання економічних явищ, дозволяє пізнати найбільш глибинні та істотні сторони економічного розвитку, приховані від безпосереднього спостереження.

Найбільш стійкі, суттєві внутрішні зв'язки між явищами економічного життя виділяються і формулюються економічною наукою у вигляді законів. Економічні закони – об'єктивні закони, що управляють виробництвом, обміном, розподілом і споживанням матеріальних благ на різних ступенях розвитку людського суспільства. Економічні закони також виступають як сходинка до поглиблення пізнання економічних явищ та процесів. Різниця між економічними явищами і економічними законами полягає не в тому, що окремі економічні явища реальні, а закон ніби ідеальний і виражає не те, що дійсно існує, а лише те, що, на нашу думку, повинно бути. Справжня відмінність полягає в тому, що окремі економічні явища мають єдиний, швидкоплинний і випадковий характер, тоді як економічний закон виражає масові, стійкі явища, які постійно повторюються, розкриває об'єктивні, причинно-наслідкові зв'язки, що існують між явищами.

Перед дослідниками економіки стоїть і інше, тісно пов'язане з першим завданням, – знайти правильне поєднання між логічним, абстрактним і конкретним. Логічний, абстрактний метод дозволяє виявити загальні закономірності розвитку економіки «в чистому вигляді», відволікаючись від випадкових, швидкоплинних явищ. Він ніби-то ближче до мети наукового пізнання і веде по прямої лінії до пізнання сутності. Проте закономірності можуть бути виведені лише на основі конкретного дослідження історичного процесу. Перевіркою сутності, істинності економічних категорій і законів національної економіки є практика.

У своєму першому, найзагальнішому і простішому вираженні діалектичний метод виступає як **метод сходження від абстрактного до конкретного**. Виділивши в результаті такого теоретичного аналізу з тих або інших економічних явищ прості, що частіше всього повторюються, національна економіка сходиться від них до усе більш складних явищ. Метод сходження від абстрактного до конкретного, писав К. Маркс, «є лише той спосіб, за допомогою якого мислення засвоює собі конкретне, відтворює його як духовно конкретне»¹.

Рух пізнання від конкретного до абстрактного – це важливий елемент у застосуванні діалектичного методу в пізнанні економічних об'єктів, зв'язку мислення і буття. Від визнання процесу спостереження

---

¹ Маркс К. Капитал. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., Т. 46, ч. I. С. 37–38.

і представлення різноманіття конкретного як висхідного пункту пізнання залежать дослідження наявного буття, зокрема матеріального виробництва. Сходження від абстрактного до конкретного є загальною формою поступальної ходи наукового пізнання діалектичного процесу розвитку суспільства.

В науковій літературі розповсюджена, на наш погляд, тенденція зводити пізнання лише до сходження від абстрактного до конкретного і представляти справу так, що лише на цьому рівні відбувається процес теоретичного відображення економічних об'єктів. При такому розумінні фактично все обмежується другим, що слідує за першим, етапом пізнання сутності, при якому мислення відтворює і засвоює конкретне. Сутність же пізнається на першому етапі дослідження – на етапі руху від конкретного до абстрактного, що характеризує початок досліджень і вироблення загальних теоретичних визначень. К. Маркс відзначав, що конкретне «є дійсним висхідним пунктом і, внаслідок цього, також є висхідним пунктом спостереження і уявлення»¹. Звідси спосіб, за допомогою якого мислення, переробляючи емпіричний матеріал, дані спостереження і уявлення в поняття, є єдиною можливим способом теоретичного освоєння світу, засвідчує, що процес пізнання починається від емпірично конкретного до абстрактного.

В цілому два шляхи наукового пізнання є єдиним нерозривним процесом руху мислення від живого спостереження до абстрактного мислення і від нього до практики і складають єдину діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності.

Складовими частинами методу національної економіки є аналіз і синтез. Народне господарство будь-якої країни являє собою складну систему. Для її всебічного дослідження необхідно, з однієї сторони, розкласти її на окремі складові частини, з іншої – створити цілісну картину функціонування народного господарства в цілому. Досягається це шляхом аналізу і синтезу. Метод **аналізу** макроекономічних явищ і процесів передбачає уявне розчленовування національної економіки на складові частини, виявлення внутрішньої будови, властивостей, ознак і функцій окремих її елементів. Складові частини в процесі аналізу виділяються залежно від цілей і завдань макроекономічного дослідження. Шляхом **синтезу** національна економіка відтворює цілісну картину механізму функціонування національної економіки. Цей метод базується на визначенні зв'язків між окремими складовими частинами національної економіки, виділеними в процесі аналізу.

Аналіз і синтез діалектично взаємозв'язані між собою по багатьом

---

¹ Маркс К. Капитал. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. I. С. 37.

напрямам. З одного боку, аналіз економічних явищ і процесів є необхідною передумовою їх синтезу. З іншого боку, синтез передбачає здійснення подальшого процесу аналізу, виділення його основних рис і напрямів.

Індукція та дедукція – взаємопов’язані та взаємодоповнюючі елементи діалектичного методу дослідження. **Індукція** – логічний спосіб пізнання, що ґрунтується на отриманні загальних висновків і положень на основі вивчення окремих фактів, явищ і процесів, або більш загального знання на основі менш загального. **Дедукція** (виведення) – логічний метод пізнання, що ґрунтується на отриманні окремих загальних висновків, положень на основі знання загальних положень, закономірностей розвитку цілісної економічної системи. Матеріалістична діалектика виступає проти однобічного застосування лише індукції або дедукції (а також аналізу і синтезу). Вона потребує застосовувати їх в єдності.

Важливим елементом економічних методів дослідження, що останнім часом широко застосовується в національній економіці, є *експеримент*. У науковому обігу «експеримент» означає метод наукового дослідження, в якому вивчення явищ відбувається за допомогою доцільно вибраних або штучно створених умов. Ще не так давно експеримент пов’язували лише з природничими науками, де він є неодмінним інструментом дослідження.

У порівнянні з іншими методами місце експерименту є вельми скромним. Його розвиток розпочався в 30–40-х роках минулого століття (досліди Л. Торстоуна з побудови кривих байдужості, дослідження У. Уоллеса і М. Фрідмена процесів ухвалення рішень). Експеримент як метод наукових досліджень набув поширення і конкретизації завдяки працям В. Сміта і Д. Канемана, чиї заслуги було відзначено у 2002 р. Нобелівською премією. З їхніми іменами пов’язано формування експериментального економічного напрямку економічної науки, в якому базовим інструментом дослідження є контрольований лабораторний експеримент. Застосування експериментального методу в економіці здійснюється за двома головними цілями: по-перше, перевірка початкових аксіом і гіпотез економічних теорій; по-друге, накопичення даних до формування нових гіпотез і теорій.

4. Функції національної економіки

Для кращого розуміння ролі і завдань, що стоять перед національною економікою в даний час, необхідно розглянути її функції. Наукова розробка даної проблеми дозволяє виділити три взаємозв’язані функції: пізнавальну, практичну і методологічну.

Пізнавальна функція національної економіки полягає у вивченні механізму функціонування національної економіки. Національна еконо-

міка, будучи наукою світоглядною, розкриває економічні закономірності розвитку економіки даної країни, дає наукове обґрунтування економічної політики держави, змінам у соціально-економічному (у тому числі і господарському) житті суспільства.

З точки зору пізнавальної функції важно проаналізувати не лише тенденції в розвитку, але й всі основні економічні явища, що є результатом дії багатьох економічних операцій в економіці. Система цих явищ надзвичайно різноманітна. Економічний потенціал, основні і оборотні фонди, трудові ресурси, прибуток, кредит, макроекономічна політика держави, валовий внутрішній продукт, економічне зростання, ефективність, рівень життя – всі ці економічні категорії відображають ті або інші сторони економічних процесів, що відбуваються у національній економіці. Без їх глибокого, всебічного і комплексного аналізу неможливо до кінця пізнати сутність механізму функціонування національної економіки.

Найбільш всебічний і довготривалий вплив на суспільне виробництво надає національна економіка (як і будь-яка фундаментальна наука) глибокими теоретичними ідеями, що стосуються, наприклад, факторів економічного зростання, напрямів удосконалення структури народного господарства та ін. В даний час, як відомо, визначне значення для пояснення змін у господарській практиці має ефективність державного впливу на ті або інші економічні процеси.

Зміст пізнавальної функції національної економіки не вичерпується лише дослідженням механізму функціонування. Річ у тому, що теоретичний аналіз сприяє розкриттю суті закономірностей і тенденцій з урахуванням історичного етапу, який досягнутий в розвитку суспільства, а також залежно від специфічних умов даної країни. У цьому складається одна з найважливіших переваг подібного аналізу.

Практична функція національної економіки полягає в розробці наукових основ економічної політики держави, застосуванні тих або інших методів та інструментів регулювання економічних процесів. У єдності пізнавальної і практичної функцій яскраво виявляється нерозривність теорії і практики. Практичне застосування знань про народне господарство країни на користь удосконалення національної економіки не є простою справою. Національна економіка пояснює фундаментальні закономірності її розвитку, знання про яких не завжди безпосередньо застосовні для вирішення тих або інших конкретних завдань господарської практики. Як відзначав академік Л.І. Абалкін, науку взагалі неправомірно розглядати як збірник рецептів на всі випадки життя. Практична спрямованість означає, що зрештою пізнання механізму функціонування економіки, дослідження тенденцій і закономірностей її розвитку покликані забезпечити теоретичну базу для здійснення економічної політики, спрямованої на за-

безпечення подальшого соціально-економічного розвитку країни.

Перед національною економікою вперше постає задача дослідження механізму використання економічних законів в масштабі та в інтересах всього суспільства. Рішення цієї задачі передбачає дослідження специфічних форм та інструментів, за допомогою яких здійснюється регулювання економічних процесів і розробка наукових принципів та методів.

Практична спрямованість висновків національної економіки пред'являє особливі, вищі вимоги до її пізнавальної функції. В даний час стає недостатнім відкрити та описати ті або інші закономірності розвитку економіки, виявити реальні процеси і тенденції, пізнати фактори економічного розвитку. Виникає настійна потреба вивчення механізму їх найбільш ефективного використання в практиці державного регулювання економіки. Практична функція національної економіки вимагає не лише розкриття законів і закономірностей розвитку економіки даної країни, але і вироблення дієвих інструментів системи державного регулювання.

Участь національної економіки в розробці практично всіх рекомендацій по удосконаленню державного регулювання передбачає теоретичний аналіз буквально всіх елементів народного господарства – від головних сутностей, що виражаються законом, до явищ господарської практики. Розвиток національної економіки супроводжується ускладненням народногосподарських взаємозв'язків, внаслідок чого навіть відносно локальні перетворення в одній сфері господарського життя обумовлюють ті або інші зміни в економіці. Вивчення таких закономірностей необхідно здійснювати під кутом зору фундаментальних закономірностей, що розглядаються національною економікою.

На перших етапах становлення ринкової економіки українські вчені в області національної економіки концентрували свої зусилля в першу чергу на практиці ринкових трансформацій. Нині поряд із завданням теоретичного осмислення цього стратегічного напрямку першорядного значення набуває більш безпосереднє звернення теорії до потреб господарської практики, що вимагає глибокого і всебічного аналізу різноманітних явищ і процесів, спричинених корінними перетвореннями виробничих відносин, інтенсивним розвитком усупільнення праці і виробництва, науково-технічного прогресу, міжнародних інтеграційних процесів. В сучасних умовах провідні вчені України концентрують свої зусилля на дослідженні складних і суперечливих процесів реформування економіки, подолання кризи, переходу до стійкого економічного зростання. Досліджує вплив на відтворювані процеси комплексного регулюючого механізму держави і ринку, розробляються пріоритети розвитку і розміщення продуктивних сил України. Значне місце в дослідженнях посіли аналіз структурних змін та прогнозні оцінки макроекономічних показників. Свою практичну фун-

кцію національна економіка в значній мірі здійснює через інші економічні науки, в яких відбувається подальший рух наукової думки від абстрактного до конкретного, до практичних рекомендацій.

Методологічна функція національної економіки визначається місцем національної економіки в системі економічних наук. Річ у тому, що у розробці і науковому забезпеченні економічної політики, методів державного регулювання економіки національна економіка не може брати на себе вирішення конкретних завдань господарської практики. Цю функцію виконують розгалужена система економічних дисциплін: наука про фінанси і кредит, галузеві економічні дисципліни (економіка промисловості, сільського господарства, торгівлі, транспорту та ін.). Проте не даючи відповіді на конкретні проблеми, національна економіка визначає загальну концепцію напрямків регулювання економікою, цілісну картину розвитку народного господарства і методів управління.

Це означає, що національна економіка спільно з політичною економією та макроекономікою виконує роль загальної теорії суспільного виробництва, на основі якої вирішуються фундаментальні стратегічні завдання розвитку економіки і виробляється стратегія державного регулювання. Одночасно вона виконує методологічну функцію по відношенню до інших економічних наук. Це означає, що в сучасних умовах вирішення будь-якої конкретної проблеми повинно спиратися на наукову розробку фундаментальних теоретичних проблем, на глибоке знання економічних категорій та економічних законів, механізму їх дії та використання.

Без успішного вирішення національною економікою своєї методологічної функції стає неможливим подальший розвиток всієї системи економічних наук й в кінцевому випадку вирішення багатьох проблем, пов'язаних з удосконаленням напрямків та інструментів державного регулювання економікою.

5. Зв'язок національної економіки з іншими економічними науками

Національна економіка досліджує економіку країни в цілому, спираючись на матеріалістичну філософію, основні положення політичної економії та макроекономіки, загальні положення теорії статистики (системи зведених народногосподарських показників).

Політична економія і національна економіка. Безпосередньою теоретичною базою науки про народне господарство є політична економія, що досліджує закони розвитку суспільства. По відношенню до інших економічних наук політична економія відіграє роль загальної методологічної основи.

Відомо, що ринкова економіка має закони як загальні, так і специ-

фічні, що характерні для кожного етапу розвитку суспільства. Національна економіка повинна виходити із конкретизації цих економічних законів, із їх прояву на різних етапах соціально-політичного розвитку суспільства. Механізм дії економічних законів на різних етапах розвитку національної економіки потребує конкретизації, уточнення відповідно до нової внутрішньої та зовнішньої ситуації, потреб суспільства, результатів науково-технічного прогресу і т. п.

Наука про народне господарство повинна розробляти методологію дослідження всього механізму функціонування економіки, давати висхідний матеріал для визначення економічної політики і розробляти засоби її реалізації в програмах. Важливі положення політичної економії, що безпосередньо пов'язані з економікою народного господарства, можуть бути сформульованими наступним чином:

по-перше, процес відтворення являє собою єдність відтворення матеріальних умов життя суспільства (продуктивних сил) і відтворення суспільних відносин; тому національна економіка розглядає вирішення народногосподарських проблем не ізольовано, а з урахуванням відносин власності, розподілу доходів та іншими соціальними проблемами;

по-друге, процес відтворення включає чотири стадії – виробництво, розподіл, обмін і споживання, при діалектичному зв'язку цих стадій пануючим є виробництво; це означає, що, охоплюючи всі стадії та моменти відтворення, національна економіка виходить із визначальної ролі виробництва;

по-третє, хоча всі види суспільної корисної праці є однаково необхідними, проте основою та умовою існування всього суспільства є виробництво матеріальних благ, що створюються працею робітників виробничої сфери (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт та інші виробничі послуги); із цієї об'єктивної обставини слідує, що єдиним джерелом національного доходу є праця робітників виробничої сфери;

по-четверте, процес відтворення здійснюється одночасно як в натурально-речовій, так і у вартісній формах; засоби виробництва і предмети споживання, перенесена вартість і знов створена вартість – найбільш загальні елементи цих двох форм; із такого двоєдиного розглядання процесу відтворення витікає принципіальна необхідність здійснення аналізу розвитку економіки як в його фізичному (матеріально-речовому) аспекті, так і в його вартісному (фінансовому та ціновому) аспекті при їх органічній єдності.

Якщо політична економія досліджує закономірності, що визначають зміни в пропорціях суспільного відтворення, то задача національної економіки полягає в розробці методології та методики конкретних розрахунків аналізу структури суспільного відтворення та його розвитку на перспективний період.

Статистика і національна економіка. Розвиток національної економіки тісно пов'язаний з науковою і практичною діяльністю в галузі статистики. Йдеться не лише про розробку загальних теоретичних положень, але й про необхідність кількісного вираження процесів і явищ в народному господарстві країни. З одного боку, багато теоретичних положень, що висувуються науковою думкою, повинні знайти підтвердження в кількісному вираженні явищ і процесів, що відбувається в економічному і соціальному житті українського суспільства. З іншого боку, кількісне вираження процесів і явищ або кількісні дані, що характеризують поступальний розвиток економіки, є необхідною умовою розвитку теорії і наукової думки.

Найважливіше завдання української статистики полягає в тому, щоб на базі застосування системи показників охопити процес розширеного відтворення у всьому його різноманітті та зв'язках, всі галузі суспільного виробництва, основні процеси, що відбуваються в економічному і соціальному житті країни. Статистичні дані необхідні для спостереження за розвитком економіки, впровадженням в життя економічної політики держави, для аналізу використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, виявлення невикористаних резервів зростання виробництва і продуктивності праці, для розробки теоретичних проблем суспільства, для вдосконалення регулювання народним господарством. Все це визначає виняткову важливість тісного зв'язку статистичної практики з національною економікою. Зупинимось лише на деяких актуальних проблемах в цій області.

У нашій країні щорічно складаються таблиці системи національних рахунків. Вона призначена забезпечити органи державного управління всіх рівнів науково обґрунтованою і достовірною інформацією для економічного аналізу суспільного виробництва, для вивчення тенденцій і закономірностей розвитку української економіки. Показники системи національних рахунків розробляються не лише в цілому по Україні, але й по окремих областях, що дає змогу вивчати регіональні особливості розвитку економіки. Основною і найбільш розвиненою формою надання економічних явищ і процесів в системі національних рахунків є рахунки, що складаються для галузей, інституційних секторів, найбільш важливих видів економічних операцій і економіки країни в цілому.

Важливий напрям аналізу даних системи національних рахунків – вивчення процесів розподілу і перерозподілу суспільного продукту і національного доходу. Процес відтворення суспільного продукту вивчається в двох аспектах – як процес виробництва, розподілу і використання матеріальних благ і як процес утворення, розподілу і використання доходів. Ці дві сторони процесу суспільного відтворення знаходять відображення

у двох основних розділах системи національних рахунків – рахунків виробництва і використання доходів.

Звітний баланс народного господарства призначений дати конкретну характеристику процесів і результатів розширеного відтворення, виявити економічні пропорції, що склалися в звітному періоді, взаємозв'язки і темпи зростання суспільного виробництва. Баланс народного господарства виявляє головні результати відтворення, основні показники і пропорції економічного розвитку. До них відносяться: 1) обсяг і темпи зростання валового внутрішнього продукту, фонду споживання, фонду заощадження, речова структура фонду споживання і фонду нагромадження; 2) продукція всіх галузей народного господарства у вартісному (грошовому) вираженні. Найважливіше завдання балансу народного господарства – забезпечити пропорційність відтворення. Звітний баланс дає змогу проаналізувати пропорції, що склалися або визначити диспропорції і невідповідність у структурі народного господарства.

При встановленні закономірностей між факторіальними і результативними показниками економічних явищ широко застосовувались статистичні методи: групування, абсолютні та відносні статистичні величини, кореляційний та регресивний методи аналізу зв'язку, індексний метод та ін.

У статистиці разом із звітністю, яка є основною формою отримання різної економіко-статистичної інформації в народному господарстві, широко використовується метод вибірових досліджень. Цей метод, що спирається на теорію ймовірності, при правильному його застосуванні забезпечує отримання достовірної інформації про досліджувані явища в найбільш стислі строки і при менших матеріальних витратах у порівнянні із аналізом звітності. Вибірковий метод застосовується при дослідженні демографічних, економічних і соціальних процесів. Його залучають також для аналізу якості продукції, відтворення населення і його міграції, формування доходів сім'ї, її бюджету, часу і організації дозвілля, житлових умов, культурно-побутового обслуговування та ін.

Економіко-математичне моделювання і національна економіка. Особливу роль у формуванні загальнонаукових понять відіграє математика і дисципліни, що внутрішньо з нею пов'язані. Необхідність математизації національної економіки обумовлена, по-перше, неможливістю за допомогою описового методу проаналізувати весь потік інформації, по-друге, теоретичною і практичною потребою більш глибокого і всебічного дослідження економічних процесів і явищ. Математика починається в тих галузях знань, яка «стають занадто складними, щоб ними можна було оволодіти без допомоги математики»¹.

---

¹ Клаус Г. Кібернетика и философия. – М., 1963. – С. 379.

Одним з можливих засобів, інструментів прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни є вдосконалення системи державного регулювання на основі вживання математичних методів. Наукове обґрунтування перспектив економічного зростання, формування динаміки і структури суспільного виробництва на довгостроковий і середньостроковий період сьогодні неможливе без застосування економіко-математичного моделювання, апарату макроекономічних і міжгалузевих моделей. Аналізуючи розвиток економічної науки, відзначимо, що йде інтенсивний процес математизації економіки, як і інших областей суспільствознавства, що сприяє появі та розвитку нових розділів самої математики. Економічна наука разом з розробкою власне методологічних підходів і дослідницького інструментарію, все більшою мірою опановує засоби аналізу, характерні для суспільних наук. Як для економічної теорії, так і для національної економіки є характерним перехід від вимірювального до алгоритмічного етапу математизації.

Правомірність застосування математики в будь-яких наукових дисциплінах визначається адекватністю формованих змістовних зображень дійсних явищ їх формалізаціям в математиці. Як відомо, перші дискусії про роль математичних методів в економіці виникли ще за часи класичної школи політичної економії. Вже нею було поставлено питання: як за допомогою математики можна відобразити рівноважний розвиток економіки? Подальший розвиток застосування математичних методів в економіці пов'язаний з іменами Л. Кантаровича, В. Новожилова, В. Немчінова, зробив можливою постановку і вирішення оптимізаційних завдань. Їх сутність відображена, зокрема, в назві книги Л. Кантаровича «Економічний розрахунок найкращого використання ресурсів» (М., 1960). У сучасній українській економічній науці значний вклад в застосування математичних методів в економічних дослідженнях внесли І. Лукінов, В. Геєць, Б. Квасюк, С. Дорогунцов, В. Мамутов, О. Амоша та ін.

Складність об'єкту дослідження визначає і напрям фундаментальних математичних розробок, обслуговуючих національну економіку: у них значне місце зайняли апарат лінійного програмування, теорія ігор, багатокритерійна (векторна) оптимізація, теорія групових рішень.

Філософія і національна економіка. Важлива роль у формуванні методів економічної теорії належить діалектичній філософії. Річ у тому, що економічна теорія, в тому числі і національна економіка, не лише органічно пов'язана з філософією, але і спирається на діалектичну філософію як науку про найбільш загальні закони розвитку природи і суспільства. Основні принципи діалектичної філософії служать передумовою для створення наукової теорії і сучасних економічних методів. Загальні принципи і загальнонаукові методи діалектико-матеріалістичного пізнання, які

даються науковою філософією, використовуються для дослідження специфіки предмету економічної теорії. Вони є базою для пізнання соціально-економічних процесів.

Наукова філософія грає вирішальну роль у формуванні методу економічної теорії, вона представляє основні принципи пізнання існуючих взаємозв'язків і взаємозалежностей, визначає основний зміст і методів, і методології пізнання суспільного розвитку. Але вона не може замінити цей метод. Розкриваючи загальні закони суспільного розвитку, методи пізнання природи і суспільства, діалектична філософія служить методологічною основою наукової теорії і методу економічної теорії. Діалектичний взаємозв'язок і взаємодія філософії і економічної теорії визначається діалектикою загального і особливого. Основні положення діалектичної філософії (наприклад, принцип первинності матерії і вторинності пізнання) трансформуються в евристичні принципи економічної теорії, її науковій методології.

Діалектична філософія, на думку академіка А. Чухна, як наука про найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства і мислення визначає те спільне, що визначає головний зміст будь-якої науки, а, отже, і економічній теорії. В той же час разом із загальним, як головним і таким, що визначає метод кожної науки містить способи і прийоми пізнання, які обумовлені специфікою предмету дослідження. Основний зміст методів економічної теорії складає закони діалектичної філософії, що діють в особливих умовах, принципи і прийоми дослідження, які розроблені з врахуванням цих умов.

Питання до самоперевірки

1. Охарактеризуйте місце національної економіки у контексті суспільних та природних процесів.
2. Назвіть особливості ознаки предмету національної економіки.
3. Розкрийте основні положення теорії та методології національної економіки.
4. Поясніть, у чому полягає сутність економік відкритого типу?
5. У чому полягають ознаки та моделі національної економіки?
6. Визначте особливості функціонування основних суб'єктів національної економіки.

Тести

1. Назвіть загальні риси суспільних економічних систем:

- а) натуральне виробництво;   в) суспільний поділ праці;

- б) товарне виробництво; г) усі відповіді вірні.

2. Назвіть результати впливу поділу праці у системі національної економіки:

- а) розмежовує виробників;
б) пов'язує виробників у єдину систему виробництва, розподілу і споживання;
в) зростає продуктивність праці;
г) відповіді у варіантах а і б.

3. Назвіть особливі ознаки національної економіки:

- а) товарне виробництво, поділ праці;
б) суверенітет, ресурси, господарство, обмін;
в) натуральне виробництво, державні закони, товарообмін;
г) усі відповіді правильні.

4. У якому варіанті правильно розкрито сутність предмету національної економіки?

- а) тенденції і закономірності економіки як єдиного цілого;
б) сукупність ресурсних, економічних, інституційних та соціальних чинників, що визначають відмінні риси національної економіки та специфіку її функціонування;
в) розділ економічної теорії, в якому досліджується поведінка економіки у цілому;
г) виробничі відносини та продуктивні сили.

5. Які критерії відображають ознаки неринкової економіки?

- а) приватна власність на економічні ресурси, державне регулювання економічних процесів;
б) державна власність на економічні ресурси, державне регулювання економіки;
в) приватна власність на економічні ресурси, централізоване управління;
г) неприватна власність, ліберальний розподіл результатів виробництва.

6. Національна економіка вивчає:

- а) способи взаємодії національної економіки з економіками інших країн;
б) питання розвитку окремих галузей народного господарства;
в) методологічні питання розвитку економічної життєдіяльності суспільства;
г) соціально-економічні явища і процеси, що протікають в економіці певної країни, а також методологічні підходи щодо їх оптимізації і розробки державної політики з питань розвитку національної господарської системи.

7. Об'єктом національної економіки виступає:

- а) сфера матеріального виробництва;
б) невиробнича сфера;

- в) сфера матеріального виробництва і невиробнича сфера;
- г) діяльність держави по регулюванню економічних процесів.

8. Економічну систему кожної країни визначають такі чинники:

- а) продуктивні сили: чисельність зайнятих працівників, величина задіяного основного та оборотного капіталу та їх розміщення на території країни;
- б) фінансові відносини: система податків, бюджетів, банків, кредитування та ін.;
- в) управління і регулювання національно-економічними, регіональними, мікроекономічними виробничими та соціальними процесами;
- г) відповіді у варіантах *а, б і в*.

9. Пізнавальна функція національної економіки полягає в:

- а) формуванні економічного мислення й певної ідеології людини;
- б) застосуванні певних прийомів і правил дослідження та обґрунтування шляхів і методів їх ефективного використання;
- в) вивченні процесів та явищ економіки країни в суспільно-природному середовищі;
- г) визначенні економічних законів розвитку національної економіки.

10. Система стійких товарно-грошових відносин між суб'єктами виробництва і суб'єктів споживання продукту окремої країни, які встановлюються та регулюються конституцією, законами країни в межах державних кордонів – це:

- а) національний дохід;
- б) національний попит;
- в) національний продукт;
- г) національний ринок.

Перелік джерел інформації

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця – К. : Фенікс, 2003. – С. 704.
2. Національна економіка : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Білоцерківець В. В., Завгородня О. О., Лебедева В. К. та ін. ; за ред. В. М. Тарасевича – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – С. 330
3. Круша П. В. Національна економіка : підручник. / П. В. Круша, Ю. В. Піча. – 2-е вид. – К.: Каравела, 2008. – С. 6–18.
4. Национальная экономика : учебник / под ред. В. П. Савченко. – М. : Экономистъ, 2005. – С. 21–32, 66–90.
5. Перехідна економіка : підручник / В.М. Геєць, Є.Г. Панченко, Е.М. Лібманова та ін. – К. : Вища школа, 2003. – Ч. 1–2.
6. Круша П. В. Національна економіка : підручник / П. В. Круша, Ю. В. Піча. – 2-е вид. – К. : Каравела; 2008. – С. 4–76.

Глава 2. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ ТА БАЗИСНІ ІНСТИТУТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Зародження та основні економічні теорії національної економіки
2. Інституційна структура національної економіки
3. Базисні інститути та аналіз їх взаємозв'язку

1. Зародження та основні економічні теорії національної економіки

Як наука, тобто систематизоване знання про сутність, цілі і завдання економічної системи, економічна теорія виникла в XVI–XVII ст. Це період становлення капіталізму, зародження мануфактури, поглиблення суспільного поділу праці, розширення зовнішніх і внутрішніх ринків, інтенсифікації грошового обігу. Економічна наука відгукується на ці процеси появою меркантилізму.

Меркантилізм. Першою теоретичною школою періоду зародження ринкових відносин був меркантилізм. **Меркантилізм** – напрям в політичній економії та економічній політиці держав в епоху первісного нагромадження капіталу (XV–VIII ст.), що відображав інтереси торговельного капіталу. Меркантилізм одержав поширення переважно в західноєвропейських країнах – Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Італії. Найбільш видними представниками меркантилізму були У. Стаффорд, Дж. Стюарт, Т. Менс (Англія), А. Серра (Італія), А. Монкрет'єн (Франція) та ін. Роботи меркантилістів К. Маркс визначав як перше (по часу) теоретичне висвітлення капіталістичного способу виробництва, його початкової стадії, коли панував ще торговий капітал.

Меркантилісти виходили з поверхневих явищ процесу обігу і тому охоплювали лише зовнішню форму явищ. Представники меркантилізму вважали, що багатство нації заключається у нагромадженні грошей в країні, а джерело багатства – зовнішня торгівля. Проте вони не досліджували внутрішні закономірності капіталістичної економіки, що народжувалася. Тим не менше меркантилізм вніс значний вклад в формування економічної науки та методології, започаткував розробку таких важливих економічних понять, як капітал, товар, торговельний баланс, ціна, експорт, імпорт та ін.

Меркантилізм вважав джерелом багатства зовнішню торгівлю, так як завдяки неї збільшувалася кількість грошей. А оскільки товари для експорту поставляються ремеслами, меркантилісти приходили до висновку про необхідність розвитку великих капіталістичних підприємств. Починаючи з середини VII ст. відбувається розклад меркантилізму, так як по мірі розвитку економіки основною формою збільшення багатства стає капіталістичне

виробництво. Меркантилізм був передісторією політичної економії. За Марксом – справжня наука сучасної політичної економії починається лише з того часу, коли теоретичне дослідження переходить від процесу обігу до процесу виробництва. Меркантилізм як течія економічної думки змінюється класичною школою політичної економії.

Класична політична економія. Економічним вченням епохи нерегульованих ринкових відносин стає класична політична економія. Вона веде боротьбу проти протекціоністської політики меркантилістів, направленої над встановлення державного контролю на економікою, в тому числі стримування імпорту і стимулювання експорту. Представники класичної школи по-новому сформулювали і предмет, і новий метод дослідження. На відміну від меркантилістів, предметом дослідження яких була сфера обігу у відриві від сфери виробництва, класична школа займалась переважним дослідженням сфери виробництва. Замість емпіризму, описання на казуальній основі зовнішнього прояву економічних процесів, представники класичної школи використовували причинно-наслідковий, дедуктивний, індуктивний методи аналізу, а також метод логічної абстракції. Класична школа визнавала об'єктивні закони капіталізму, трудову теорію вартості, працю як джерело багатства суспільства, поділ останнього на класи.

У розвитку класичної школи політичної економії з визначеною умовністю можна виділити чотири основні напрями.

Перший етап. Його початкова стадія припадає на кінець XVII – початок XVIII ст., коли в Англії завдяки роботам В. Петті і П. Буагільбера стала зароджуватися нова теоретична школа економічної думки, яку пізніше назвуть класичною школою політичної економії. Вчення Вільяма Петті (1623–1686) є, так би мовити, перехідним містком від меркантилістів до класичної науки – політичної економії. Заслуга Петті в тому, що він вперше оголосив джерелом багатства працю і землю.

Новий етап у розвитку політичної економії представлений фізіократами, які стали виразниками інтересів великих землевласників. Ця назва в перекладі із грецького дослівно означає «влада природи». **Фізіократи** – представники політичної економії у Франції в XVIII ст. Головою школи і засновником цього напрямку був Ф. Кене (1694–1774). Центральне місце в економічному вченні фізіократів займала проблема додаткової вартості або «чистого продукту». Фізіократи спростували меркантилістське уявлення про багатство і нагромадження грошей; джерелом багатства вони оголосили не просто працю в землеробстві, а саме перевищення продукту виробленого над спожитим у сільському господарстві. Фізіократи вважали сільське господарство єдиною галуззю, що створює чистий продукт. Промисловість вони визначали як «безплідну сферу», а робітників, зайнятих у промисловості, називали безплідним класом.

Наукова заслуга фізіократів полягає в тому, що вони положили початок аналізу основного і оборотного капіталу у вигляді вчення про початкові та щорічні аванси. Фізіократи першими в історії економічної думки спробували розглянути закони відтворення і розподілу сукупного суспільного продукту в масштабі суспільства. «Економічна таблиця» Ф. Кене була першою спробою уявити процес капіталістичного відтворення в цілому, хоча в ній містилися і багато суперечливих моментів і помилок.

Другий етап. Його часовий відрізок пов'язаний із ім'ям та творчістю видатного вченого економіста Адама Сміта (1723–1790), чия робота «Дослідження про природу й причини багатства народів» (1776) стало одним із визначних досягнень економічної думки кінця XVIII ст. та своєрідною біблією для вчених-економістів Заходу. Основна ідея у вченні А. Сміта – ідея лібералізму, мінімального втручання держави в економіку, ринкового саморегулювання на основі вільних цін, що складаються залежно від попиту та пропозиції. Ці економічні регулятори він називав «невидимою рукою». Заслуга А. Сміта полягає в тому, що він: закріпив основи трудової теорії вартості, підняв роль продуктивної праці як творця вартості, показав значення поділу праці як умови підвищення його продуктивності, створив вчення про доходи, чітко сформулював принципи оподаткування.

Третій етап. Часові рамки третього етапу охоплюють всю першу половину XIX ст., на протязі якого в розвинених країнах світу (перш за все в Англії і Франції) відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва. Найбільш вагомий вклад в розвиток класичної школи економічної думки внесли Д. Рікардо, Т. Мальтус, Ж.-Б. Сей, Ф. Бастіа та ін. Давид Рікардо (1772–1823) продовжив розробку теорії А. Сміта, переборовши деякі недоліки його вчення. Головна його праця «Початок політичної економії й оподаткування». Він показав, що єдиним джерелом вартості є праця робітника, що і покладена в основу доходів різних класів, а прибуток – це результат неоплаченої праці робітника; сформулював закони зворотно-пропорційної залежності між заробітною платою й прибутком і вказав на тенденцію до зниження норми прибутку; розкрив механізм диференційованої ренти. Його вчення покладено в основу теорії англійського утопічного соціалізму.

Певним етапом в еволюції світової економічної думки стали праці швейцарського економіста і історика Ж. Сисмонді (1773–1842). Він виступав із критикою економічного механізму капіталістичного суспільства. У центр економічного навчання Сисмонді поставив розподіл, від якого залежать споживання й виробництво. Він вважав, що політична економія покликана бути наукою вдосконалення соціального механізму заради щастя людини.

Ідею створення майбутнього суспільства, кожен у своєму розумінні,

висунули французькі соціалісти-утопісти А. Сен-Сімон (1760–1825), Ш. Фур'є (1772–1837) і англійський – Р. Оуен (1771–1858).

Четвертий етап. На завершальному розвитку класичної школи політичної економії в другій половині XIX ст. домінували роботи Дж.-С. Міля і К. Маркса, в яких знайшли відображення кращі досягнення класичної школи. Спираючись на вищі досягнення класичної школи політичної економії, Карл Маркс (1818–1883) і Фрідріх Енгельс (1820–1895) створили теоретичну концепцію, що отримала узагальнену назву марксизм. Головна праця К. Маркса – «Капітал» (1867), зробила його одним з найвидатнішим економістів світу. Головні заслуги К. Маркса: створено вчення про суспільно-економічні формації й причини їх зміни; розкрито закони розвитку капіталізму, його внутрішнє джерело саморуху – протиріччя; розроблено теорію відтворення і економічних криз, ціни виробництва, грошей; створено вчення про двоїстий характер праці, втіленої в товарі та додаткову вартість; розкрито сутність абсолютної ренти, сутність найманої праці, надано загальну характеристику капіталістичній експлуатації.

Маржиналізм. Виникнення школи маржиналізму ознаменувало новий етап в розвитку економічної думки. **Маржиналізм** – це перш за все методологія економічного аналізу, що базувалася на аналізі корисності, її суб'єктивній оцінці господарюючими суб'єктами. Назва цього напрямку економічної теорії походить від французького «*marginal*» – «граничний».

Представники маржиналізму виступили з відкритим переглядом всіх класичних доктрин, починаючи з основ – предмета і метода дослідження. Замість дослідження внутрішніх закономірностей суспільства, що дозволяло зрозуміти його соціальну природу, і на цій основі – і механізм господарювання, в цій концепції головне місце зайняло дослідження рівноваги в умовах вільної конкуренції. Місце трудової теорії вартості, що найбільш чітко було виражено у працях Рікардо, зайняла корисність, що визначала господарські рішення. Для її характеристики було введено поняття граничних змін, що сприяло широкому застосуванню математичних методів. Широкого поширення одержав суб'єктивний метод економічного аналізу, була висунута ідея, що об'єктивні економічні закони мають психологічну природу. Почали досліджуватися відносини між людиною і товаром, а не відносини між людьми, до дослідженню яких так прагнула класична школа.

Перші спроби застосувати в економічному аналізі маржинальний підхід зробили в середині XIX ст. французький економіст А. Курно (1801–1877) і німецькі економісти І. Тюнен (1783–1850) і Госсен (1810–1858). В подальшому основні теоретичні положення граничного аналізу були розвинені в працях англійського економіста У. Джевонса (1835–1882), швейцарського економіста Л. Вальраса (1834–1910), австрійськими економістами Є. Бем-Бевеком (1851–1914), К. Менгером (1840–1921) та

Ф. Візером (1851–1926) та ін.

Глибока відмінність між теорією «граничної корисності», що склала основу маржиналізму, і класичної школи полягала у напрямку та методології досліджень. Класична школа предметом свого дослідження вважала визначену економічну систему, в якій провідне місце належало виробництву. Об'єктом дослідження для прибічників «граничної корисності» стало не виробництво товарів, а їх споживання і корисність. Вартість із об'єктивної категорії, що визначалася затратами суспільно необхідної праці, перетворилася в суб'єктивну, що визначалася споживачем при споживанні товарів.

Слід зазначити, що маржиналізм зробив значний вплив на розвиток економічної теорії. Так, маржинальна концепція граничної корисності стала основою сучасної теорії споживчого вибору, яка в свою чергу, дає змогу з'ясувати мотивацію економічної поведінки споживача. Маржинальна схема створення і розподілу продукту, що представлена в математичній формі, одержала в подальшому широкий розвиток у вигляді так названих «виробничих функцій». Наприклад, на основі виробничої функції американський вчений лауреат Нобелівської премії Р. Солоу розробив сучасну модель економічного зростання. Проте маржиналістська теорія граничної корисності, як і теорія трудової вартості, виявилася односторонньою і недостатньою для побудови наукової теорії ціни.

Головні напрямки сучасної економічної думки. До числа сучасних прийнято відносити економічні теорії, що сформувалися наприкінці XIX–початку XX ст. Вони представлені широким різноманіттям позицій, поглядів, концепцій. Якщо спробувати узагальнити їх, то можна виділити наступні головні напрямки сучасної економічної думки: неокласичний (монетаризм, неолібералізм, теорія пропозиції, теорія раціональних очікувань); кейнсіанський; інституціоналізм.

Неокласичний напрям. Початком сучасної економічної науки можна вважати неокласичну теорію економічної думки, що виникла в кінці XIX ст. До видатних представників неокласичного напрямку відносять Дж. Кларка, У. Джевонсона, К. Менгера, Л. Вальраса, І. Тюнена, І. Фішера, В. Паретто, К. Вікселя. «Неокласики» здійснили так названу маржиналістичну революцію в класичній економічній науці. Методологія неокласиків ґрунтується на застосування інструменту граничного аналізу економіки, перш за все понять граничної корисності, а також граничної продуктивності факторів виробництва. На основі даного методу визначалися оптимальність набору благ, структури виробництва, використання факторів виробництва. Вони заклали теоретичні основи оптимального розподілу ресурсів в економіці.

Принцип граничної корисності був покладений в основу неокласич-

ної теорії, яка передбачає необхідність обміну не лише з урахуванням корисності споживчих благ, але й затрат виробництва. Неокласики пішли по шляху поєднання двох теорій – маржиналістської теорії граничної корисності і трудової теорії вартості. Згідно з цього підходу, ціна товару визнається двома основними факторами – корисності блага та затратами на виробництво. Ціна, яка встановлюється на ринку, формується в ході своєрідного компромісу між споживачем, який згоден заплатити за товар, і покупцем, ціна якого в значній мірі визначається затратами праці.

Головним теоретичним досягненням неокласичного напрямку вважається модель конкурентної рівноваги, розроблена швейцарським економістом Л. Вальрасом. Вона була однією із перших економіко-математичних моделей, що описувала процес прагнення ринкової економіки до загальної рівноваги.

В цілому для неокласичного напрямку економічної теорії характерним є використання мікроекономічного підходу для аналізу важливих проблем розвитку економіки.

Кейнсіанство – провідний напрям економічної теорії. Теорія англійського економіста Дж. М. Кейнса, викладена ним в опублікованій в 1936 р. книзі «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», здійснила глибокий вплив на всю сучасну економічну теорію і призвела до появи нової течії – кейнсіанства.

Кейнсіанство – макроекономічна теорія, що визнає і обґрунтовує необхідність і значущість державного регулювання ринкової економіки. Головна особливість кейнсіанської теорії заключається в тому, що вона будувалася перш за все як макроекономічна теорія, розглядала функціонування економічної системи в цілому. В центрі аналізу стали фактори, що визначають рівень і динаміку ефективного попиту, до числа яких відносять витрати на особисте споживання, приватні інвестиції, заощадження та державні витрати.

Кейнсіанство як напрям економічної теорії зародилося в період Великої депресії 1929–1933 рр., яка охопила розвинені країни світу. Загострення глибинних протиріч ринкової економіки по мірі зростання суспільного характеру виробництва, посилення монополістичних тенденцій, розвитку міжнародних інтеграційних процесів продемонструвало крах традиційних уявлень про ринковий механізм. В цих складних умовах Кейнс виступив з пропозицією переглянути теоретичні концепції, щоб урятувати ринкову економіку. Він першим серед західних вчених признав, що сучасна ринкова економіка зіштовхнулася з такими серйозними суперечностями, які не можуть бути вирішені за допомогою ринкового механізму. Кейнсіанство виступило у визначній мірі новим підходом економічної теорії до аналізу капіталістичної економіки.

Вся попередня економічна теорія виходила з того, що стихійна дія ринкових сил автоматично подолає будь-які кризові явища і забезпечить «гармонічний» і «без кризовий» розвиток економіки капіталізму. Кейнс під натиском фактів світової економічної кризи відкрито підставив під сумнів «оптимізм» класичної теорії, у відповідності до якого ринковий механізм автоматично забезпечить рівновагу попиту і пропозиції в економіці, і тим самим виключає тривалі порушення у суспільному відтворенні, як депресія, інфляція, безробіття. Кейнс зробив висновок, що вихід із глибокої кризи, зростання обсягів виробництва і рівня зайнятості неможливі без активної участі держави, яка повинна не лише стимулювати зниження облікової норми комерційних банків (проценту), але й здійснювати масштабні державні закупівлі з метою збільшення сукупного платоспроможного попиту.

Модифікація кейнсіанства, що обґрунтовує концепцію регулювання ринкового господарства в умовах післявоєнного розвитку, одержала назву неокейнсіанства. Воно склалося в першій половині 1950-х років і залишалося ведучим напрямом економічної думки до кінця 1970 рр. Найбільш видними представниками неокейнсіанства є Р. Харрод, Е. Хансен, Е. Домар, Дж. Робінсон, Н. Калдор, Дж. Оукен та ін. Методологія неокейнсіанства ґрунтується на розробленому Кейнсом макроекономічному підході, який дозволяє виявити функціональні взаємозв'язки функціонування національної економіки. Проте неокейнсіанство виступило з критикою статистичного підходу до аналізу основних якісних залежностей в економіці та зробили нахил на дослідження довгострокової динаміки, яка також досліджувалась в роботах Кейнса.

Видні представники сучасного кейнсіанства обґрунтовували висновок про те, що державне регулювання повинно переслідувати довгострокові цілі: прискорення науково-технічного прогресу, удосконалення структури економіки, забезпечення стійких темпів економічного зростання, створення сприятливих умов для розвитку конкуренції, завоювання нових позицій на світових ринках і, в кінцевому випадку, на цій основі забезпечення високого рівня і якості життя основної частини населення. В 1950 – 1960 рр. кейнсіанська модель стала загальноновизнаним теоретичним обґрунтуванням антициклічної політики держави. Головним інструментом проведення державної політики було визнано бюджетно-податкову політику – податки, державні витрати і дефіцит бюджету; грошово-кредитній політиці відводилася другорядна роль.

Проте економіка розвинених країн світу в 60–70 роках виявила неспроможність кейнсіанської теорії боротися з інфляцією та економічним спадом. Це викликало недовіру до теорії Кейнса і призвело до появи альтернативних макроекономічних концепцій, зокрема, монетаризма, теорії раціональних очікувань, теорії «економіки пропозиції».

Монетаризм. Серед сучасних економічних теорій, що мали значний вплив на розвиток економіки, виділяється монетаризм. **Монетаризм** – теорія, згідно з якої державне регулювання економіки повинно обмежуватися грошовою сферою. Основоположником монетаризму є М. Фрідмен. Монетаризм виник в 50-их рр. ХХ ст. як антипод кейнсіанській теорії регулювання ринкової економіки. Методи регулювання економіки, що були висунуті монетаристами, широко застосовувалися при проведенні економічної політики в США, Великобританії, Німеччині та інших країнах світу в період подолання інфляції та падіння виробництва 70-х–поч. 80-х рр., а також на початку 90-х рр. при переході до ринкової економіки в Росії та в Україні.

Одне із основних положень монетаризму полягає в тому, що головний фактор, який визначає короткострокову динаміку реального виробництва, – зміна пропозиції грошей. На цій основі вибудовується концепція державного регулювання, зокрема пропонується надати грошовій політиці довгостроковий характер, стабілізувати пропозицію грошей, а темпи зростання грошової маси повинні відповідати динаміці національного виробництва. Це, на думку монетаристів, дозволить уникнути циклічних коливань виробництва і зайнятості.

Монетарна теорія не має на меті стрімке економічне зростання і досягнення повної зайнятості. Вона лише представляє рецепти фінансового оздоровлення економіки, яке, у свою чергу, забезпечує економічну свободу і сприятливу атмосферу для здійснення підприємницької діяльності. Це – ідеологія економічної стабільності, яка забезпечується підтримкою вільного підприємництва, конкуренції та економічної ризику¹.

У липні 1997 р. було опубліковано фундаментальне дослідження експертів Всесвітнього банку «Держава у світі, що змінюється», в якому на основі досвіду 94 країн переконливо спростовується центральна теза монетаризму про ефективність саморегульованого економічного зростання і небажаності державного втручання².

Слід відмітити, що сьогодні монетаризм уже не є повним антиподом кейнсіанській концепції державного регулювання економіки. В сучасних умовах існує деякий кейнсіансько-класичний синтез – самостійна теоретична модель, що акумулює елементи регулювання економічного розвитку обох економічних теорій.

Теорія пропозиції. Теорія пропозиції відноситься до неокласичного напрямку сучасної економічної теорії. В теоретичному плані її рекомендації по удосконаленню методів державного регулювання поряд із монетариз-

---

¹ Фридмен М. Количественная теория денег. – М., «Эльф пресс», 1996. – С. 7.

² The World Bank. The State in a Changing World. N.Y. : Oxford University Press, 1997.

мом протистоять кейнсіанським методам регулювання попиту і виходять витоками в положення неокласичних концепцій західної економічної теорії.

Теорія пропозиції має два головних теоретичних джерела – концепцію австрійської школи і монетаризм. На думку представників австрійської школи, система вільного підприємництва, позбавленого активного втручання держави, є самим ефективним засобом розподілу ресурсів. Економічна роль держави зводиться до створенню найбільш сприятливих умов функціонування ринкової економіки і виправленню диспропорцій, що час від часу виникають. Так як багато методів державного регулювання призводять до втручання в систему вільного підприємництва, то прибічники теорії пропозиції обвинувачують державу в порушенні свободи ринкових процесів, із-за чого і виникають всі труднощі, що переживають економіки багатьох країн. Головну відповідальність за зростання безробіття, прискорення інфляційних процесів, уповільнення економічного зростання вони перекладають на державу. Такий підхід, що є традиційним для неокласичного напрямку, поділяють головні прибічники теорії пропозиції, оскільки ставлять перед державою задачу формування сприятливого середовища для ринкової системи.

З точки зору методології теорія пропозиції сформувалася під визначеним впливом принципів монетаризму, для якого характерне поєднання дедуктивного аналізу з економічними оцінками. Так, розглядаючи проблеми зайнятості, представники теорії пропозиції ґрунтуються на концепцію «природного безробіття», що розроблена М. Фрідменом і Е. Фелпсом. Слідуючи висновкам монетаристів, прибічниками теорії пропозиції в основному підтримують монетаристську версію інфляції. Позиції монетаристів і прибічників теорії пропозиції співпадають у перекладанні відповідальності в порушенні вільного функціонування ринку робочої сили на профсоюзи і державу, із-за чого «штучно» знижується пропозиція робочої сили і виникає масове безробіття.

Разом з тим аналіз основних економічних проблем сучасного капіталізму в концепціях теорії пропозиції має ряд особливостей, що відрізняє його від розробок прибічників монетаризму. Так, головним фактором збільшення безробіття представники цієї теорії вважають «невірну» соціальну політику держави, відсуваючи інші причини, що входять в монетаристську версію, на другий план. Серед прибічників теорії пропозиції не має методологічної одноманітності, що присутнє монетаризму, а розбіжності стосуються головним чином ролі прийомів математичного аналізу у підкріпленні логічних теоретичних висновків.

Інституціоналізм. В сучасній економічній думці в багатьох країнах світу широкого поширення отримав інституціоналізм. **Інституціоналізм** – сукупність теорій, в яких акцентується увага на ролі соціальних інсти-

тутів в економічному розвитку. Одним із родоначальників напрямку інституціоналізму в економічній науці є американський економіст і соціолог Т. Веблен. Предметом дослідження інституціоналізму виступають зміни соціальних інститутів. Інституційний напрям економічної думки має дві течії:

а) традиційний або старий інституціоналізм, під яким розуміють роботи американських економістів першої половини XX ст. (Т. Веблен, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, О. Тоффлер) та представників німецького неолібералізму (М. Вебер, В. Зомбарт, В. Ойкен). Традиційний інституціоналізм внутрішньо неоднорідний і представлений різнорідними концепціями. Серед них достатньо відмітити найбільш відомі: технократична теорія Т. Веблена, що одержала подальший розвиток в дослідженнях, які можна назвати як теорія «постіндустріального» або «інформаційного» суспільства; теорія раціональності М. Вебера; теорія права Дж. Коммонса; теорія економічної відсталості Г. Мюрдаля, що нині є фундаментальною теорією розвитку так званих країн третього світу (перш за все країн Південної Азії);

б) новий інституціоналізм або неоінституціоналізм. До неоінституціоналізму відносять перш за все теорію прав власності (Р. Кроуз, А. Алчіан, Г. Демцес, Р. Познер), теорію суспільного вибору (К. Ерроу, Г. Таллок, М. Олсон), дослідження довгострокових тенденцій економічного розвитку і значення інституційних факторів для економічного зростання (Д. Норт), трансакційну теорію організацій (О. Уільямсон).

Проте між традиційним і новим інституціоналізмом існують суттєві відмінності, що стосуються, головним чином, об'єкту та методів дослідження. По-перше, якщо «традиційні» інституціоналісти досліджували економічні проблеми методами інших суспільних наук, тоді як «нові» інституціоналісти активно застосовують методи неокласичної економічної теорії, і перш за все із застосуванням апарату сучасної мікроекономіки і теорії ігор. По-друге, традиційний інституціоналізм в економічних дослідженнях ґрунтується головним чином на індуктивному методі – отриманні загальних висновків і положень на основі узагальнення окремих фактів бо явищ. Методологія неоінституціоналістів ґрунтується переважно на дедуктивному методі: розробляються загальні принципи, які потім застосовуються для пояснення окремих явищ. По-третє, головним об'єктом дослідження представників традиційного інституціоналізму виступали дії колективів (головним чином профсоюзів та держави) по захисту інтересів індивідуума; «нові» ж інституціоналісти досліджують поведінку індивідуума.

Насьогодні новий інституціоналізм і нова неокласична теорія є провідними напрямками економічної думки в розвинених країнах світу. Головним завданням подальшого розвитку інституціоналізму є поглиблення

у вирішенні економічних проблем, що стоять перед економікою.

2. Інституційна структура національної економіки

У сучасних умовах відбувається посилення ролі інституційних факторів в економічній динаміці та забезпеченні високих темпів економічного зростання. Зважаючи на цю обставину, сучасна економічна наука вносить суттєві корективи у визначенні факторів економічного зростання, серед яких все більше уваги приділяється розвитку інститутів національної економіки. Інститути є фундаментом та ключовим елементом функціонування та розвитку будь-якого суспільства, впливають на розподіл влади, ресурсів та багатства, регулюють конфлікти та підтримують стабільність. Інституційна база, що не відповідає рівню розвитку економіки та виробничих відносин, призводить до економічного хаосу, безладу у визначенні стратегії соціально-економічного розвитку та орієнтацією економічних агентів переважно на одержання ренти (на противагу підвищенню ефективності використання ресурсів).

Останніми роками інституційна тема стала настільки модною в економічній і політичній літературі, що термін «інститут» перестав означати щось більше, ніж «правило гри», яке майже позбавлене конкретного економічного змісту, а носить швидше психологічний або педагогічний характер. Розмивання змісту «інститут» особливо негативно позначилося на економічній науці, яка, на думку А. Московського, як рятувальний засіб для виходу із глибокої кризи почала приймати у величезній кількості незрозумілі ліки під назвою «інститут».

У сучасній економічній науці ринок розглядається як сукупність інститутів, що забезпечують обмін. Зокрема, Д. Ходжосон визначав ринок як організований та інституціоналізований обмін¹, К. Макконнелл і С. Брю – як інститут або механізм, який зводить разом покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг², О. Уільямсон відмічав, що фірми, ринки і контракція є важливими економічними інститутами³.

Дослідження інститутів як складових частин економіки забезпечує широкий погляд на розвиток суспільства, збагачує і конкретизує наші уявлення про суспільну будову, дозволяє краще пізнати національну економіку як цілісну економічну систему не в статичі, а в динаміці.

---

¹ Ходжосон Д. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. М., 2003. – С. 256.

² Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика : В 2-х т. – т. 1. – М., 1992. – С. 61.

³ Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая контракция». СПб, 1996. – С. 48.

Аналіз інститутів розширює можливості для подолання спрощених підходів до трактування складних соціально-економічних проблем, дає змогу розкрити глибину та багатогранність зв'язків і залежностей, що, у свою чергу, відкриває можливості виявити механізми функціонування та розвитку економіки та суспільства в цілому.

Таким чином, розвиток будь-якої національної економіки є неможливим без створення та функціонування інституційної бази. Підтвердженням цього положення служить ситуація, яка склалася у 80-х–початку 90-х років ХХ ст. в країнах Східної та Центральної Європи, де становлення ринкових інститутів національної економіки супроводжувалося катастрофічними наслідками і потребувало значних зусиль.

Саме такий методологічний підхід забезпечив визначення рушійних сил і факторів економічного розвитку, виявлення тенденцій еволюції економічної системи, розкриття активної економічної та соціальної ролі держави. Це, у свою чергу, потребує глибокого й конкретного розуміння сутності та особливостей самих інститутів, їх взаємодії як з іншими елементами економічної системи, так і між собою. Важливість пізнання інститутів як предмета досліджень полягає і в тому, що це дало назву даного напрямку економічної теорії. Інституціоналізм – одна і найпоширеніших шкіл економічної теорії, авторитет та значення якої визначається перевагами її теорії та методології, і насамперед, специфічністю предмета пізнання. Предметом її дослідження є інститути, структури і системи організації співробітництва людей у виробництві і розподілі як матеріальних, так нематеріальних благ та послуг.

Інститути мають місце і в економіці, і в соціальній сфері, і в сфері права, моралі, релігії тощо. У даному зв'язку необхідно перш за все зупинитися на визначенні самої категорії «інститут». Це нам представляється досить важливим, тому що в економічній літературі поки що немає його однозначного тлумачення.

В економічній літературі поняття «інститут» трактується достатньо однаково. Так, в «Економічній енциклопедії» цей термін розглядається у чотирьох значеннях: «Інститут» – 1) форма суспільного устрою; 2) сукупність норм права улюбій сфері суспільних відносин; 3) наукова установа, що здійснює фундаментальні та прикладні дослідження; 4) організація, що виконує проектно-дослідні роботи¹.

Один із засновників інституціоналізму Т. Веблен, який розкрив глибокий взаємозв'язок промислової системи й технологічних факторів з інституційною структурою суспільства, вважав, що інститутами є стійки

---

¹ Економічна енциклопедія: політична економія. У 3-х т. Т 1 / Відп. ред. С. В. Мочерний. Т. 1. – К.: Академія, 2000. – С. 657.

звички та стереотипи мислення, притаманні значній кількості людей.

Відомий вчений Д. Норт, що є засновником і, напевно, найавторитетнішою постаттю в економічній історії інституційного напрямку, визначав інститути як «правила гри» в суспільстві, як визнані суспільством обмеження, які спрямовують життєдіяльність людей, в тому числі й економічну в певному напрямі. Інституціоналізм (інститути) – це логічні послідовні правила суспільної діяльності, завдяки яким люди, установи та держава продукують економічні, соціальні та політичні відносини, упорядковують соціально-економічний простір та час¹. Таким чином інститути, за визначенням представників даної теорії, – це спосіб мислення, втілений у соціальних звичках, установленнях і правилах.

Інший підхід полягає в тому, що в поняття «інститут» включається не лише правила і норми поведінки, а й установи, інші організаційні форми. Так, російський вчений С. Фролов визначає інститути як форму людської діяльності, що базується на чітко розробленій ідеології, системі правил і норм, розвинутому контролі за їх виконанням². Це визначення є значно ширшим, проте таке розширення має механічний характер, що призводить лише до збільшення складу елементів, що утворюють інститути.

Аналіз свідчить, що більшість дослідників в основу визначення інститутівкладають набір формальних і неформальних правил, які регулюють поведінку суб'єктів у суспільстві. За відсутності певного інституту можливу поведінку підприємств та фізичних осіб не можна визначити, спрогнозувати або оцінити.

Таким чином, **інститути** – це сукупність, яка складається з правил (формального чи неформального) або декількох правил і стимулюючих факторів, що визначають особливості прийняття рішень та подальшої поведінки індивідів для його виконання. Вони взаємно узгоджують форми діяльності і відносини між людьми, створюють складну систему спонукальних мотивів людської діяльності, зменшують невизначеність. Такими суспільними інститутами є наприклад, інститут держави, інститут права, інститут багатопартійності, інститут сім'ї та ін.

Інститути являються елементом суспільних зв'язків і відіграють координуючу роль, забезпечують взаємоузгодженість інтересів суб'єктів господарювання. Тому координаційно-розподільча природа інститутів є результатом «зняття» розподільчих конфліктів і в сучасних умовах виходить на передній план. Інститути змінюються дуже повільно, проте здійснюють значний вплив на ефективність функціонування економіки. Як ви-

---

¹ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М., 1997. – С. 45.

² Фролов С. Социология. – М., «Логос», 1997. – С. 54.

значає нобелівський лауреат Д. Норт, неокласична теорія фокусує увагу на функціонування ефективних ринків факторів виробництва і товарів, і лише деякі західні економісти усвідомлюють, що необхідні визначені інституційні передумови для створення таких ринків, останні приймають їх як даність.

Важливою функцією інституту є узгодження різних інтересів і цілей взаємодіючих суб'єктів, тобто їх конфліктна передумова. У основі цієї функції лежить тріада «контакт – конфлікт – контракт». Інститут забезпечує зниження соціальних і економічних конфліктів в суспільстві, сприяє усуненню протистоянь і конфронтації між суб'єктами, не усуваючи сам фактор взаємного тиску суб'єктів як необхідний об'єкт соціальності.

В процесі інституційної еволюції, яка визначається ступенем можливої зміни одного інституту внаслідок зміни іншого, інституційна структура економіки поступово нарощується і ускладнюється. Відповідно, поки більшість суб'єктів не сприймуть (освоять) нові норми та правила прийняття рішень, силу обов'язкового зберігають колишні (попередні) правила. Тобто найбільш ефективний порядок дій, стаючи інститутом, набуває рис традиції, універсальності і вибору. У цьому і криється одна з найважливіших проблем архітекτονіки інституційних змін – протиріччя між новими можливостями і напрямками діяльності та старими правилами, регулюючими взаємини між господарюючими суб'єктами.

Особливе значення на сучасному етапі розвитку економіки України має вибудовування і успішний розвиток інституційних механізмів інвестиційно-інноваційної діяльності. Лише такий етап економічного розвитку дає надію на приєднання України в загальносвітові інтеграційні процеси як рівноправного члена, а не як сировинного придатка. Вирішувати цю задачу необхідно з врахуванням інституційних підходів, вибудувавши спеціалізовані інститути підтримки і розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності. Йдеться про створення спеціалізованих банківських і кредитних установ, інвестиційних фондів, сприяючих переходу до такого типу розвитку, введенні відповідних інституційних змін в бюджетну, податкову, грошово-кредитну, структурну і зовнішню політики і т. п.

Формальні та неформальні інститути. Інститути характеризуються значною різноманітністю та складною внутрішньою структурою. Виділення окремих інститутів та їх класифікація базується на великій кількості критеріїв. Перш за все, вони поділяються на **формальні**, які закріплені у законодавчих актах та інших нормативних актах, дотримання яких є обов'язковим, що забезпечується державними органами, і **неформальні**, які містять норми і правила поведінки людей у процесі господарської діяльності.

Формальні інститути – це сукупність норм і правил, а також уста-

нов та організаційних утворень, що є найбільш загальними і принциповими з точки зору функціонування і розвитку економіки. Вони базуються на прийнятті законів та нормативних актів, що у значній мірі обмежують і спрямовують поведінку економічних суб'єктів. Саме стабільність економічних і правових норм, миттєвість реакції держави на порушення прав власності у значній мірі впливають на ефективність ринкової економіки, залучення інвестицій, нагромадження капіталу та впровадження інновацій. До формальних інститутів належать макро- і мікроструктурні інституційні утворення, що діють на рівні усієї економіки або суспільства. У системі формальних інститутів головна роль належить Конституції як основному закону, що визначає найбільш загальні норми і правила, на основі яких розгортається різноманітна система норм і правил, що регулюють різноманітні економічні процеси і ділову поведінку на нижчих рівнях національної економіки.

До **неформальних інститутів** відносяться норми і правила соціально-культурного і морально-психологічного типу. До них належать також інститути ділової поведінки, що у значній мірі регулюють виробничі відносини у суспільстві. У цій групі значну роль відіграють загальнолюдські та національні традиції, історичні та етнічні особливості, рівень правосвідомості, ціннісні фактори та ін.

Сукупність формальних і неформальних інститутів утворює ієрархічну або інституційну структуру економіки і суспільства. Їх сукупність утворює таку структуру, яка адекватна структурі економіки і суспільства, типу виробничих відносин і характеризується певною самостійністю. Водночас всередині цієї єдності формальні норми і правила у значній мірі визначають стан та рівень розвитку неформальних інститутів, проте результат цього впливу неоднозначний. Якщо встановлені правові норми задовольняють інтереси суб'єктів, то вони, у свою чергу, впливають на неформальні інститути таким чином, щоб останні відповідали потребам практики. І навпаки, якщо формальні інститути мають вади і не відображають потреби практики, то це негативно впливає на функціонування неформальних інститутів, стримуючи їх розвиток. Так, недосконалість правових норм в Україні в значній мірі визначає високий рівень розвитку тіньової економіки, а це, у свою чергу, не сприяє підвищенню рівня ділової поведінки та правосвідомості населення у процесі господарської діяльності.

В Україні спостерігається значний розрив між формальними та неформальними інститутами. Неузгодженість формальних і неформальних інститутів призводить до довгострокового економічного спаду, диспропорцій у розвитку національної економіки, зниженні ефективності функціонування інститутів. В результаті інституційних деформацій згідно із класифікаційним підходом А. Гриценка у випадку порушення зв'язку між вза-

ємозалежними інститутами виникають «інституційні розриви».

Між формальними та неформальними інститутами досить часто виникають суперечності, вирішення яких важливу роль відіграє держава, особливо в умовах ринкових перетворень, коли відбуваються трансформації у формах власності, формується система правил та норм, утворюється нове інституційне середовище.

Важливою передумовою для стабільного і прискореного зростання в Україні є формування широкої мережі розвинених і збалансованих ринкових інститутів, від рівня розвитку яких у значній мірі залежить успіх структурних перетворень, перш за все, структурна побудова економічної системи.

3. Базисні інститути та аналіз їх взаємозв'язку

Інституційна структура економіки вибудовується, спираючись на базисні інститути, які значною мірою зумовлюють економічну поведінку суб'єктів господарювання. Вирішального значення для забезпечення економічного розвитку постсоціалістичних країн набуває запровадження базових (системних) інститутів, які зберігають вигляд цілісної системи та у сукупності з іншими факторами забезпечують ефективність процесу ринкових перетворень.

Питання про базисні інститути пов'язане з широким колом суспільних наук: філософії, права, політичної економії, соціології, політології. Базисні інститути в конкретному вираженні як питання про власність, владу, управління, працю ще з часів Гегеля та Сміта є традиційними в економічній науці. В сучасній економічній теорії відбуваються інтеграційні тенденції щодо методології дослідження влади, власності та праці і їх єдності, взаємозв'язках та протиріччях. Визначне місце в цьому відіграють підходи інституційної теорії (від Т. Веблена, Д. Гелбрейта до Г. Мінза, Д. Норта), що набули широкого поширення в працях видатних українських вчених сучасності – А. Гальчинського, В. Гейця, А. Гриценка, Б. Квасюка, С. Мочерного, В. Савчука, А. Чухна та ін.

Українська економіка тривалий час перебуває у трансформаційному стані, що висуває проблеми її інституційної трансформації на перший план. Це, в свою чергу, потребує визначення місця і ролі базисних інститутів в системі інституційних факторів розвитку національної економіки в умовах трансформаційного періоду. Виявлення базисних інститутів створює методологічну основу для аналізу ринку та ринкового механізму, сприяє передбаченню соціально-економічних наслідків прийнятих моделей в структурі корпоративного сектору економіки.

В методологічному плані розгляд питання про базисні інститути спирається на засади інституційної теорії. Категоріальний апарат методо-

логії інституційного аналізу складається з широкого кола дефініцій, до яких слід віднести такі: інститут, права власності, трансакційні витрати, контрактні відносини, організацію, корпорацію, конкуренцію тощо. Серед цієї системи центральним є поняття «інституту», зміст якого виводиться з «традицій» і «звичок» (старий інституціоналізм) та «норм», «правил», «сфер» життєдіяльності та економічної поведінки (неоінституціоналізм). Через механізми правил, норм, процедур, інституційних змін та трансакційних витрат визначають цілі та стимули для продуктивної поведінки індивідів і організацій. У свою чергу, функціонування системних (базисних) інститутів доповнюється додатковими, підтримуючими, ціннісними та іншими нормами. В процесі інституційної еволюції, яка визначається ступенем можливої зміни одного інституту внаслідок зміни іншого, інституційна структура економіки поступово нарощується і ускладнюється.

Ключове місце в методології інституційного аналізу належить базисним інститутам, що утворюють «каркас», «фундамент», «конструкцію, що несе» в структуроутворенні інституційної підсистеми. У найзагальнішому визначенні під **базисними інститутами** розуміються обмежені певними правилами, нормами, рамками особливі сфери соціальних стосунків, приналежність до яких наділяє економічних суб'єктів визначеним статусом і виступає підставою для отримання суспільно визнаних доходів (прибутку, ренти, підприємницького доходу, заробітної плати). В сучасній економіці базисні ринкові інститути регулюють зміну прав власності та розподіл виробничих ресурсів у процесі товарного виробництва.

Серед багатьох норм, формальних та неформальних правил, рамок, що регламентують економічну поведінку суб'єктів в економіці, слід виділити чотири базисних інститутів, що формують соціально-економічний зміст інституційної підсистеми економіки – власності, конкуренції, управління та праці. Саме ці інститути є початковими при аналізі інституційної структури економіки. Вони направляють діяльність суб'єктів в певне русло і є первинними по відношенню до інших складових частин інституційної структури економіки. Вони є базисними інститутами, оскільки виступають для їх носіїв підставою для суспільного визнання та правового закріплення «справедливості» отримання основних видів доходів – прибутку, ренти, підприємницького доходу, заробітної плати.

Інститут власності. Висхідною категорією, що має вирішальне значення в інституційному розвитку будь-якої економіки, є інститут власності. **Власність** в економічному значенні, як відомо, історично певне відношення між людьми в процесі виробництва, що виражається через привласнення засобів виробництва і обумовлене їм відповідне привласнення продуктів праці. Власність завжди виступає в історично визначеній формі, її зміст і форма залежать від пануючого способу виробництва.

Всяке виробництво матеріальних благ є не що інше, як привласнення людьми для їх користі природної речовини і енергії. Але нічого не можна привласнити поза суспільними стосунками, що встановлюють, кому належить всі природні і створені людьми багатства. Тому власність як економічне відношення представляє собою історично визначений спосіб привласнення матеріальних благ за рахунок суспільної форми. Головну роль в привласненні відіграє власність на засоби виробництва. В залежності від того, в чіь руках вони знаходяться, визначається характер власності.

Відносини власності охоплюють весь процес відтворення і, природню пронизують відносини по виробництву, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Тому відносини власності охоплюють: а) привласнення; б) господарське використання матеріальних засобів і в) економічну реалізацію.

В ринковій економіці власність реалізується у різноманітних формах. Форми реалізації власності – це конкретні прояви її об'єктивно необхідного сутнісного змісту відносин власності, що реально склалися і використовуються суспільством в конкретних формах її організації. Становлення та успішний розвиток інституту власності передбачає аналіз багаточисленних форм її реалізації, призначених забезпечити інтереси власника.

В економічному розумінні право власності – це не абстрактно-ідеальна категорія, конкретне поняття, пов'язане з кількістю об'єктів права, які знаходяться у володінні визначеного числа економічних суб'єктів. Специфіка прав власності передбачає закріплення за кожним повноваженням чітко певного власника, а не визначення єдиного і абсолютного власника ресурсу. Іншими словами, право власності повністю специфіковане, коли у кожного повноваження є свій винятковий власник.

Методологія інституційного аналізу виходить з базового уявлення, що будь-який акт обміну є, власне кажучи, обміном пучками правомірностей. Історично вихідним відношенням до визнання прав власності є користування. Якщо володіння виступає підставою для монополії на майно як основою для отримання доходу, то користування – монополією на майно як на об'єкт споживання.

Для приведення в дію рушійних сил економіки першочергового значення має стан відносин приватної власності. Приватна власність на засоби виробництва складає економічну основу ринкової економіки. Проте з середини 50-х років XX ст. приватна власність піддавалась серйозній трансформації. У структурі інституту власності надзвичайно важливим і проблематичним є інститут державної власності. Теорія прав власності не може бути повною, адже саме держава є «агентством» по встановленню і дотриманню прав власності.

Інститут управління. Важливу роль в підвищенні ефективності

єдиного народногосподарського комплексу країни відіграє покращення його організації та управління як системи, що забезпечує взаємодію цілого з його частинами в господарсько-організаційному, галузевому і територіальному аспектах. Вирішення цієї задачі ускладнюється з підвищенням рівня соціально-економічного розвитку країни, з поглибленням виробничих зв'язків і прискоренням їх зміни в результаті дії науково-технічної революції. В зв'язку з цим ускладнюється і задача забезпечення пропорційності і збалансованості в розвитку складових частин народногосподарського комплексу, що підвищує одночасно її значення у вирішенні проблеми ефективності суспільного виробництва. Ця координація і злагодженість забезпечується системою управління.

Створення єдиного народногосподарського комплексу країни – результат прогресивного розвитку двох взаємопов'язаних і взаємообумовлених природньоісторичних процесів – суспільного поділу праці та його кооперації. Ці два процеси носять конкретно-історичний характер і складуються під впливом пануючої в країні форми виробничих відносин і визначених нею економічних законів. Кожний новий спосіб виробництва ускладнює ці процеси, досягаючи більш високого ступеня розвитку поділу і кооперації праці. Кожний наступний спосіб виробництва успадковує досягнутий попереднім етапом розвиток поділу і кооперації праці, перетворює ці процеси у відповідності до специфіки своїх виробничих відносин і розвиває їх далі вже на своїй власній соціально-економічній основі.

Подальше підвищення ступеня поділу суспільної праці, рівня галузевої і територіальної спеціалізації ускладнило внутрішню організаційну структуру, змінило галузеву структуру суспільного виробництва, примножило і поглибило виробничі зв'язки, посилило їх міжгалузеву взаємодію. Об'єктивним наслідком цих процесів стало підвищення рівня управління економікою як складною системою.

Таким чином, управління виникає в результаті поділу праці та прояву його кооперації. Управління суспільним виробництвом є вираженням виробничих відносин і підкоряється економічним законам, що діють у суспільстві.

Масштаби народногосподарського комплексу, його структура, кількість і масштаби регіональних та інших виробничих комплексів, що входять до нього, залежать від величини економічного потенціалу країни, розміру її території, багатства і різноманіття природних ресурсів, особливостей географічного та соціально-економічного середовища. Народного-сподарський комплекс України володіє значними розмірами і характеризується багатоступеневою ієрархічною територіально-виробничою структурою. Управління ним здійснюється з метою забезпечення реалізації цілей соціально-економічного розвитку суспільства.

Методологічна основа управління ґрунтується на пізнанні і розробці механізму використання об'єктивних економічних законів ринкової економіки. З розвитком суспільства змінюються економічні і політичні умови, а значить, змінюються організаційні форми і методи управління виробництвом. При цьому слід підкреслити, що для підвищення ефективності суспільного виробництва важливе значення має удосконалення організації управління в масштабі всього народного господарства. Важлива роль у забезпеченні ефективності системи управління належить науці. Сучасна теорія управління базується не лише на політичній економіці, макроекономіці, вона використовує досягнення цілого ряду інших наук (права, психології, соціології, прикладної математики, кібернетики та ін.).

В умовах сучасної науково-технічної революції і швидко зростаючого потенціалу країни управління народним господарством уже не може здійснюватися ефективно без використання математичного апарату і новітніх засобів обчислювальної техніки.

Інститут конкуренції. Закони ринку – це закони виживання і конкуренції господарюючих суб'єктів. У процесі товарообміну відбувається суперництво між виробниками (продавцями товарів) за кращі, економічно вигідніші умови виробництва та реалізації товарів (послуг). Інститут конкуренції формує конкурентну структуру внутрішнього ринку, механізм якого включає вільне підприємництво, що здійснюється на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції господарюючих суб'єктів.

Теоретичний аналіз конкуренції передбачає перш за все з'ясування її історичного зв'язку із товарним виробництвом та капіталістичним виробництвом зокрема. Якщо розглядати товарне виробництво абстрактно, тобто відволікаючий від конкретно-історичних умов його функціонування та розвитку, то вільна конкуренція – його основна властивість.

Передумовою конкуренції є те, що у кожній галузі або сфері підприємництва мається достатньо багато (або достатньо визначена кількість) самостійних, відокремлених один від одного приватних виробників (підприємців); між ним розвивається взаємодія, боротьба за кращі умови виробництва та збуту. Умови конкуренції визначаються багатьма факторами: ступенем розвитку приватної власності; кількістю самостійних приватних виробників в галузі і розмірами їх виробництва; рівнем суспільного поділу праці, розвитком товарно-грошових відносин та ін. А від умов конкуренції залежить, чи буде вона вільною або обмеженою, повною або частковою, тобто форма конкуренції.

У сучасних умовах конкуренція, незважаючи на посилення процесів монополізації, продовжує відігравати визначальну роль у господарському механізмі. В той же час необхідно підкреслити, що хоча роль великих корпорацій не послаблюється в усіх секторах і сферах капіталістичної еко-

номіки, відбувається процес посилення конкуренції. Можна навіть сказати, що сучасний капіталізм знаходить своєрідний її ренесанс.

Причини цього явища, по-перше, витікають із загальної природи капіталізму, по-друге, обумовлені специфікою суспільного прогресу в ХХ ст. Говорячи про перші, необхідно вказати на саму сутність капіталу, внутрішньою властивістю якого конкуренція і являється. Це – «повітря» капіталу. Які б форми і масштаби він не приймав, його самозростання без конкуренції неможливо.

Разом з тим саме в наш час з'явилися нові, специфічні фактори посилення конкуренції. Перш за все це науково-технічна революція. Саме вона дозволила значно розширити можливості відносно малих фірм в освоєнні нової техніки і технології, нових видів сировини і матеріалів, нетрадиційних методів і систем управління, підготовки і перепідготовки кадрів. Завдяки науково-технічній революції з'явилися небачені раніше транспортні засоби, способи зв'язку і комунікації; важливим фактором підвищення конкурентоспроможності стала своєчасна і якісна інформація. Все це означало розширення сфери конкурентної боротьби.

Інститут праці. Наявність товарно-грошових стосунків визначає необхідність відшкодування вартості робочої сили в грошовій формі. В ринкових умовах економічна природа заробітної плати виступає як конкретна форма прояву економічних, ринкових відносин. Особливість заробітної плати при капіталізмі полягає в тому, що вона є перетвореною формою вартості робочої сили.

Заробітна плата є однією з найбільш складних економічних категорій. Економічна сутність заробітної плати як еквівалента вартості робочої сили залишається незмінною на всіх стадіях розвитку суспільного виробництва. Заробітна плата в умовах ринкового механізму господарювання виконує ряд специфічних функцій: відтворювальну, стимулюючу (мотиваційну), розподільну, соціальну. Ці функції заробітної плати тісно пов'язані між собою і тільки діалектична їхня єдність створює базу для ефективної організації заробітної плати.

На нашу думку, як найбільш актуальних необхідно виділити наступні аспекти вдосконалення інституту заробітної плати: створення адекватних вимогам сучасного етапу соціально-економічного розвитку механізму оцінки кінцевих результатів роботи найнятих робітників; подальше удосконалення тарифної системи і усунення на цій основі протиріччя між зростанням продуктивності і оплати праці; відповідність систем преміювання та інших доплат, надбавок, винагород реальному вкладу працівників в кінцевий результат; забезпечення єдності та відповідності в оцінці праці і регулювання рівня винагороди різних категорій працівників (робітників-відрядників і погодинників, інженерно-

технічних працівників і службовців).

Питання для самоперевірки

1. Які особливості має класична політична школа?
2. У чому полягає відмінність між монетаризмом та кейнсіанством?
3. Дайте оцінку сучасним школам економічної теорії (теорія пропозиції, теорія вільного підприємництва, інституціоналізм та ін.).
4. У чому полягає сутність базисних відносин та інститутів національної економіки?
5. У чому полягає головне завдання державних інститутів національної економіки?

Тести

1. Яке з названих економічних відношень є головним в теорії національної економіки?

- а) відношення праці та її оплати;
- б) відношення власності на капітал і результати праці;
- в) відношення власності на землю;
- г) відношення в процесі розподілу продукту.

2. Для якого напрямлення економічної думки характерна ідеалізація благородних металів як джерела багатства?

- а) інституціоналізму;
- б) меркантилізму;
- в) кейнсіанства;
- г) монетаризму.

3. В якій економічній теорії за основу взято грошову масу в обігу?

- а) інституціоналізм;
- б) меркантилізм;
- в) монетаризм;
- г) неолібералізм.

4. Які з названих інститутів відносяться до базисних?

- а) інститут монополії;
- б) інститут довіри;
- в) інститут власності;
- г) інститут фондового ринку.

5. Ці інститути направляють діяльність суб'єктів в певне русло і є первинними по відношенню до інших складових частин інституційної структури економіки:

- а) інститут управління та інститут монополії;
- б) формальні інститути;
- в) інститути фондового ринку;
- г) базисні інститути.

6. Згідно з якою школою економічної теорії ціна товару визначається за двома факторами: граничною корисністю і затратами виробництва:

- а) маржиналізм;
- б) монетаризм;
- в) неокласична школа;
- г) теорія пропозиції.

7. Об'єктом дослідження прибічників «граничної корисності» є:

- а) аналіз виробництва;
- б) споживання і корисність товарів;
- в) функціонування та розвиток інститутів ринкової економіки;
- г) засоби державного впливу на економічний механізм.

8. Головним завданням даної групи інститутів є створення правових, фінансових, інвестиційних умов функціонування усіх інститутів національної економіки:

- а) інститут сталого національного способу мислення;
- б) інститути держави;
- в) інститут правових норм;
- г) інститут профспілок.

9. Функціонально даний інститут передбачає, з одного боку, право виробника збільшувати свою частку на ринку, а з другого – недопущення абсолютної чи надмірної монополії і створення умов сприятливого розвитку конкуренції:

- а) інститут підприємництва;
- б) інститут податків;
- в) інститут правових норм;
- г) інститут конкуренції.

10. Координація і злагодженість, пропорційність і збалансованість у розвитку складових частин народногосподарського комплексу забезпечується функціонуванням:

- а) інституту праці;
- б) інституту конкуренції;
- в) інституту управління;
- г) інституту динаміки.

Перелік джерел інформації

1. Галушка З. І. Розвиток теорії добробуту: суперечності чи неможливість прийняття ефективних рішень? / З. І. Галушка // Економічна теорія. – 2008. – № 1. – С. 22–29.
2. Національна економіка : підручник / за ред. П. В. Круша, Ю. В. Піча. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2008. – С. 19–34.
3. Малий І. Й. Держава і ринок: філософія взаємодії : монографія / І. Й. Малий, М. І. Диба, М. К. Галабурда ; за заг. та наук. ред. І. Й. Малого. – К. : КНЕУ, 2005. – Гл. 1–4.
4. Національна економіка : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Білоцерківець В. В., Завгородня О. О., Лебедєва В. К. та ін. ; за ред. В. М. Тарасевича – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – Гл. 2.
5. Чухно А. П. Институционализм: теория, методология, значение / А. П. Чухно // Экономика Украины. – 2008. – № 6. – С. 4–13.
6. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : монографія / В. Д. Якубенко – К. : КНЕУ, 2004. – Гл. 3.
7. Яременко О. Л. Інститути і економічна свобода господарюючих суб'єктів / О. Л. Яременко, О. М. Панкратова // Економічна теорія. – 2007.

Глава 3. ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ ТА СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Сутність та методологічні принципи дослідження суспільного добробуту як економічної категорії.
2. Формування ринкових відносин.
3. Соціально-ринкова економіка та її базові елементи.
4. Соціальна політика як основа побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки.

1. Сутність та методологічні принципи дослідження суспільного добробуту як економічної категорії

Теорія суспільного добробуту та соціально-ринкової економіки є базисом сучасної моделі економіки у переважній більшості розвинених країн та країн, що розвиваються. В умовах переходу України до ринкової економіки надзвичайно важливого значення набуває забезпечення зростання добробуту населення, повнішого задоволення зростаючих потреб. Досягнення добробуту в країні слід розглядати з позиції взаємозв'язку між потребами окремого громадянина (індивідуума) та суспільства. Дослідження фундаментальної економічної категорії сучасної економічної теорії – суспільного добробуту, – нагромадження, удосконалення і розвиток якого набуває першочергового значення в контексті джерел економічного зростання.

Сучасний етап розвитку ринкової економіки характеризується поглибленням взаємодії виробництва і споживання. Тому зростання суспільного добробуту, створення сприятливих умов для подальшого розквіту духовного та культурного життя населення – це і є найвища мета суспільного виробництва і одна із вирішальних умов прискорення його розвитку. Успішне вирішення завдання подальшого підвищення рівня життя населення створює необхідні передумови для зростання національної економіки.

Теорія суспільного добробуту – це концепція, що ґрунтується на нормативному підході до економіки, предметом якої виступає знаходження економічного оптимуму між ефективністю функціонування економіки та процесами розподілу її результатів. Дана концепція являє собою сукупність теоретичних положень, на основі яких досягається високий рівень задоволення потреб суспільства, які кількісно зростають та якісно змінюються. Теорія суспільного добробуту слугує основою для розробки рекомендацій по удосконаленню економічної політики держави.

Особливістю теорії добробуту є те, що вона виходить із принципу панування споживача. Це означає, що в раціональному критерії економіч-

ного оптимуму вирішальне значення має перевага індивідуального споживача і фірми. Прибічники теорії добробуту стверджують, що в конкурентній ринковій економіці при визначених умовах рівноваги оптимально по Паретто і будь-який оптимальний по Паретто розподіл ресурсів може бути досягнутий.

Дослідження суспільного добробуту загалом та окремої країни зокрема має велике соціально-економічне і пізнавальне значення¹. В рамках теорії суспільного добробуту здійснюється позитивний аналіз того, як формуються та реалізуються різноманітні суспільні переваги. Проблема забезпечення добробуту суспільства має тісний зв'язок з теорією держави і права, правилами голосування, поведінкою виборців тощо.

Суспільний добробут – надзвичайно складна, багатокомпонентна і соціально-економічна категорія. Його структура є досить динамічною і визначається комплексом соціальних, економічних, моральних, етичних та інших факторів, роль і співвідношення яких постійно змінюються в процесі суспільного розвитку.

Історія економічної теорії одночасно виступає як історія розвитку науки про спільне багатство. Передісторія економічної думки щодо сутності суспільного багатства знайшла своє відображення у поглядах мислителів стародавнього світу, передусім Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції. Так, автори популярного в IV–III ст. до н. е. колективного трактату «Гуань-цзи», подібно Конфуцію, в якості головної висували задачу «зробити державу багатою і народ задоволеним» (шляхом рівномірного розподілу багатства без («збагачення торговців та лихварів»). Основними складовими поняття багатства в трактаті названі поряд із золотом перли та інші матеріальні блага, товарна сутність яких на ринку не підлягає сумніву.

Однією із перших спроб (в часі) теоретичного обґрунтування національного багатства в рамках економічної школи були погляди меркантилістів, зокрема У. Стаффорда, Т. Мена, (Великобританія), Г. Скаруффі, А. Серра (Італія), А. Монкретьєна, Ж. Кольбера (Франція) та ін. (XV–XVII ст.). Суспільне багатство, на їх думку, визначалося кількістю золота, а джерелом суспільного багатства вважалася зовнішня торгівля. Меркантилісти виходили з поверхні явищ процесу обігу і тому охоплювали лише зовнішню форму явищ. Тому ця теорія не змогла звільнитися від фетишизації торговельних і грошових відносин в дослідженні суспільного багатства, уявлення про яке обмежувалося масою дорогоцінних металів (пере-

---

¹ Достатньо відмітити, що за видатні досягнення у розвитку цих теорій було присвоєно Нобелівські премії з економіки: Джону Хіксу (Англія) і Кеннету Ерроу (США) – за роботи з теорії загальної рівноваги і економіки добробуту (1972); Гаррі Беккеру (США) – за розширення кола проблем людської поведінки та реагування (1992); Аматї Сену (Індія) – за внесок в економічний аналіз добробуту населення (1998).

дусім золота), що належить суспільству.

Важливу роль у розумінні багатства нації зробили фізіократи. Вони спростовували меркантилістське уявлення про багатство як нагромадження грошей в країні. Зокрема А. Тюрго (1727–1781) та Ф. Кене (1694–1774) вважали, що національне багатство є сільськогосподарське виробництво. На думку Ф. Кене, основою багатства держави є постійно відтворювані багатства сільського господарства, які «забезпечують заняття для усіх видів професій, сприяють розквіту торгівлі, благополуччю населення, рухають промисловість і підтримують процвітання нації»¹. За А. Тюрго, «праця землероба – єдина праця, яка дає більше того, що становить оплату праці, тому вона – єдине джерело всякого багатства»².

Більш широке трактування національного багатства запропонували представники класичної школи політекономії, базисом якого була трудова теорія вартості. Розрахунок вартісної величини національного багатства країни було вперше зроблено англійським економістом У. Петті в 1664 р. На відміну від меркантилістів багатство, за висловом У. Петті, утворюють не лише дорогоцінні метали та камені, включаючи гроші, але й земля країни, будівлі, кораблі і навіть домашні меблі. Він висловлював думку, що джерелом багатства є праця, затрачена на виробництво товарів, і земля.

Великий крок у розумінні поняття «багатства» зробив А. Сміт, визначивши його як сукупність матеріальних(фізичних) ресурсів, які виробляє «щорічна праця кожного народу». Зокрема, А. Сміт у своїй роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) розглядав реальне багатство та дохід кожної країни як вартість річного продукту, а не кількість дорогоцінних металів, що в ній обертаються. А. Сміт ставив добробут у залежність від продуктивності суспільної праці та її пропорційності проблемам споживачів, вважаючи джерелом добробуту заробітну плату, прибуток, ренту, а їх величину – від «...загальних умов суспільства, від його багатства або бідності, від його процвітання, застою чи занепаду, а часто залежно від особливостей природи того чи іншого застосування праці чи капіталу»³.

Слід зазначити, що найбільш глибокий теоретичний аналіз природи національного багатства дослідив К. Маркс. Трактуючи багатство як сукупність матеріальних споживчих вартостей, вчений виявив важливі передумови його формування, що отримали подальший науковий розвиток і в сучасних концепціях визнанні повноправними елементами національного багатства. Так, у «Критиці Готської програми» він зазначав, що «природа

¹ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. – М.: Соцэкгиз, 1960. – С. 98.

² Тюрго А. Р. Ж. Избранные экономические произведения / Под ред. Бака И. С. – М. :: Соцэкгиз, 1961. – С. 198.

³ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К., 2001. – С. 39.

такою ж мірою є джерелом споживчих вартостей, з яких складається речове багатство, як і праця, яка сама є лише проявом однієї з сил природи, людської робочої сили»¹. Тобто природа відіграє роль матеріальної субстанції багатства, а праця – його творця.

Представники австрійської школи маржиналізму К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк великого значення надавали рівню насичення потреб, суб'єктивному зіставленні вигод і втрат, а також очікуванням споживачів, розробили способи обчислення загальної корисності. К. Менгер, вивчаючи структуру благ, здійснив ранжирування благ, що задовольняють потреби людей, виділивши блага нижчого і вищого порядку, економічні та неекономічні, товари та послуги. Він, використовуючи закон спадної граничної корисності, дійшов до висновку, що «цінність речі вимірюється величиною граничної корисності цієї речі»².

Одним із яскравих представників теорії суспільного добробуту визнано американського вченого А. Маслоу, автора загальновіомої ієрархії потреб (піраміда потреб Маслоу). Згідно з теорією А. Маслоу, мотиви людей не існують самі по собі. Психологічні пошуки засвідчили, що мотиви життєдіяльності людей мають ієрархічну супідрядність. Головна ідея Маслоу полягає в тому, що вищі потреби не бути реалізовані, якщо первинні (нижчі за рангом) не будуть задоволені.

Представники неокласичної кембриджської школи А. Маршал, Ф. Еджуорт, А. Пігу вважали, що досягнення суспільного добробуту можливо на основі оптимального розподілу та використання ресурсів для задоволення потреб людини. Саме людина – головний засіб виробництва цього багатства, і вона ж служить кінцевою метою теорії суспільного багатства.

Представник математичного напрямку неокласичної школи В. Паретто детально дослідив формування суспільного добробуту і зробив висновок, що загальний суспільний добробут нації неможливо розглядати як суму добробуту всіх членів суспільства. Паретто сформулював критерій найкращого розподілу ресурсів, відомий в історії економічної науки під назвою «оптимум Паретто», який ліг в основу так названої нової економіки добробуту. Згідно з цим принципом максимум добробуту, або суспільної корисності, досягається за умови, при якій прагнення до добробуту окремої особи не веде до зниження рівня добробуту будь-якого члена суспільства. Оптимум пов'язується з таким переміщенням ресурсів, яке, не збільшуючи добробут принаймні однієї людини, не наносить шкоди іншим. На думку

---

¹ Маркс К. Критика Готской программы / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т. 19. – С. 9–32.

² Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М., 1992. – С. 128.

Паретто, досягнення оптимуму можливе за умови необмеженої конкуренції.

З початку 70-х років набуває широкого поширення «розширювальна концепція» національного багатства, найбільш відомими представниками якої були Є. Фреймунд, О. Азріліян, М. Колганов, В. Соболев, Є. Лазутків. На думку вчених, саме від національного багатства, його кількісного зростання і перш за все якісних властивостей буде залежати майбутній хід відтворюваних процесів. В розробку теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із підйомом матеріального добробуту людей, значний вклад внесли українські вчені І. Лукінов, В. Геєць, А. Чухно, С. Мочерний, Ю. Пахомов, А. Гриценко та ін.

Особливий аспект досліджень – взаємовплив між національним багатством і зовнішньоекономічними факторами. Характер зовнішньоекономічних процесів, пов'язаних з інтеграцією національної економіки у світове господарство, як відомо, визначається ступенем і характером включення країни у систему міжнародного поділу праці. Процес взаємного переплетіння в свою чергу здійснює вплив на формування національного багатства відповідної країни. Цей вплив виражається перш за все в заміщенні частини національного багатства іншими натуральними елементами внаслідок міжнародного обміну з відповідними наслідками для вартості національного багатства. Даний вплив, що відображається кінцевими показниками рівня і динаміки ефективності зовнішньоекономічних зв'язків, може підвищувати або знижувати вартість частини національного багатства.

В нинішніх умовах найбільш важливою стає якісна сторона підвищення добробуту населення. Категорія «суспільний добробут» характеризує різноманітність умов життєдіяльності людини. Вона включає матеріальні умови життя і праці зайнятих на виробництві людей і характеризується ступенем зайнятості працездатного населення, тривалістю і умовами праці, рівнем кваліфікації і професійної майстерності працюючих та іншими моментами, пов'язаними з використанням здібностей людини.

Показники економічного добробуту. Одним із важливих завдань сучасної соціально-економічної статистики в Україні є розробка методології та показників, що характеризують стан суспільного добробуту населення. Це обумовлюється перш за все зростаючими потребами державних органів у достовірній та якісній інформації, що є необхідною складовою для вибору інструментів та методів проведення ефективної соціальної політики.

Рівень суспільного добробуту вимірюється за допомогою системи показників, центральне місце серед яких належить національному багатству. **Національне багатство** – це важливий показник, що характеризує міць і потенційні можливості країни. Національне багатство може бути розраховане як вартісне вираження усіх нагромаджених в даному суспільстві матеріальних цінностей, створених працею людини для виробництва і

споживання, запасів золота, валюти, боргів інших держав і власності даної країни в зарубіжних країнах, за вирахуванням боргів даної країни.

У розробленій ООН Системі національних рахунків (СНР) національне багатство розглядається як сума нефінансових активів країни та її чистих вимог до решти світу; показник чистої вартості капіталу – фінансових і нефінансових ресурсів (вироблених і невироблених)¹. Суттєво зазначити, що за методологією ООН, до складу національного багатства не включається людський капітал.

Класифікацію активів народного господарства за методологією системи національних рахунків України наведено нижче.

I. Нефінансові активи:

1. Вироблені.

1.1. Матеріальні активи.

1.1.1. Основні фонди.

1.1.2. Запаси матеріальних оборотних засобів.

1.1.3. Цінності.

1.1.4. Споживчі товари тривалого користування (довідково).

1.2. Нематеріальні активи (основні фонди).

1.2.1. Витрати на розвідку корисних копалин.

1.2.2. Програмне забезпечення для комп'ютерів.

1.2.3. Оригінальні твори літератури та мистецтва.

II. Невироблені.

2.1. Матеріальні активи

2.1.1. Земля.

2.1.2. Надра.

2.1.3. Невирощувані біологічні ресурси.

2.1.4. Водні ресурси.

2.2. Нематеріальні активи.

2.2.1. Патенти, авторські права, ліцензії.

2.2.2. Договори про оренду.

2.2.3. Гудвіл (бренд тощо).

2.2.4. Інші нематеріальні активи.

III. Фінансові активи.

1. Монетарне золото та спеціальні права запозичення.

2. Грошова готівка та депозити.

3. Цінні папери (крім акцій).

4. Позики.

5. Акції та інші види участі в капіталі.

---

¹ System of National Accounts 1993 / Inter-Secretariat Working Group on National Accounts / CEC; IMF; OECD; UN. Brussels, Luxembourg, New York, Paris, Washington, 1993. – 711 p.

6. Страхові технічні резерви.
7. Інші рахунки кредиторів і дебіторів.
8. Прямі чужоземні інвестиції (довідково)

Національне багатство як особлива економічна категорія суспільного відтворення – не просто накопичена на початок періоду сума благ, а така ж, як і суспільний продукт, економічна форма, через яку постійно здійснюється процес відтворення. Разом із відносинами у сфері матеріального виробництва, категорія «суспільний добробут» виражає відносини розподілу, обміну і споживання, які характеризуються головним чином ступенем забезпечення матеріальними і культурними благами і виражаються в реальних доходах населення.

Відшкодування і нагромадження національного багатства охоплює як виробничий, так і невиробничий фонд в єдності. Через цю особливість національне багатство включає не лише засоби виробництва, але й предмети споживання. Фонд нагромадження з позицій національного багатства також характеризує приріст виробничого і невиробничого фондів багатства.

В сучасних умовах взаємозв'язок між економічним зростанням та суспільним добробутом значно ускладнюється. Суспільний добробут безпосередньо пов'язаний із відтворюванням робочої сили, всебічним розвитком особистості і, нарешті, є матеріальною базою господарського механізму, що в значній мірі визначає посилення ролі людського фактору в забезпеченні економічного зростання.

Проте добробут відіграє неоднакову роль на різних етапах соціально-економічного розвитку. Особливо це проявляється при різних темпах економічного зростання і тим паче при переході від переважно екстенсивного до інтенсивного типу відтворення. Ця різниця обумовлюється, в першу чергу, різними вимогами до якості робочої сили: від застосування переважно фізичних якостей людини (сила, швидкість, спритність) до включення всіх людських потенцій (інтелект, відповідальність, пошук нового).

В умовах переходу до інтенсивного типу суспільного відтворення забезпечення стійкого і значного підвищення суспільного добробуту – це не лише головна мета суспільного виробництва, але й важлива передумова високопродуктивної праці. «Всебічний розвиток особистості, її здібностей, – писав академік М. О. Цаголов, – стає в зростаючій мірі об'єктивною необхідністю самого матеріального виробництва, а не лише його соціальної форми. Але зростання кваліфікації, освіти, загальної культури працівників значною мірою залежить від матеріального добробуту людей. Отже, зростання особистого споживання також стає в зростаючій мірі об'єктивною

необхідністю самого матеріального виробництва»¹. Успішне вирішення задачі подальшого підвищення рівня життя населення створює необхідні передумови для посилення матеріальної зацікавленості в праці, укріплення його зв'язку з ефективністю суспільного виробництва і якістю роботи.

Сучасні вимоги до виробництва потребують не лише фізичне відтворення робітника нового типу, але й відтворення його особистості, якості та умов життя. Сутність такого взаємозв'язку полягає в тому, що зростання добробуту населення посилює свій вплив на відтворюваний процес в цілому, починаючи з фази виробництва і закінчуючи споживанням.

В майбутньому вплив національного багатства на характер відтворення все більше буде визначатися його оновленням. Останнє означає науково-технічне оновлення національного багатства, що представлене найвищими науково-технічними та економічними досягненнями. Саме від національного багатства, його кількісного зростання і перш за все якісних властивостей залежить майбутній хід відтворюваних процесів і майбутній річний приріст національного доходу.

Економічне зростання у вирішальній мірі підкоряється вирішенню завдання підвищення добробуту населення. Добробут, рівень життя населення – категорія комплексна, складна. Під рівнем життя, або рівнем народного добробуту в економічній літературі прийнято розуміти рівень задоволення матеріальних і духовних потреб людини, забезпеченість населення матеріальними і духовними благами.

В сучасній економічній статистиці для характеристики рівня життя та добробуту населення в Україні використовується система показників, що відображають різні аспекти даної категорії.

Інтегральні показники рівня життя

1.1. Макроекономічні показники:

– реальний наявний дохід населення; витрати на кінцеве споживання домашніх господарств; фактичне кінцеве споживання домашніх господарств; номінальна і реальна заробітна плата.

1.2. Демографічні показники:

– динаміка чисельності постійного населення; тривалість життя; коефіцієнти смертності за віковими групами; рівень освіти населення.

1.3. Показники економічної активності населення:

– рівень економічної активності населення; рівень зайнятості; рівень безробіття.

1.4. Показники пенсійного забезпечення населення:

– численність пенсіонерів (всього, в тому числі за віком); середній

---

¹ О системе категорий и законов политической экономии. Под ред. Н. А. Цаголова. – М., 1973. – С. 125–126.

розмір місячних пенсій, в тому числі за віком; мінімальний розмір пенсій.

2. Показники матеріального забезпечення населення:

2.1. Доходи домашніх господарств:

– загальні і грошові доходи населення; купівельна спроможність населення; індекс споживчих цін (ІСЦ).

2.2. Нерівність у розподілу доходів між окремими групами населення:

– квінтільний коефіцієнт диференціації доходів населення; квінтільний коефіцієнт фондів.

2.3. Показники бідності населення:

– прожитковий мінімум; межа бідності; показники масштабу бідності (первинна бідність, вторинна бідність, гострота і глибина бідності).

3. Особисте споживання (рівень та структура):

– вартість мінімального продовольчого «кошика»; динаміка і структура споживчих витрат населення в поточних та порівняних цінах; частка затрат на харчування в доходах і споживчих витратах населення; середньодушкове споживання основних продуктів харчування; калорійність і склад харчових речовин мінімального споживчого кошика.

4. Житлові умови населення:

– забезпеченість населенням житлом (загальна і житлова площа у розрахунку на одного жителя країни); питома вага витрат на оплату житла в споживчих витратах населення.

5. Соціальна напруга:

– коефіцієнт злочинності; коефіцієнт судимості.

Дана система показників в цілому побудована з урахуванням вимог міжнародних стандартів і може бути використана у міжнародному плані для порівняння показників рівня життя населення. Головним показником в цьому ряді є рівень і динаміка грошових і реальних доходів населення і споживання матеріальних благ та послуг. Проте слід відмітити, що в цій системі відсутній показник, який би синтезував би індикатори, які відносяться до окремих аспектів добробуту населення.

Зростання рівня добробуту проявляється не лише в збільшенні обсягів особистого споживання, покращення якості споживаних речей, розширенні їх асортименту, але й в полегшенні трудових функцій, заміні ручної, важкої фізичної праці механізацією і автоматизацією виробництва, зростанням енергоозброєності праці. І споживання, і праця для працівника складає дві сторони єдиного життєвого процесу. Покращення умов життя для нього в зростаючій мірі пов'язано з покращенням умов праці.

2. Формування ринкових відносин

Економічний розвиток нерозривно пов'язаний із змінами співвідно-

шення між секторами і галузями національної економіки, оскільки без структурних перетворень неможливі трансформаційні процеси. У нинішніх умовах найважливіша проблема, що стоїть перед Україною, полягає в радикалізації економічної реформи, у прискоренні переходу до ринкової економіки. Складність реалізації структурних реформ в Україні полягає у тому, що в умовах перехідного періоду одні з інституційних структур ще тільки формуються, інші деформовані в останні роки, треті зберігають зміст, успадкований від командно-адміністративної економічної системи. Тому реалізація структурних реформ в Україні відбувається набагато складніше, ніж в будь-якій іншій країні Заходу, де сформовано ринковий механізм.

Об'єктивною необхідністю трансформаційних перетворень в Україні є створення високоефективної конкурентоспроможної економіки. Структура економіки України, яка складалася протягом декількох останніх десятиліть, є такою, що веде до перевитрат природних ресурсів і, водночас, не задовольняє потреб економіки в сучасних інвестиційних ресурсах, а населення – у товарах та послугах споживчого призначення. Як наслідок, ресурсомісткість суспільного виробництва є такою, що більшість видів продукції неконкурентоспроможні на світових ринках. Структурне відставання в нашій країні посилюється недостатнім оновленням матеріально-технічної бази виробництва навіть в структурних рамках, що склалися.

Сучасна ринкова система має у своїй основі раціональний вибір вільних суб'єктів господарювання, які самостійно розв'язують питання про розподіл і використання належних їм обмежених ресурсів. Україна будує нову цілісну економічну систему, яка функціонує на ринкових засадах. За період ринкових трансформацій вдалося вирішити одне із ключових завдань трансформаційного періоду: сформувати основні атрибути національної економіки – фінансову, податкову, митну, банківську та інші системи, що являють у своїй сукупності основні інститути нашої державності.

Становлення повноцінного ринку, формування ефективних ринкових механізмів повинні максимально сприяти перетворенню у життя якісно нових пріоритетів розвитку національної економіки, забезпеченню високих стандартів особистого споживання, підвищенню рівня конкурентоспроможності продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках, впровадженню ресурсозберігаючих технологій, новітньої техніки, створенню сучасної інфраструктури.

Головним напрямом розвитку економіки України вважається прискорення ринкових трансформацій. Величезна і незамінна роль ринку в розвитку суспільного виробництва пов'язана з функціями, що він виконує. За допомогою ринку створюється система зворотних зв'язків в економічній системі, що є неодмінною умовою стійкості і ефективності будь-якої органічної системи, якою і є національна економіка.

Проте розвиток ринку метою не може бути. Розглядаючи ринок як певний тип господарських зв'язків, слід підкреслити, що в даний час він зовсім не тотожний вільному ринку. Вільного ринку в його класичному вигляді, властивому XVII–XIX ст., сьогодні практично не існує в жодній країні. Регулювання економічної діяльності господарських суб'єктів здійснюється не тільки «невидимою рукою ринку», але й методами державного контролю, фінансової політики, внутрішньофірмовим плануванням та міжурядовими угодами.

Світовою практикою доведено, що сама по собі ринкова система господарювання зовсім не гарантує загального економічного добробуту нації, зростання рівня життя населення, перетворення країни з економічно слабо- або середньорозвиненої у високорозвинену. Як відомо, ринкова економіка існує не тільки в США, Японії, Німеччині, Франції та Південній Кореї, але і в Бангладеш, Сальвадорі, Парагваї, на Гаїті та в країнах Африки, де вона часом обертається масовим безробіттям і убогістю, постійною загрозою голоду для значної кількості населення. До того ж не дивлячись на значну міжнародну допомогу, на високу за сучасними мірками норму виробничого нагромадження (у багатьох країнах, що розвиваються, у відсотках від валового внутрішнього продукту вона у 2–3 рази вища, ніж в Японії, що лідирує по даному показнику серед індустріально розвинених країн), темпи економічного зростання в більшості країн, що розвиваються, нижче, ніж у високорозвинених, а розрив між цими групами країн відносно рівня соціально-економічного, технологічного та науково-технічного розвитку не скорочується.

Ринок сам по собі, в «чистому вигляді», не дозволяє своєчасно виявити порівняльні переваги нації в конкурентній боротьбі, визначити пріоритетні галузі економіки та швидко сконцентрувати необхідні ресурси для їх розвитку, здійснити структурну перебудову економіки. Це – функція державного регулювання. Ринковий механізм в «чистому вигляді» в слабо-розвинених країнах перешкоджає поетапному переходу економіки до вищих рівнів індустріалізації, так як він стримує головним чином прискорений розвиток галузей – каталізаторів науково-технічного прогресу таких, як електроніка, біотехнологія та ін. (особливо якщо внутрішній ринок відкритий для іноземних конкурентів). І роль держави в даному зв'язку полягає в захисті національних товаровиробників від іноземної конкуренції на етапі становлення галузі.

Масштаби сучасного виробництва, значні зміни його технічного і технологічного рівня, гігантський рівень усупільнення в національній та світовій економіці змінюють місце і роль ринку. На макроекономічному рівні регулювання відтворюваних, галузевих і територіальних пропорцій, розробка і впровадження великих науково-технічних, соціальних і еконо-

мічних програм, створення і функціонування виробничої та соціальної інфраструктури є об'єктом державного регулювання.

У сучасних умовах формування ринку та його розвиток не може відбуватися як автономний процес. Фундаментальні дослідження складних і суперечливих процесів, що відбуваються у перехідних економіках, свідчать про необхідність послідовно коректувати ринкові трансформації. Річ у тому, що кожній країні необхідно мати з урахуванням її конкретних особливостей, загальнодержавну програму структурних перетворень, яка б гарантувала прискорення соціально-економічного і духовного розвитку країни. Трансформувати економічну систему без всебічних науково-технічних і економічних обґрунтувань, за словами академіка І. І. Лукінова, не тільки не доцільно, але досить шкідливо, бо це призводить до втрат наявного капіталу і ресурсів. Замість прогресивних зрушень суспільство деградує.

3. Соціально-ринкова економіка та її базові елементи

Стійке економічне зростання економіки США, переважної частини країн Західної Європи, стрімкий розвиток країн Південно-Східної Азії та Південної Америки в 60–80-х роках минулого століття став можливим завдяки становленню в цих державах соціально орієнтованої економіки, яка є найбільш прогресивною моделлю сучасної капіталістичної економічної системи. Створена, по суті, нова модель капіталізму – із зростаючим рівнем не лише розвитку виробництва і техніки, але й соціальної захищеності людей.

Економіка соціально-ринкового типу (соціально орієнтована ринкова економіка) – економічна система, заснована на пануванні колективних та індивідуальних форм власності (трудової і нетрудової), в якій органічно поєднані державне регулювання макро- і мікроекономічних процесів з ринковими важелями саморегулювання за переважання перших, соціальне з ринковим. Концепція економіки соціально-ринкового типу суттєво відрізняється від теоретичних положень класичного лібералізму. Головна відмінність полягає у визначенні функцій та завдань держави. Представники класичного ліберального ринкового господарства відстоювали положення, згідно з якими економічні процеси регулюються за допомогою ринкового механізму (вільної конкуренції, вільного ціноутворення тощо), а державі відводилася роль «нічного сторожа».

Проте з розвитком продуктивних сил суспільства, суспільного поділу праці, концентрації та спеціалізації виробництва, посиленням монополізації в усіх сферах господарського життя ринковий механізм виявився неспроможним забезпечити виведення економіки з економічної кризи. Більш того, посилювалися диспропорції в економіці, що спричиняло над-

мірну поляризацію суспільства у розподілі багатства, загострення класових суперечностей. Підтвердженням цього стали глибока світова економічна криза, що відбулася в 1929–1933 рр. і охопила практично всі розвинені країни світу. Ринковий механізм виявився неспроможним забезпечити довгострокове економічне зростання, структурну перебудову економіки у відповідності до визначених пріоритетів, досягнення довгострокових стратегічних цілей суспільства.

Теоретичне обґрунтування економіки соціально-ринкового типу здійснили західні вчені М. Бем, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард, Ю. Рюстов, В. Ойкен, В. Репке та ін. Представники цього напрямку в своїх наукових дослідженнях відзначали необхідність активної ролі держави в регулюванні економічних процесів. На їх думку, внаслідок раціонального поєднання ринкового механізму та державного регулювання (за переважання перших) може бути досягнута соціальна справедливість, соціальний прогрес та зменшена надмірна диференціація у розподілі доходів та багатства в суспільстві. Так, один із авторів теорії соціального ринкового господарства, німецький політичний діяч і вчений Л. Ерхард (1897–1977) вважав, що ідея свободи й відповідальності, важливе значення конкуренції – головні принципи ринкової економіки – повинні забезпечуватися за активною роллю держави в господарському житті. Головний критерій свободи, за Ерхардом, – свобода споживання, що знаходить своє логічне доповнення у свободі підприємця виробляти та продавати ті продукти, які відповідають попиту.

Прибічники соціально-орієнтованої економіки на історичному досвіді розвитку багатьох країн світу переконалися, що ринкова економіка – це не «природним чином» система «заданої гармонії», що виникає в економіці, а навпаки, конструкція в значній мірі крихка, нестабільна і потребує захисту. На думку вчених, макроекономічна нестабільність (кризи, безробіття, інфляція) та соціальна несправедливість в значній мірі породжуються обмеженням ринкової конкуренції внаслідок «зрошування» бізнесу і влади та утворення олігархічних владних кланів, які контролюють значну частину фінансових ресурсів країни.

Проте в багатьох країнах не має єдиного підходу до визначення базових елементів соціально-орієнтованої ринкової економіки. Головна причина заключається в тому, що при синтезі понять «соціальна» та «ринкова» визначально задаються суперечливі поняття, які характеризують зовсім різні підходи до економіки та суспільної політики. Основні суперечності стосуються трактування «соціальності» як вираження «соціальної політики», а остання, звичайно, передбачає активне втручання держави в ринковий механізм господарювання. Це, в свою чергу, суперечить головним засадам ринкової економіки, зокрема обмежує конкуренцію та вільне ціноу-

творення. Таким чином не зрозуміло, як можна вирішити суперечність між цими вказаними поняттями, що ускладнює розуміння сутності та базисних відносин «соціально-ринкової» економіки.

Реалізація концепції економіки соціально-ринкового типу передбачає використання як прямих, так і непрямих важелів в управлінні народним господарством. До прямих важелів державного регулювання відносять адміністративне втручання, антимонопольна і цінова політика, обмеження обсягу виробництва (переважно в базових галузях: в сільському господарстві, у вугільній, залізорудній промисловості тощо). Так, на монопольних ринках держава, як правило, використовує прямі методи регулювання – захищає інтереси споживачів, встановлює ціни та обмежує їх зростання. Для підприємств, що виробляють суспільні блага та послуги (наприклад, електро-, газо- і водопостачання, послуги майже всіх видів транспорту, пошти, частково – сільськогосподарської продукції та ін.), держава встановлює на певних сегментах ринку ціни, за якими підприємства реалізують свою продукцію. Для деяких соціально значущих товарів (продукти першої необхідності, деякі види ліків) держава визначає граничні розміри торговельних надбавок.

Непрямі методи державного регулювання – це, насамперед, бюджетне фінансування, податкова, грошово-кредитна, амортизаційна політика та ін. В системі бюджетного фінансування першочергове значення мають витрати на соціальний захист населення (виплати пенсій, стипендій), освіту, охорону здоров'я та навколишнє середовище. Важливого значення набуває політика зайнятості населення, що передбачає регулювання галузевої та територіальної зайнятості населення, фінансування витрат з перекваліфікації працівників тощо.

Основним засобом забезпечення соціальної стабільності та прогресу в суспільстві представники економіки соціально-ринкового типу вважали перерозподіл національного доходу через державний бюджет, зокрема зростання видатків на соціальні потреби, а також проведення відповідної податкової політики. Це, на їх думку, буде сприяти підвищенню суспільного добробуту, оскільки при перерозподілі національного доходу на користь бідніших верств населення сума їх задоволення зростає більше, ніж зменшується сума задоволення багатих. В теперішній час у більшості розвинених країн світу видатки на соціальні потреби посідають перше місце в структурі державних витрат, що свідчить про якісні зміни у функціях, що виконує держава. Прихильники соціально орієнтованої ринкової економіки виступають за активне застосування планування та прогнозування, що забезпечить ефективне досягнення стратегічних цілей держави.

Становлення та розвиток соціально-орієнтованої економіки пов'язаний з підвищенням ролі людини в суспільстві, її здібностей і знань.

Цей процес складається з трьох основних компонентів.

Соціальне партнерство, що знаходить відображення у формуванні «нових відносин», або «нового соціального консенсусу» в корпораціях між акціонерами та працівниками. Його значення полягає у співучасті робітників в акціях та прибутках, а також в управлінні корпораціями. Друге – залучення робітників до прийняття управлінських рішень на рівні бригади або цеху, до ряду контрольних функцій, раціоналізації, тобто там, де висококваліфікований спеціаліст компетентніший будь-якого менеджера.

Реальний виграш робітників від співучасті в управлінні полягає в наступному. По-перше, зменшується відчуження робітника, праця якого стає більш значущою, зростає задоволення собою, самореалізація і самоповага. «Створення робітнику можливостей для участі в прийнятті рішень, – відмічав американський вчений Л. Александер, – розширює горизонти робітників.. Їх статус змінюється від примітивного виконання до партнерства, що вносить свій внесок до спільної справи»¹. По-друге, саме головне, заради чого, власне кажучи, і здійснюється реальний виграш від даної форми соціального партнерства – зростання продуктивності праці, що є основою зростання добробуту суспільства. По-третє, такий підхід буде сприяти вирішенню однієї із злободенних проблем – якості продукції, необхідної для забезпечення конкурентоздатності на світовому ринку.

Соціалізація праці – це перетворення відношення працівника до праці в засіб самовираження особистості, реалізації її життєвих та творчих можливостей. Серед факторів задоволення працею можна виділити наступні: участь у прийнятті рішень, пов'язаних з виробництвом; можливості для творчості; самовираження; гордості за результати своєї праці.

Незважаючи на зростання рівня освіти працівників, за останні десятиріччя відбулися зміни в складі робочої сили і в цінностях, що визначають працездатне життя людей. В сучасних умовах менеджери вже не можуть стимулювати зусилля робітників на основі існуючої системи винагород і шляхом традиційних методів контролю. В умовах науково-технічної революції вони повинні покладатися на внутрішнє мотивування робітників, основою якою є зацікавленість в творчій, важливій, престижній роботі. Слід відмітити, що зміст праці і ступінь вкладу робітника у виробничі рішення не є єдиними детермінантами задоволення працею. Важливого значення набувають оплата, безпека і різноманітні фактори робочого оточення. Ці фактори можуть навіть переважати, особливо в період економічних криз, коли наявність високооплачуваної гідної роботи поглинає всі інші думки. Коли ж економічне зростання сприяє зростанню

---

¹ *Alexander L. The Promise and Perils of Worker Participation in Management // The American Journal of Economics and Sociology. 1984. – N 2. – P. 198.*

рівня доходу, участь робітників в управлінні може мати більш вагоме значення порівняно з оплатою праці.

Соціалізація результатів виробництва проявляється в перерозподілі національного доходу з метою зменшення соціальної нерівності, в розвитку інститутів соціального захисту людини та ін. Нині у більшості розвинених країн найбільшу питому вагу в структурі витрат державного бюджету займають витрати на соціальні заходи. Зростає величина доходів населення, отриманих із суспільних фондів споживання.

В умовах командно-адміністративної економіки головною формою власності на засоби виробництва виступала державна власність, яка носила всезагальний і формальний характер. Соціалізація праці виражалася в гарантуванні державою права на працю, отриманні безкоштовно (за рахунок суспільних фондів споживання) освіти, медичних послуг та ін. Широка мережа соціальних інститутів сприяла рівномірному зростанню добробуту всіх членів суспільства.

В процесі ринкових трансформацій в Україні система соціального захисту людини в значній мірі була зруйнована. На її зміну повинна прийти система соціально-орієнтованої ринкової економіки з високим рівнем соціальної захищеності населення. Проте вона знаходиться лише на стадії формування. Як наслідок, в країні виникли і поглиблюються диспропорції в рівні доходів членів суспільства, зростає соціальна незахищеність широких верств населення. Це створює соціальну напругу в суспільстві і потребує негайного прийняття спеціальних компенсаційних заходів з боку держави, які б дали можливість заповнити розриви, що утворилися в соціальному устрої суспільства і полегшити трансформаційний перехід. Посилення соціальної орієнтації в розвитку економіки передбачає суттєві зміни в народногосподарських пропорціях, в перерозподілі ресурсів на користь фонду споживання.

Отже, Україні належить побудувати не ринкову (що зазнала краху під час світової економічної кризи 1929–1933 рр.), а економіку соціально-ринкового типу або змішану економіку, яка є базовою моделлю сучасної капіталістичної економічної системи. Серед найважливіших заходів щодо формування соціально-орієнтованої економіки в Україні особливу значимість здобувають заходи щодо створення системи соціального захисту чи точніше – системи соціальних гарантій і підтримки населення.

4. Соціальна політика як основа побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки

Центральним пунктом переходу до соціально-орієнтованої економіки стала необхідність проведення «соціальної політики». На відміну від економічної політики, соціальна політика розглядається багатьма вченими як засіб врегулювання багаточисленних конфліктів, які виникають між різними соціальними групами та породжені перш за все економічними проблемами капіталістичного суспільства. Виділяють п'ять основних факторів, які є або повинні являтися об'єктом соціальної політики: громадянські права, домашнє господарство, охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я, політика доходів.

Соціальна політика — комплекс соціально-економічних заходів держави, спрямованих на послаблення нерівностей в розподілі доходів та майнан, а захист населення від безробіття, підвищення цін, знецінення трудових заощаджень та ін. Підприємства, установи та організації незалежно від форм власності сприяють проведенню державної соціальної політики на основі: додержання законодавства про працю; організації професійної підготовки та перепідготовки і підвищення кваліфікації робітників; працевлаштування осіб, які потребують соціального захисту і не здатні конкурувати на ринку праці. Значну роль у розробці державної соціальної політики, законодавчих актів щодо забезпечення соціального захисту населення відіграють профспілки.

В умовах становлення ринкових відносин в Україні невідкладним є формування основ нової соціальної політики. Це стосується законодавчо-нормативної бази соціального захисту, розробки заходів щодо підтримки найбільш соціально незахищених груп населення, підготовки основ для докорінної реформи системи соціального забезпечення шляхом уведення державного реєстру населення і системи соціального страхування. Згідно з даних Державного казначейства України, загальні витрати бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення населення України в 2011 р. становили 105,4 млрд грн проти 74,1 млрд грн в 2008 р. Найбільшу питому вагу займали витрати на соціальний захист пенсіонерів (58,5 %), соціальний захист сім'ї, дітей та молоді (23,6 %), соціальний захист ветеранів війни та праці (4,4 %).

Головними напрямками здійснення соціальної політики в Україні є: 1) захист грошових доходів у зв'язку із зростанням цін шляхом проведення індексації; 2) професійна підготовка і перепідготовка громадян; 3) організація громадський оплачуваних робіт; 4) компенсації і гарантії при втраті роботи.

Підтримання купівельної спроможності населення в умовах зростання цін з метою дотримання гарантій щодо забезпечення достатнього рівня життя населення здійснюється на основі індексації грошових доходів населення. Індexсація грошових доходів населення — це встановлений законами

та іншими нормативно-правовими актами механізм підвищення грошових доходів населення, що дає можливість частково або повністю відшкодувати подорожчання споживчих товарів і послуг. Крім індексації існують ще два способи співставлення фіксованих доходів і зростання вартості життя: адаптація, компенсація. Індксацію доходів населення тривалий час практикують майже всі країни Європейського Союзу, США, Канада, Японія та інші країни світу. Незважаючи на різні підходи, в основу індексації покладений індекс цін, розрахований на основі визначеного набору товарів і послуг. Крім того, обов'язково встановлюється і поріг індексації, тобто та величина індексу цін, після перевищення якої доходи населення повинні корегуватися (індексуватися).

Мета індексації доходів населення – підтримати раніше досягнутий рівень доходу на той момент часу, в якому відбувається зміна індексу вартості життя. Згідно українського законодавства індексації підлягають грошові доходи громадян, одержані ними і які не мають разового характеру: пенсії; стипендії; оплата праці (грошове забезпечення); суми виплат, що здійснюються відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування; суми компенсації шкоди, заподіяної працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також суми, що виплачуються особам, які мають право на компенсацію шкоди в разі втрати годувальника.

Одним із важливих інструментів проведення соціальної політики є програми працевлаштування та перекваліфікації. Професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації у професійно-технічних та вищих навчальних закладах, у тому числі в навчальних закладах державної служби зайнятості, на підприємствах, в установах, організаціях. В 2010 р. підвищення кваліфікації здійснили 943,9 тис. осіб, в тому числі на виробництві – 475,3 тис. осіб, або 50,4 % від загальної кількості навчених. Професійна підготовка, підвищення кваліфікації і перепідготовка проводиться у випадках: неможливості підібрати підходящу роботу через відсутність у громадянина необхідної професійної кваліфікації; необхідності змінити кваліфікацію у зв'язку з відсутністю роботи, яка відповідає професійним навикам громадянина; втрати здатності виконання роботи за попередньою професією; пошуку роботи вперше і відсутності професії. У разі необхідності для проходження професійної підготовки або перепідготовки, підвищення кваліфікації особа забезпечується місцем проживання на період проходження професійної підготовки або перепідготовки, підвищення кваліфікації та їй компенсуються витрати на проїзд.

З метою забезпечення тимчасової зайнятості населення, передусім осіб, зареєстрованих як безробітні, держава організовує проведення тимчасових громадських робіт на підприємствах і установах. Фінансування гро-

мадських робіт провадиться за рахунок місцевого бюджету із залученням коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття (в частині організації таких робіт для безробітних) і підприємств, установ та організацій, для яких ця робота виконується за договорами.

Для робітників, які втратили роботу у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, держава забезпечує особливі гарантії, зміст яких полягає в: наданні статусу безробітного, якщо протягом семи днів працівнику не було запропоновано підходящої роботи, право на одержання допомоги по безробіттю; збереженні на новому місці роботи, на весь період професійного перенавчання з відривом від виробництва, середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи. Держава створює умови незайнятим громадянам у поновленні їх трудової діяльності та забезпечує їм такі види компенсацій: а) надання особливих гарантій працівникам, вивільнюваним з підприємств, установ, організацій; б) виплати матеріальної допомоги в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації; в) виплата допомоги по безробіттю.

Соціальне страхування – важлива ланка соціального захисту населення. Воно охоплює пенсійне, медичне, страхування від безробіття та нещасних випадків на виробництві. Розміри та умови надання матеріального забезпечення на випадок безробіття визначаються Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття». Із Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття у грудні 2010 р. на допомогу по безробіттю було витрачено 257,2 млн грн. Середньооблікова кількість безробітних, які її отримували впродовж зазначеного місяця, становила 329,7 тис. осіб. Розмір допомоги по безробіттю в середньому на одного безробітного становив 780 грн, що на 15,4 % менше законодавчо визначеного розміру мінімальної заробітної плати (922 грн.).

Головними завданнями страхування від нещасного випадку є відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків або професійних захворювань, а також відшкодування шкоди, пов'язаної з втратою застрахованими особами заробітної плати або відповідної її частини під час виконання трудових обов'язків, надання їм соціальних послуг у зв'язку з ушкодженням здоров'я, а також у разі їх смерті здійснення страхових виплат непрацездатним членам їх сімей.

Реформа соціальної підтримки в Україні. Система соціальної підтримки та соціального забезпечення, що склалася в Україні, незважаючи на значні фінансові витрати є надмірно складною і непрозорою. Проблемами чинної системи соціальної підтримки є:

– низький рівень охоплення бідного населення соціальною підтрим-

кою. Усього 56,8 % бідних (згідно з критерієм прожиткового мінімуму) одержують який-небудь вид соціальної підтримки;

- низька адресність при наданні соціальної підтримки. Розподіл державних соціальних трансфертів є несправедливим: менше 23 % від їх загальної суми потрапляють до бідних, інші (майже 17 млрд грн щороку, тобто близько 6 % доходів бюджету) надаються небідному населенню;

- наявний механізм житлових субсидій, побудований на завищених нормативах споживання, не спонукає домогосподарства ощадливо використовувати комунальні послуги, що призводить до неефективного використання коштів бюджету.

Метою реформи, що визначена в Програмі економічних реформ 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада» є підвищення охоплення соціальною підтримкою незаможних верств населення при раціональному використанні бюджетних коштів. Здійснення реформи передбачається в три етапи.

I етап (до кінця 2010 р.) передбачає: встановлення мораторію (5 років) на запровадження нових видів соціальної підтримки населення й на розширення наявних видів підтримки на нові категорії населення; внесення змін до законодавства щодо нормування споживання послуг при наданні соціальної підтримки; розроблення механізму соціального моніторингу й аудиту доходів претендентів на соціальну допомогу з використанням прямих і непрямих методів визначення доходів, а також з урахуванням наявної власності; розроблення матриці видів соціальної підтримки й проведення аудиту видів соціальної допомоги й пільг.

II етап (до кінця 2012 р.) включає: модернізацію інституту соціальної інспекції; перехід до принципу адресності для всіх видів соціальної підтримки, за винятком допомоги при народженні дитини, інвалідам з дитинства й дітям-інвалідам, а також пільг особам, які мають виняткові заслуги перед Батьківщиною; забезпечення повного обліку в системі подання й споживання теплової енергії, холодної й гарячої води для учасників програм житлових субсидій, встановлення необхідного технологічного обладнання для обліку споживання транспортних послуг; інтеграція житлових пільг у систему житлових субсидій; створення єдиного соціального агентства (на основі структур Міністерства праці та соціальної політики) з комплексного обслуговування осіб, що потребують соціальної підтримки.

III етап (до кінця 2014 р.) повинен забезпечити: запровадження моніторингу соціальних програм та аудиту програм соціальної підтримки населення; запровадження картки соціальної допомоги.

Індикатори успіху реалізації реформ по підвищенню соціального захисту та соціального забезпечення населення є наступні: підвищення до 50 % питомої ваги коштів на соціальну підтримку, що потрапляють бідно-

му населенню; зниження на третину питомої ваги небідного населення серед одержувачів соціальної підтримки; зниження показників використання природного газу на 15 % до 2014 р.; зниження показників використання решти ресурсів мінімум на 3 % щорічно до 2014 р.

Головним принципом соціальної політики є оптимальне поєднання соціальних стандартів (освіти, охорони здоров'я) з рівнем економічного розвитку країни. Проте стрімке зростання витрат на соціальні заходи у порівнянні із збільшенням внутрішнього виробництва, що спостерігається у багатьох країнах світу, призводить до низки негативних наслідків. До їх числа відносять: уповільнення темпів економічного зростання та оновлення основних виробничих фондів, зменшення обсягів нагромадження капіталу, прискорене зростання державного боргу.

Таким чином, побудова соціально-орієнтованої економіки в Україні передбачає удосконалення системи соціального захисту населення, встановлення і дотримання соціальних стандартів, диференціація системи соціальної допомоги в залежності від матеріального стану.

Питання до самоперевірки

1. Розкрийте сутність добробуту населення.
2. Визначте сутність суспільних потреб як соціальної бази добробуту.
3. Розвиток теорії добробуту: суперечності чи неможливість ефективних прийняття рішень?
4. В чому полягають основні завдання соціальної політики в Україні?
5. Визначте основні засади побудови соціально-ринкової економіки в Україні.

Тести

1. Сукупність споживчих вартостей, створених і нагромаджених в результаті виробничої діяльності, це:

а) національно багатство;	в) національні ресурси;
б) національний ринок;	г) національний дохід.

2. Система державних заходів, спрямованих на забезпечення матеріальних умов життя членів суспільства в похилому віці, у разі передчасної втрати чи значного обмеження працездатності внаслідок хвороби, каліцтва, також у разі втрати годувальника, це:

а) страхове забезпечення;	в) дивідендне забезпечення;
б) соціальне забезпечення;	г) матеріальне забезпечення.

3. На думку прихильників соціально-орієнтованої ринкової економіки, соціальна справедливість, соціалізація прогресу і розподілу прибутків може бути досягнути за рахунок:

а) відродження вільної ринкової економіки, що функціонувала за принципом «laissez-faire» – природного порядку, природного розвитку явищ і процесів;

б) конкуренції (значною мірою регульованою) та поєднання економічних та адміністративних важелів державного регулювання (за переважання перших);

в) інтеграції національної економіки систему міжнародного поділу праці;

г) націоналізації стратегічних галузей національної економіки.

4. Соціально-ринкова економічна система має забезпечити:

а) основи підприємництва і добробуту;

б) умови реалізації інтересів і стимулів щодо власників капіталу і найманих працівників;

в) доходи державного і регіонального бюджетів;

г) відповіді у варіантах а і б.

5. Головною метою індексації доходів є:

а) забезпечити зростання доходів всіх верств населення;

б) стимулювання споживчого попиту з метою прискорення економічного зростання;

в) підтримати раніш досягнутий рівень доходу на той момент часу, в якому відбувається зміна індексу вартості життя;

г) створення умов незайнятим громадянам у поновленні їх трудової діяльності.

6. Основним засобом забезпечення функціонування економіки соціально-ринкового типу є:

а) перерозподіл національного доходу через державний бюджет;

б) регулювання пропозиції грошей центральним банком;

в) розвиток міжнародного поділу праці та зменшення торгівельних бар'єрів між країнами;

г) державна власність на засоби виробництва.

7. У якому варіанті відображено порядок реалізації економічних інтересів і стимулів, що відповідають вимогам соціально-ринкової економіки?

а) державні, національні, колективні, індивідуальні;

б) національні, державні, колективні, індивідуальні;

в) індивідуальні, колективні, державні, національні;

г) колективні, індивідуальні, державні, національні.

8. До якої класифікаційної групи відносять потреби: ідеологічні, політичні, потреби у праці, пізнанні, спілкуванні, релігійні та ін.?

а) за суб'єктом;

в) за об'єктом (предметом);

б) за функціональною роллю;

г) за сферами діяльності.

9. Господарська система, в якій кожна група і соціальний тип

населення мають змогу реалізувати свої життєві здібності та знання на основі вільної праці й зростання доходів – це:

- а) планово-адміністративна економіка;
- б) ринкова економіка вільної конкуренції;
- в) соціально орієнтована економіка.
- г) соціальний захист;

10. Об'єктом соціальної політики виступає:

- а) громадянські права,
- б) політика доходів,
- в) охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я;
- г) вірні відповіді а, б і в.

Перелік джерел інформації

1. Галушка З. І. Розвиток теорії добробуту: суперечності чи неможливість прийняття ефективних рішень? / З. І. Галушка // Економічна теорія. – 2008. – № 1. – С. 22–29.
2. Економіка України: національна стратегія розвитку : монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 44–61.
3. Малий І. Держава і ринок: філософія взаємодії : монографія / І. Малий, М. Диба, М. Галабуда – К. : КНЕУ, 2005. – Гл. 1–2.
4. Національне багатство України / НАН України, Рада з вивч. прод. сил України ; за ред. С. І. Дорогунцова. – К., 2005. – 124 с.
5. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / П. П. Горкіна, С. О. Біла, В. В. Небрат та ін. ; за ред. Л. П. Горкіної – К., 2010. – Гл. 3–4.
6. Стиглиц Дж. Е. Економіка державного сектора / А. Олійник, Р. Сільський : перекл. з англ. – К., Основи, 1998. – Гл. 2–3.

Глава 4. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

1. Економічний потенціал в системі народного господарства країни.
2. Сутність і структура виробничого потенціалу.
3. Природні ресурси.
4. Науково-технічний потенціал як джерело формування народного-сподарських резервів.
5. Розвиток експортного потенціалу країни.

1. Економічний потенціал в системі народного господарства країни

Для характеристики економічної могутності країни, дослідження економічних показників розвитку народного господарства в цілому і його

окремих складових часто використовується поняття економічного потенціалу – однієї з найбільш складних економічних категорій. Термін «потенціал» (від латинського слова *potentia*) звичайно трактується як «сила», «могутність».

Економічний потенціал представляє собою сукупність наявних ресурсів матеріальних фондів та людей, який забезпечує рівень виробництва товарів та послуг виробничого та невиробничого призначення при найбільш повному використанні продуктивних сил. Діючий економічний потенціал забезпечує розширене відтворення, суспільні потреби та соціально-економічний прогрес суспільства. Максимальна реалізація економічного потенціалу залежить не лише від масштабів та якісного складу трудових і матеріальних ресурсів, але й від ефективності їх використання.

Економічний потенціал відображає максимально можливу спроможність народного господарства країни як сукупності двох його сфер – сфери матеріального виробництва і невиробничої сфери. Він характеризує можливості народного господарства з виробництва товарів та надання послуг на основі збалансованого і гармонійного розвитку всіх його елементів, повного і найкращого використання всіх видів ресурсів. За останні роки зріс економічний потенціал країни. За 2001–2011 рр. валовий внутрішній продукт зріс на 47,0 %, продукція промисловості – на 50,3 %, продукція сільськогосподарства – на 18,1 %, перевезення вантажів всіма видами транспорту – на 20,0 %.

Класифікація економічного потенціалу здійснюється за різними ознаками. Серед багатьох ознак, що характеризують економічний потенціал країни, розглянемо лише головні. Перш за все економічний потенціал поділяють у залежності від напрямків його розподілу. З точки зору даної ознаки можуть бути виділені економічний потенціал науково-технічної, виробничої та невиробничої сфер діяльності. Доцільність виділення науково-технічного потенціалу обумовлено зростаючою роллю науки як безпосередньої продуктивної сили суспільства в розвитку всіх галузей економіки на основі прискорення науково-технічного прогресу і реалізації його досягнень.

Економічний потенціал у сфері матеріального виробництва називають **виробничим потенціалом**. Він включає в себе трудові матеріальні ресурси сфери матеріального виробництва і тому відповідає поняттю «виробничі сили країни». Рациональне використання ресурсів виробничого потенціалу є однією із головних умов забезпечення неухильного зростання добробуту населення. У свою чергу, в рамках кожної сфери економічної діяльності виділяють економічні потенціали самостійних комплексів, окремих галузей. З точки зору галузевої ознаки, наприклад, виділяють потенціал промисловості, агропромислового комплексу, транспорту і

зв'язку, будівничого комплексу, торгівлі, системи освіти та інших галузей (видів економічної діяльності) сфери матеріального виробництва та невиробничої сфери.

Розподіл економічного потенціалу по територіальній ознаці в значній мірі визначає характер територіального розміщення продуктивних сил, його відповідність задачам соціально-економічного розвитку країни в цілому. По цій ознаці в економічному потенціалі країни виділяють економічні потенціали областей, економічних та територіальних районів, територіально-виробничих комплексів.

Іншою ознакою групування економічного потенціалу, що доповнює першу, служить склад його ресурсів по конкретним елементам. Наприклад, складовими економічного потенціалу в цілому є трудові ресурси країни, основні фонди, обладнання, інвентар та майно різного призначення, розвідані природні ресурси.

2. Сутність і структура виробничого потенціалу

Базою економічного потенціалу, його основою, слугує виробничий потенціал, що відображає можливості всіх галузей матеріального виробництва народного господарства, спроможність створювати сукупність матеріальних благ з метою неухильного підйому матеріального і культурного рівня життя народу на визначеному відрізку розвитку.

Виробничий потенціал як економічна категорія є предметом дискусій на сторінках економічних книг, монографій і журналів. Нині серед вчених-економістів немає спільної думки щодо якісного поняття самого поняття «економічний потенціал» і його складових частин. Одні економісти, розглядаючи поняття «виробничий потенціал», характеризують його як реальний обсяг матеріальних благ, який може бути вироблений за повного використання ресурсів у кожний момент часу (С. Мочерний), інші – як сукупність ресурсів, які мають у розпорядженні національної економіки для здійснення господарської діяльності (Н. Іванов, Є. Левіна, О. Амоша, Л. Хижняк), треті – конкретну форму існування виробничих сил держави.

Відносно структури виробничого потенціалу в економічній літературі відокремилися різні підходи, які відрізняються кількістю складових елементів. В першому випадку у складі виробничого потенціалу рекомендують враховувати лише основні виробничі фонди, трудові ресурси, в другому – основні виробничі фонди, трудові і природні ресурси, в третьому – основні виробничі фонди, трудові і матеріальні ресурси. Маються і більш широкі тлумачення окремих елементів, що визначають виробничий потенціал. До його складу включають системи збору, обробки інформації, досвід

господарювання, науково-технічний потенціал.

Торкаючись якісного поняття виробничого потенціалу, слід зазначити, що при його формулюванні необхідно виходити з визначення економічного потенціалу. Це дає можливість показати, з одного боку, подібність і взаємозв'язок понять, з іншого – розходження між ними. Економічний потенціал використовується для оцінки наявних ресурсів і можливостей країни в цілому, включаючи матеріальне виробництво і невиробничу сферу, тоді як виробничий потенціал – лише сферу матеріального виробництва, а в галузях – виробничу діяльність. Таким чином, незалежно від соціальної форми під **виробничим потенціалом** слід розуміти здатність господарства і його галузей виробляти у визначені проміжки часу максимальні обсяги своєї продукції (речові і неречові споживчі вартості) в результаті оптимального використання матеріально-технічних та людських засобів, що є у розпорядженні. Він відображає досягнутий технічний рівень виробництва, ступінь відповідності організаційних форм управління вимогам прискорення науково-технічного прогресу.

Сукупний виробничий потенціал формується із поєднання двох основних факторів – матеріально-технічного та інтелектуального. Трудові ресурси та засоби праці відносяться до складу первинних ресурсів, які безпосередньо визначають на рівні національної економіки кінцеві народногосподарські результати. Предмети праці (залучені у господарську діяльність природні ресурси та сировина) – це вторинні ресурси, які безпосередньо впливають на обсяг виробництва.

Робоча сила в системі факторів виробництва займає ведучу роль, саме їх належить «оживити» засоби виробництва, «воскресити їх з мертвих, перетворити їх лише можливих в дійсні і діючі споживчі потреби»¹. Із речової частини виробничих сил (засобів виробництва) важливу роль відіграють засоби праці (основні фонди). Основні виробничі фонди визначають виробничий потенціал країни, від складу, технічного рівня і ступеня використання якого у значній мірі залежать темпи зростання і структура суспільного виробництва, рівень життя населення. Від розмірів створеного виробничого потенціалу, його розвитку залежать потреба і обсяги оновлення основних фондів.

Відносно предметів праці необхідно відмітити, що його недоцільно відносити до складу виробничого потенціалу тому, що матеріальні ресурси не володіють «могутністю», «силою», що якісно розкриває економічну сутність терміну «потенціал». Предмети праці або дані безпосередньо природою, або є продуктами праці (сирими матеріалами, або сировиною). В процесі створення матеріальних благ для задоволення особистих або

---

¹ Маркс К. Капитал. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 23. – С. 194.

виробничих потреб вони піддаються обробці людиною, беруть участь у виробничому процесі тільки на протязі одного виробничого циклу і потім виключаються з процесу виробництва. Якщо припустити можливість включення їх у виробничий потенціал, тоді при кількісній оцінці виникнуть труднощі. Стає незрозумілим, за який період необхідно враховувати величину матеріальних ресурсів – за добу, місяць, рік або брати їх величину, що споживається на протязі одного виробничого циклу?

Закінчуючи по елементний аспект дослідження, необхідно відмітити, що виробничий потенціал включає наявні продуктивні сили без предметів праці, що не є ресурсами тривалої дії, також розвідані і використовувані природні ресурси. Взаємозв'язок цих категорій приведено на рис. 4.1.

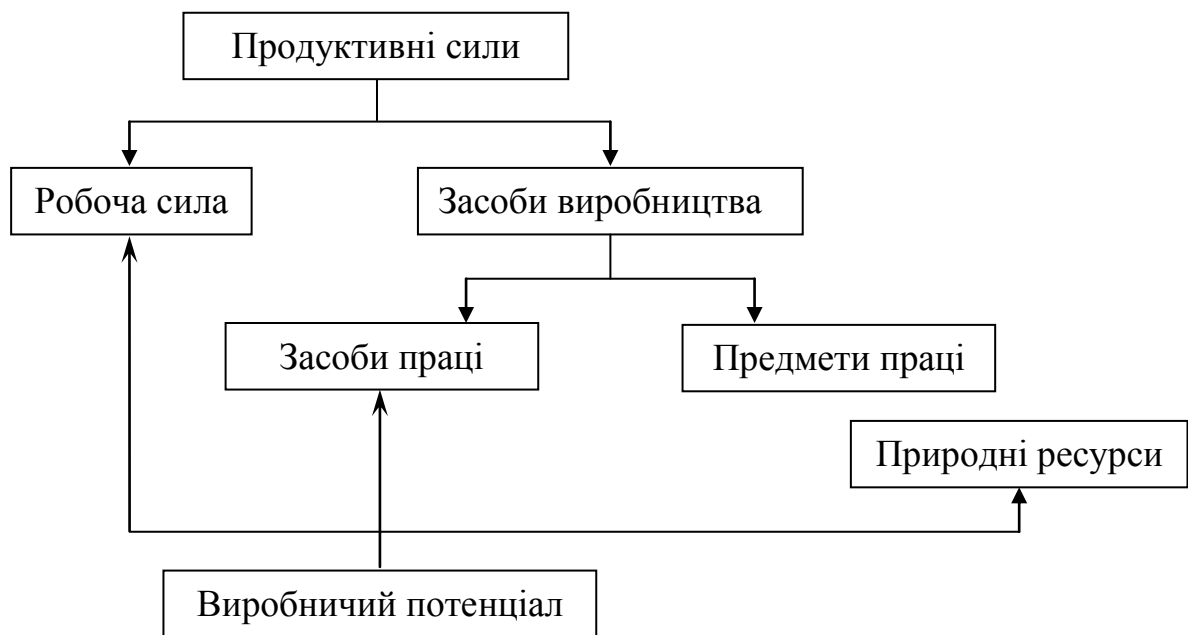

Рисунок 4.1 – Поелементна структура виробничого потенціалу
(за Н. І. Івановим, Є. В. Левиної, В. А. Михальської)

Із схеми слідує, що до складу виробничого потенціалу включають лише виробничі основи, частину трудових ресурсів, зайняту лише виробничою діяльністю, природні продуктивні сили. Предмети праці як елементи продуктивних сил не входять до складу виробничого потенціалу, а природні ресурси, що визначають у значній мірі ступінь розвитку продуктивних сил, входять лише у виробничий потенціал.

Розглянута якісна характеристика виробничого потенціалу розкриває у визначній мірі його економічний зміст. Проте для дослідження глибинного змісту, розкриття внутрішніх зв'язків цієї категорії представляється доцільним дати характеристику її структури в поелементному, галузевому і територіальному аспектах.

Галузевий підхід до структури виробничого потенціалу передбачає визначення його структурних складових і встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності потенціалів окремих галузей матеріального виробництва. По галузевому принципу виробничий потенціал характеризується виробничими можливостями галузей сфери матеріального виробництва, їх здатністю до випуску високоякісної продукції та наданню послуг.

Територіальний аспект структури виробничого потенціалу передбачає диференціацію його по областях (регіонам), територіально-виробничим комплексам та іншим територіальним підрозділам. Для характеристики потенціалу території можуть бути використані ті ж показники, що і для країни в цілому. По кожному територіальному підрозділу виробничий потенціал доцільно аналізувати як в регіональному, так і в галузевому аспекті.

Робоча сила є головною умовою виробництва в будь-якому суспільстві. В процесі виробництва людина не лише впливає на природу, що її оточує, в процесі якого видозмінюється і пристосовується до нових потреб її речовина, але і удосконалює трудові навички, набуває і розвиває свій виробничий досвід, нагромаджує теоретичні і технічні знання. Частина населення країни, що володіють сукупністю фізичних і духовних здібностей, яка може приймати участь в процесі праці, складає **трудові ресурси** або **трудовий потенціал**. Трудові ресурси і рівень підготовки кадрів є найважливішим елементом виробничого потенціалу. Суспільство не може досягнути прогресу, не знаходячи нових шляхів розвитку творчої діяльності мас в усіх сферах життя. Чисельність трудових ресурсів характеризує потенційну масу живої праці, яка в даний момент має суспільство для задоволення, утворюючи людський капітал.

Трудові ресурси втілюють трудовий потенціал суспільства, включаючи як зайнятих в народному господарстві, так і тих, хто знаходиться в працездатному віці, але не працює в сфері суспільного виробництва. У планово-обліковій практиці до трудових ресурсів відносять населення, що перебуває: а) у працездатному віці – чоловіки у віці 16–59 років і жінки у віці 16–59 року (за винятком непрацюючих інвалідів I і II груп і непрацюючих осіб працездатного віку, які отримують пенсію за віком на пільгових умовах); б) за межами працездатного віку, але що беруть участь в суспільному виробництві – чоловіки у віці 60 років і старше, жінки – 60 років і старше, а також підлітки молодше 16 років.

Рівень кваліфікації, що являє собою рівень утворення і професійної підготовки працездатного населення, його здатність засвоювати нові знання і використовувати їх для удосконалення техніки і технології, створення нових товарів, а також ініціативність, рівень культури (у т.ч. ділової, технологічної і т.п.), рівень економічного мислення є якісною характеристи-

кою трудових ресурсів.

Трудовий потенціал України зараз в значній мірі залежить від демографічної ситуації, яка характеризується стійкою тенденцією до зменшення економічно активної частини населення та істотної зміни його етнічної структури. За даними вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності населення чисельність економічно активного населення віком 15–70 років зменшилося з 22830,8 тис. осіб у 2000 р. до 22051,6 тис. осіб у 2010 р., або на 3,4 %. Одночасно з цим зростає чисельність економічно неактивного населення. Так, якщо в 2000 р. економічно неактивне населення працездатного віку склало 13318,4 тис. осіб, то у 2005 р. – 13559,7 тис. осіб, а у 2010 р. – 12575,5 тис. осіб. При цьому слід констатувати, що рівень економічно активного населення працездатного віку останнім часом, починаючи з 1990 р. стабілізувалася на величині 62,2–63,3 %.

Динаміка чисельності та склад трудових ресурсів за статтю та віком визначається природним і механічним рухом населення. В Україні імміграція і еміграція через свої значні масштаби впливає на численність трудових ресурсів. Внаслідок звуженого відтворення населення, яке спостерігається тривалий час, відбувається природне зменшення населення. Про це свідчать зменшення населення працездатного віку (тис. осіб): у 2000 р. – 22830,8; у 2005 р. – 22280; у 2010 р. – 22151,6.

Велике значення для характеристики трудових ресурсів має склад трудових ресурсів за віком і статтю. Питома вага тих, що працюють по кожній віковій групі в Україні, характеризується наступними даними (табл. 4.1). Переважаюча частина трудових ресурсів в Україні складає населення в працездатному віці. Проте неповна зайнятість працездатного населення характерна для всіх вікових груп. Найвищий рівень економічної активності населення був характерним для осіб віком 30–49 років, найнижчий – для молоді віком 15–24 років та осіб віком 60–70 років.

Таблиця 4.1 – Рівень зайнятості населення в 2010 р.

Вікові групи	Питома вага тих, що працюють в суспільному господарстві, в %
15–24	40,5
25–29	79,9
30–39	84,7
40–49	84,6
50–59	64,7
60–70	24,1

Під впливом науково-технічного прогресу сучасне виробництво пред'являє все більш високі та різноманітні вимоги до працівників. Спеціальні знання, висока професійна підготовка, загальна культура людини стає обов'язковою умовою праці се більшої частини працездатного населення.

Кількість висококваліфікованих працівників і спеціалістів, загальний рівень підготовленості робітників швидко зростає. Наша країна має в своєму розпорядженні потужний трудовий потенціал, висококваліфіковані кадри. Корінні зміни в соціально-економічній структурі зайнятого населення, які зумовлені зростанням освітнього рівня працівників, сталися протягом останнього десятиліття. Здійснення великих економічних і соціальних програм, намічених урядом, потребує великої кількості кваліфікованих робітників. В останні десятиліття наша країна зробила суттєвий крок в підвищенні культурно-технічного рівня працівників. Вищу і середню спеціальну освіту мають в теперішній час понад 10 млн людей. Нині кожен четвертий-п'ятий працюючий є спеціалістом, а кожен третій має вищу освіту. Швидко зростає число працівників, що мають високу кваліфікацію. У структурі зайнятості населення відбувається інтенсивний процес оновлення робочої сили кваліфікованими кадрами робітників і спеціалістів із високим освітнім потенціалом і професійною підготовкою.

Зміна чисельності та структури трудових ресурсів, підвищення інтелектуального потенціалу робочої сили об'єктивно відображається на основних показниках розвитку економіки (валовому внутрішньому продукті, національному доході) і пропорціях розширеного відтворення (розподіл національного доходу на фонди споживання і нагромадження, розподіл трудових ресурсів по галузях народного господарства, інвестиційній політиці).

Рациональне використання трудових ресурсів значною мірою визначає темпи розвитку виробництва, підвищення життєвого рівня населення країни.

Основні фонди. Другим важливим елементом виробничого потенціалу служать **виробничі основні фонди**, що представляють собою нагромаджене суспільне багатство. Потенціал виробничих фондів виражається максимально можливою здатністю виготовляти певний обсяг матеріальних благ за визначений проміжок часу. Основні виробничі фонди, їх величина, технічний рівень, прогресивність структури, ступінь використання – все це характеризує рівень досконалості та розвитку виробничого апарату, від якого у значній мірі залежать темпи зростання і структура суспільного виробництва, конкурентоспроможність економіки на світовому ринку, рівень життя населення. Найбільш активною частиною основних виробничих фондів є робочі машини і обладнання, від кількості та якості яких безпосередньо залежить продуктивність суспільної праці.

Динаміка основних фондів за видами економічної діяльності в Україні характеризується даними, наведеними в табл. 4.2.

Вартість основних фондів (за винятком зносу) в Україні зросла з 774,5 млрд грн. у 2005 р. до 1731,3 млрд грн. у 2010 р., або в 2,6 раза. Зростання основних фондів за видами економічної діяльності відбувалося дуже нерівномірно. Якщо розглядати зростання основних фондів народного господарства за останній час, то стане очевидним, що найбільшими темпами зростали основні фонди підприємств фінансової діяльності, де вони зросли з 2005 р. по 2010 р. в 3,6 раза і торгівлі – майже в 2,9 раза. Менше зростання характерно для транспорту і зв'язку (2,2 раза) і промисловості (2,1 раза).

Таблиця 4.2 – Залишкова вартість основних засобів за видами економічної діяльності (на кінець року; млн грн.)

Види економічної діяльності	2006 р	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Всього	774 503	993 346	1 251 178	1 597 416	1 731 296
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	39 129	42 528	52 107	62 345	67 110
Промисловість	217 693	270 582	319 188	370 807	407 616
Будівництво	17 324	24 332	30 755	35 889	31 473
Оптова та роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	30 900	58 431	65 352	70 581	72 190
Готелі та ресторани	9 474	11 940	13 713	16 213	17 557
Транспорт та зв'язок	121 610	150 327	212 291	220 081	213 176
Фінансова діяльність	17 366	26 110	36 640	38 084	38 992
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам	215 039	273 762	357 331	430 517	445 614

Проте за останні роки спостерігається тенденція диференціації темпів зростання основних фондів. При цьому зберігається випереджальне зростання фондів сфери послуг, а на ведуче місце виходить промисловість і сільське господарство. Це пояснюється структурними зрушеннями в народному господарстві, зокрема, збільшенням частки і абсолютного обсягу капітальних вкладень, спрямованих в промисловість і сільське господарство. Науково-технічний прогрес вносить суттєві зміни в структуру основних

фондів, збільшуючи в ній питому вагу робочих машин, автоматичних засобів управління, пристроїв та ін.

Кількісним вираженням технічного потенціалу виробничих фондів з випуску продукції служить виробничі потужності підприємств, які, як відомо, залежать від технічного рівня, технології, кількості та якості засобів праці. В даному випадку мається на увазі, що потенціал виробничих фондів визначається технічними можливостями кожного виду їх складової, а ступінь використання – сукупністю економічних і організаційних умов виробництва, збалансованістю з іншим елементом виробництва – робочою силою.

3. Природні ресурси

Особливе місце в виробничому потенціалі займають природні ресурси, що складають сировинну базу економіки. Економічні і виробничі можливості народного господарства у значній мірі залежать від природних умов, масштабів розвіданих і освоєних видів природних ресурсів. До категорії **природних ресурсів** відносяться компоненти природи, які на даному рівні розвитку продуктивних сил використовуються або можуть бути використані в якості засобів виробництва і предметів споживання.

Різноманітні природні ресурси (надра, водянні, повітряні, лісові ресурси, земля і т. п.) по-різному беруть участь у процесі виробництва і впливають на нього. Сприятливі природні умови і наявність необхідних суспільству природних ресурсів створюють умови для прискорення темпів економічного зростання, несприятливі – можуть у визначені проміжки часу загальмовувати економічне зростання і ефективність суспільного виробництва. Природні ресурси самі по собі, до яких не прикладена праця, не є факторами зростання виробництва. Проте вони корисні тим, що здатні задовольняти ті чи інші потреби людини, тобто мають споживчу вартість.

Зростання масштабів виробництва обумовлює збільшення обсягів залучених в народногосподарський обіг природних ресурсів; зміна структури виробництва призводить до зміни пріоритетів у використанні цих ресурсів. Так, якщо на початку ХХ ст. головним паливно-енергетичним ресурсом було вугілля, то з середини 50-х років ведучу роль зайняли нафта і газ. Зміна дислокації природних ресурсів, в свою чергу є одним із важливих факторів формування галузевих і регіональних структур виробництва.

Головні види природних ресурсів можна класифікувати: на основі їх генезису – мінеральні ресурси, біологічні ресурси (рослинний і тваринний світ), земельні, кліматичні, водні ресурси; по способу використання – в матеріальному виробництві (в промисловості, сільському господарстві, в будівництві та ін. галузях), в невиробничій сфері; по вичерпності – ви-

черпні, в тому числі і відновлювані (біологічні, земельні, водні та ін.) і невідновлювані (мінеральні), практично невичерпні (сонячна енергія, внутріземне тепло, енергія плинної води, вітер).

При функціонуванні галузей народного господарства слід враховувати, що серед природних ресурсів мінеральні і паливно-енергетичні ресурси невідновлювані; водні – в значній мірі відновлювані, проте якість важко відновлюється; земельні – мають чіткі територіальні межі та значну диференціацію по якості; біологічні, включаючи і лісові, – відновлювані, але на протязі тривалого проміжку часу і при умові проведення активної природоохоронної політики.

Під **природним потенціалом** держави розуміють забезпеченість території країни природними ресурсами, необхідними для забезпечення неухильного соціально-економічного розвитку держави. Наша країна володіє значною кількістю світових запасів мінерально-сировинних та паливно-енергетичних ресурсів.

Паливно-енергетичні ресурси. На території України розвідані значні запаси та ведеться промислове видобування основних видів паливно-енергетичних ресурсів – кам'яного та бурого вугілля, нафти, газу, торфу, уранових руд.

Нині розвідано 278 родовищ нафти і 336 – природного газу. Більшість запасів нафти та газу зосереджена в Дніпровсько-Донецькому, Передкарпатському та Чорноморсько-Кримському регіонах. В Івано-Франківській області знаходиться 29 родовищ нафти та 39 родовищ природного газу, що становить 15,8 та 17,8 % від всього в Україні. В Полтавській області розміщено 77 родовищ природного газу та 36 родовищ нафти, що становить 32,7 % та 20,2 % від їх загальної кількості в Україні. У Причорноморсько-Кримському регіоні відкрито 20 газових родовищ, в тому числі Північно- і Східно-Казантипське, а також у Джанкої і на Тарханкутському півострові.

Станом на 2009 р. геологічні запаси вугілля складали близько 1,9 мільярда тонн. Основні запаси кам'яного вугілля в країні зосереджені в Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах. Основна маса кам'яного вугілля в Україні видобувається в Донецькому басейні, який охоплює Донецьку, Луганську і Дніпропетровську області, має площу 52,3 тис. км². В Донецькій області розроблено 386 родовищ кам'яного вугілля, що становить 68,6 % від загальної їх кількості по Україні. Крім того, 177 родовищ знаходиться на стадії розробки. В Луганській області функціонує 427 родовищ кам'яного вугілля (42,9 % від загальної їх кількості). У зв'язку з тривалим промисловим видобуванням вугілля вугленосні пласти Донецького басейну потужністю 0,5–2,0 м залягають на глибині 500–700 м (близько 80 % усіх запасів), доходять і до глибини 1200 м і

більше. У зв'язку з вичерпністю промислових запасів вугілля та високими витратами немало шахт (зокрема – нерентабельних) закриваються. Вугільні пласти Львівсько-Волинського басейну, що має площу 8 тис. км², залягають на глибині 300–600 м і мають незначну потужність – максимум 0,5–1 м.

Запаси бурого вугілля в країні оцінюються спеціалістами в 135,0 млн т. Найбільші поклади вугілля зосереджені в Дніпропетровській і Кіровоградській областях. За роки незалежності значні поклади бурого вугілля розвідані у Полтавській, Харківській та Одеській областях, а також у Передкарпатті та Закарпатті.

Одним із важливих природних ресурсів є торф; утворений нагромадженням залишків рослин, що були підвладні неповному розкладу в умовах боліт. Загальні запаси торфу в Україні складають близько 2,5 млрд т. Основні запаси торфу розміщені у Волинській (13,4 %), Тернопільській (7,2 %), Львівській (12,2 %) та Чернігівській (12,2 %) областях. Торф використовується комплексно як паливо, добриво, теплоізоляційний матеріал.

Динаміка добування основних видів паливно-енергетичних корисних копалин в Україні наведена в табл. 4.3.

Таблиця 4.3 – Добування паливно-енергетичних корисних копалин

Види корисних копалин	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Вугілля готове, млн т	60,4	61,7	58,9	59,5	55,0	55,0
Нафта сира, млн т	3,1	3,3	3,3	3,2	2,9	2,6
Газовий конденсат, млн т	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,0
Газ природний, млрд м ³	19,9	20,1	20,2	20,6	20,7	19,7

За 2005–2010 рр. добування основних видів паливно-енергетичних корисних копалин в Україні скорочувалося. Так, добування нафти скоротилося з 3,1 млн т в 2005 р. до 2,6 млн т в 2010 р., або 16,1 %, вугілля готового – відповідно з 60,4 млн т до 55,0 млн т, або на 8,9 %.

Пріоритетним напрямом державної політики в галузі паливно-енергетичних ресурсів повинна стати політика зниження енергоємності. Енергоємність валового внутрішнього продукту в Україні вдвічі перевищує відповідний показник провідних країн світу і становить 0,4 кілограма нафтового еквівалента на 1 долар США з урахуванням паритету реальної купівельної спроможності, що у 2,1 раза перевищує середнє значення енергоємності ВВП розвинених держав світу. Крім того, однією з про-

блем в Україні є використання енергоносіїв, які відносяться до невідновлюваних. Насьогодні в загальному обсязі споживання енергоносіїв в Україні частка енергоносіїв, вироблених з відновлюваних джерел енергії, становить близько 1 відсотка, у той час як у розвинених країнах Європи такі показники становлять 10–15 відсотків.

Мінерально-сировинні ресурси. Станом на 1 січня 2009 р. в Україні розроблені або ведеться розробка близько 8 тис. родовищ з 96 видів корисних копалин, з них 3349 освоєно близько 2 тис. гірничодобувними підприємствами. Серед мінеральних ресурсів в країні здійснюється промислове видобування залізних та марганцевих руд, урану, титану, цирконію, графіту, броду, нерудної металургійної сировини (кварцитів, флюсових вапняків і доломітів), хімічної сировини (самородної сірки, кам'яних та калійних солей), скляного піску тощо.

Загальні розвідані запаси залізних руд оцінюються в 26,3 млрд т. Основні запаси залізних руд зосереджені в родовищах Криворізько-Кременчуцького, Білоцерківсько-Конкського та Керченського басейнів. Переважна частина запасів (понад 70 %) залізних руд видобувається в Криворізькому залізрудному басейні. За обсягами виробництва залізних руд Україна посідає сьоме місце у світі.

На території країни розвідані родовища для промислового виробництва золота, серед яких виділяють Сергіївське, Південне, Мужієвське, Балка Золота, Клинівське та ін. За часи незалежності було введено в експлуатацію лише Мужієвське золото-поліметалічне родовище, що розташоване в Закарпатті. Проте витрати на видобування золота на цьому родовищі значно перевищують доходи від його реалізації. Це є головною причиною збитковості його роботи, що ставить під сумнів подальшу економічну доцільність подальшого видобування золота.

В умовах науково-технічного прогресу стрімко зростає попит з боку промисловості на «рідкісні» метали, запаси яких зустрічаються досить рідко. В цю групу входять літій, рубідій, цирконій, ніобій, берилій, цезій та ін. Великі запаси берилієвої руди добуваються на Пержанському родовищі. Серед родовищ літій найбільш перспективним для промислової розробки вважається Полохівське, розташоване у центральній частині Волинського щита.

Великі масштаби природних ресурсів, що залучаються в господарський оборот людською діяльністю, значно загострили проблему їх раціонального використання і охорони й набули глобального характеру.

При видобуванні корисних копалин відкритим чи підземним способом, збагаченні та переробці мінерально-сировинних ресурсів утворюються промислові відходи. До теперішнього часу на території України в усіх відвалах, териконах, шлакосховищ нагромаджено близько

22,0 млрд т різноманітних відходів, які займають площу не менше 500 тис. сільськогосподарських угідь і міських земель. Лише у відвалах залізорудних (Кривбас, Кременчук, Керч), сірникових (Прикарпаття), марганцевих (Нікополь) вогнестійких (Донбас, Придніпров'я), цементних (Волинь, Прикарпаття, Поділля) горнодобувних підприємств, багаточисленних кар'єрів по видобуванню мінеральної будівничої сировини нагромаджено понад 9 млрд т різноманітних м'яких (пісчано-глиняних) і скальних (кристалічних і міцних осадових) порід.

Аналіз сучасного стану переробки промислових, шлакових, шламових відходів та інших видів сировини свідчить, що проблема їх комплексного освоєння ще далека до свого вирішення. Необхідна чимала робота по утилізації техногенної сировини.

Земельні ресурси. Важливу роль у виробничому потенціалі країни відіграють земельні ресурси. Вони служать матеріальною умовою добробуту населення суспільства, являючись головним засобом виробництва в сільському господарстві, а також просторовим базисом для розміщення народногосподарських об'єктів. Україна має в своєму розпорядженні значний земельний фонд – понад 60 млн га (табл. 4.4).

Таблиця 4.4 – Землі України (на 1 січня 2011 р.)

Земельний фонд	Площа, тис. га	Відсотків до загальної площі
Усього земель	60 354,8	100
В тому числі:		
землі сільськогосподарського призначення	42 791,8	70,9
ліси та лісовкриті площі	10 601,1	17,6
забудовані землі	2 512,5	4,2
землі під водою	2 423,5	4,0
відкриті заболочені землі	979,9	1,6
інші	1 046,0	1,7

Самою цінною частиною земельного фонду є сільськогосподарські угіддя, частка яких в загальній земельній площі складає 70,9 %. Великим землекористувачем є сільське господарство, в його розпорядженні знаходиться понад 41,6 млн га, в тому числі 32,5 млн га, сіножатей – 2,4 млн га, пасовищ – 5,5 млн га. При порівнянні України з іншими країнами світу необхідно враховувати, що сільське господарство знаходиться в середньому більш сприятливих умовах у порівнянні з іншими країнами. Для України характерним є високий рівень розорюваності в аграрних районах, що

складає 80–90 % площі сільськогосподарських угідь.

Важним напрямом охорони земельних ресурсів є боротьба з водною і вітровою ерозією. За останні роки в світі її дії піддавалися понад 2 млн га, що призвело до змивання родючого шару ґрунту на значній площі, збільшення площі ярів та схилів. Враховуючи великі втрати від ерозії ґрунту в Україні приймаються невідкладні заходи щодо захисту земель від вітрової та водної ерозії. Так, будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд зросло з 3,6 км в 2005 р. до 4,1 км в 2010 р., водоскидних споруд – з 2 до 12 шт. В комплексі заходів по захисту земель від вітрової і водної ерозії, а також підвищення їх продуктивності, займають заходи з вапнування і гіпсування земель. Площі, на яких було проведення вапнування і гіпсування ґрунтів, збільшилися за відповідний період з 41,7 тис. га до 73,2 тис. га. Капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколишнього середовища за 2000–2010 рр. зросли з 3,2 млрд грн до 13,1 млрд грн.

Пріоритетним напрямом із захисту земель є проведення широкого кола агротехнічних, лісомеліоративних, гідротехнічних та інших заходів. Особливо важливого значення набуває нова система ґрунтозахисної обробки земель, яка передбачає мінімізацію впливу на ґрунт. Пріоритетним напрямом є зниження рівня розораності ґрунтів, збільшення площ, зайнятих пасовищами та сінокосами. Для економії земель значну роль відіграє максимально можливе скорочення відводу сільськогосподарських земель під об'єкти виробничого і невиробничого призначення; використання для будівництва непридатних для сільськогосподарського обробітку земель. Важливим напрямом охорони земель є боротьба з її забрудненням промисловими і стічними водами, твердими відходами. Комплекс цих заходів повинен сприяти збереженню земель, а також їх відновленню.

Водні ресурси являють собою придатні для використання в народному господарстві води річок, озер, каналів, водосховищ, морів, підземні води, ґрунтова волога, вода (лід) льодовиків і сніжного покриву. На території України налічується близько 73 тис. великих і малих річок, проте лише 125 з них мають довжину понад 120 км. Річкові водні ресурси України формуються переважно за рахунок стоку річок Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, Тиси. Загальний річковий стік (без врахування р. Дунаю) у середній за водністю рік складає 87,1 млрд м³. На басейн Дніпра припадає переважна частина (65 %) річкового стоку, на Дністер – 11 %, Сіверський Дінець – 4 %, Південний Буг – 3,5 %.

Найбільша річка в Україні – Дніпро. Його довжина складає 2285 км, з них 1121 км на території України (3-тя по довжині після Волги в Російській Федерації і Дунаю в Європі), площа басейну – 504 тис. км². Головні притоки: Березіна, Прип'ять (справа), Сож, Десна (зліва). Середній і нижній Дніпро перетворений у каскад ГЕС (з водосховищами): Київська, Ка-

нівська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Дніпровська ім. В. І. Леніна, Каховська. Із Дніпра починаються канали Дніпро – Кривий ріг, Дніпро – Донбас і Північно-Кримський зрошувальний канал. Друга за довжиною ріка – Південний Буг – має довжину 806 км, площу басейну 63,7 тис. км². Середні витрати води в низині близько 90 м³/с. Річка суднохідна в районі м. Вінниці та від Вознесенської ГЕС. Потім за довжиною йдуть річки Дністер (925 км), Південний Буг (806 км), Сіверський Донець (700 км) і Дунай (174 км на території України).

Підземні водні ресурси, запаси яких, за даними геологічних розробок, становлять близько 6,0 тис. м³, використовуються переважно для виробництва харчових продуктів та задоволення потреб населення у питній воді. Глибина залягання підземних вод в Україні коливається від 100 до 700 м. Основні запаси цих вод знаходяться на території Донецько-Придніпровського та Південно-Західного регіонах.

В групу **біотичних ресурсів** включають: лісові (деревинні, водоохоронні, захисні та санітарно-гігієнічні функції лісу); інші рослинні; фауністичні (мисливські, рибні, медоносні ресурси).

Лісний фонд України – значна і специфічна частина національного багатства і життєвого простору. Лісові ресурси займають близько 17 % суходільної частини нашої держави. У Карпатах лісами вкрито понад 40 % всієї території, в Поліссі – 24 %, в лісостепу та на Кримському півострові – 10 %, у степу – 4 %. Цей показник є одним із самих найнижчих серед країн Європи і потребує зростання хоча б до 20-22 %. Для підвищення лісистості можуть бути використані еродовані і забруднені землі в різних регіонах України, на яких сільськогосподарське виробництво невиправдане з екологічної точки зору; земельні ділянки на Поліссі, використання яких для виробництва продукції рослинництва економічно недоцільно; земельні ділянки в степних і приморських районах, які необхідні для створення цілісної національної системи охорони природи та навколишнього середовища; землі, які потребують довгострокової консервації та відновлення після використання у добувній промисловості і т. п. За різними даними, площа таких земельних ділянок нараховує близько 4–5 млн га.

Важливим питанням сьогодення є також введення і легалізація інституту приватної власності, що виступає однією з важливих передумов для переходу галузі до ринкових відносин. Для адекватного вирішення питань організаційно-правової реструктуризації лісного фонду України, перш за все, потрібно: надійне правове і економічне забезпечення змін власності в лісному фонді; посилення державного і суспільного контролю за цільовим використанням лісних насаджень. Організаційна і економіко-правова реструктуризація нинішнього лісного фонду України є необхідною умовою для збереження і примноження як сировинного потенціалу, так і несиро-

винних властивостей лісів.

Рекреаційні ресурси України охоплюють майже 16 % території держави. До рекреаційних ресурсів відносяться ландшафти, особливі кліматичні умови, мінеральні води, лікувальні грязі, природні парки і заповідники, морське узбережжя, біологічні та гідрологічні ресурси тощо. Загальна площа земель заповідників та національних природних парків у 2010 р. становила 1310,5 тис. га, у тому числі природних заповідників – 163,4 тис. га, біосферних заповідників – 246,4 тис. га, національних природних парків – 900,7 тис. га. Серед природних заповідників найбільшу площу має Кримський природний заповідник (44175,0 га), Рівненський природний заповідний (42274,2 га), Поліський природний заповідний (20104,0 га). Площа найбільших національних парків наведена у табл. 4.5.

Таблиця 4.5 – Площа природно-заповідного фонду національних природних парків України в 2010 р.

Національні природні парки	Площа природно-заповідного фонду, га
Національний природний парк «Сколівські бескиди»	35261,0
Національний природний парк «Синевир»	40696,0
Національний природний парк «Подільські Товтри»	261316,0

Площа природно-заповідного фонду розподілена по областях досить нерівномірно. Найбільша площа природно-заповідного фонду припадає на Закарпатську область (139,6 тис. га), Івано-Франківську (102,8 тис. га), Запорізьку (94,9 тис. га) та Волинську (91,3 тис. га) області. Незначні площі природно-заповідного фонду розташовані в Дніпропетровській (3,8 тис. га), Луганській (5,4 тис. га) та Миколаївській (7,8 тис. га) областях.

Загальна чисельність відвідувачів заповідників та національних парків у 2010 р. становила 3891,2 тис. осіб. На території природно-заповідного фонду було прокладено 250 туристичних маршрутів. Серед туристичних маршрутів найбільшою популярністю користується Карпатський національний природний парк (58 од.), Національний природний парк Ужанський (22 од.) та Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник (12 од.).

В Україні є багатий курортно-рекреаційний потенціал. Загальна площа земель оздоровчого призначення складає 34,5 тис. га, рекреаційного призначення – 103,6 тис. га. Досить мало лікувально-рекреаційних терито-

рій працює цілий рік.

Територію України омивають Чорне і Азовське моря, які мають дуже велику цінність в рекреаційному аспекті. Площа першого становить 420,3 тис. км², середня солоність води – 14 ‰, найбільша глибина – 2210 м. На глибині понад 150 м вода заражена сірководнем і біологічно практично мертва (на більших глибинах не має живих організмів). На прибережній частині знаходяться численні курорти. Азовське море, яке з'єднане з Чорним морем Керченською протокою, має площу 39,1 тис. км². Це наймілководніше море у світі. Середня глибина його становить 7–10 м, а найглибша – 15 м. Незважаючи на незначну глибину, розвивається риболовство (хамса, тюлька, лящ, судак).

Україна багата на мінеральні води (переважно підземні), що характеризуються підвищенням вмісту деяких біологічно-активних компонентів (CO₂, H₂S, As та ін.), які використовуються головним чином для курортно-санаторного лікування і як столова вода. Джерела мінеральних вод розташовані у більшості регіонів країни. Проте по кількості та різноманітності мінеральних лікувальних вод Карпатський район займає 1-е місце в Україні. В Прикарпатті це сірководні (Немирів, Великий Любень, Черче, Черновці) і слабомінералізовані лікувальні води типу «Нафтуся», сульфатно-натрієві (Моршин, Трускавець) та ін. В Закарпатті знаходяться значні ресурси вуглекислих вод типу «Нарзан» (Ужгород, Шаян), «Боржомі» (Свалява, Поляна) та ін. Серед найбільш відомих курортів, де лікують мінеральними водами, Моршин, Трускавець, Хмільник, Немирів, Східниця.

Підвищення ефективності використання природних ресурсів. Підсистема природних факторів впливає на економічну і соціальну ефективність виробництва. Відомо, що природні ресурси, перш за все запаси корисних копалин, родючі землі, ліс, вода, сонячна енергія, виступають і як природна умова виробництва, і як його економічна передумова. Встановлено, що, чим багатше природні ресурси (місцезнаходження, родючі землі, сила вітру та ін.), тим при інших рівних умовах більше резерви, вища ефективність¹. В зв'язку з цим комплексне і економне використання природних ресурсів складає значний резерв економії і ресурсів, і суспільної праці.

Перехід до ринкових відносин потребує активного використання економічних інструментів, направлених на удосконалення природокорис-

---

¹ Слід мати на увазі і негативний вплив природного фактора, під впливом якого вартість добування окремих природних ресурсів може зростати. За останні роки виявилася закономірність подорожчання добування більшості традиційних природних ресурсів – руд, вугілля, нафти та інших паливних матеріалів і т. п. Погіршення природних умов часто веде до зниження врожайності сільськогосподарських культур і в кінцевому випадку до зниження приросту валового внутрішнього продукту.

тування в Україні. Завдяки впровадженню надійних економіко-правових механізмів «оздоровлення» навколишнього середовища створювались би такі умови виробничої діяльності, при яких господарюючим суб'єктам було б вигідно дотримувати нормативні вимоги природокористування, знижувати обсяги забруднення та попереджати їх появу.

Початком застосування ряду економічних інструментів екологічного управління стало прийняття Закону України «Про охорону навколишнього середовища» (1991 р.). В теперішній час механізм природокористування ґрунтується на концепції платності використання природних ресурсів, що забезпечує, з однієї сторони, акумуляцію фінансових ресурсів в обсягах, необхідних для ліквідації наслідків забруднення навколишнього середовища, а з другої – стимулювання товаровиробників до підвищення екологічності технологій, що застосовуються для виробництва товарів та послуг. Основні недоліки діючого механізму екологічного управління полягають у тому, що він, по-перше, не в змозі мотивувати товаровиробників зменшувати енергоємність та викиди шкідливих речовин; по-друге, недостатньо оперативно і ефективно реагує на динаміку економічних та екологічних процесів в державі.

Слід підкреслити, що за останні роки суттєво зросли ставки платежів як за використання природних ресурсів, так і за забруднення навколишнього середовища (з 1994 р. був введений екологічний податок). Так, згідно з 245 ст. Податкового кодексу України, за скиди забруднюючих речовин у ставки та озера ставки екологічного податку збільшуються у 1,5 раза; за розміщення відходів на звалищах, які не забезпечують повного виключення забруднення атмосферного повітря або водних об'єктів, ставки екологічного податку збільшуються у 3 рази (ст. 246). Поряд з цим значно розширилось коло платників податків, що повинні здійснювати екологічні платежі, зросли суми штрафів за порушення екологічних норм виробництва та зменшилося чисельність суб'єктів, котрим надавалися пільги у природокористуванні.

Як свідчить позитивний досвід розвинених країн, активне застосування екологічного податку не лише сприяє зниженню загального рівня забруднення навколишнього середовища, але й через систему взаємодоповнення (заміщення) податків на працю і капітал податками на забруднення виконує функцію субсидування його фінансової діяльності, навіть полегшує у визначеній мірі його фінансовий стан.

Розглядаючи основні напрямки підвищення ефективності використання в перспективі природоресурсного фонду, необхідно відмітити, що найважливім з цих напрямів є переведення народного господарства на ресурсозберігаючий шлях розвитку. Капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища збільшилися з

3224,3 млн грн. у 2000 р. до 13128,0 млн грн. у 2010 р., або у 4,1 раза. У структурі капітальних інвестицій на природоохоронні заходи в 2010 р. найбільшу питому вагу займали охорона атмосферного повітря і клімату (41,3 %), очищення зворотних вод (26,5 %), поводження з відходами (17,2 %). На науково-дослідні роботи в 2000–2010 рр. направлялось приблизно 0,1–0,3 % від загального обсягу капітальних та поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища.

Важливою загальнонаціональною проблемою, що особливо загострилася в останні десятиріччя, є проблема відходів. Лише за 2000–2010 рр. щорічних обсяг відходів становив 2,2–2,6 млн т, з них лише 30–35 % використовуються повторно для переробки. Основна ж частина відходів (60–70 %) відвозиться у спеціально відведені місця (сміттєзвалища) без попередньої переробки. Це призводить до забруднення як атмосферного повітря, так і підземних вод. Незначні обсяги переробки відходів в умовах їх постійного зростання потребують збільшення площі сміттєзвалищ, що, в свою чергу, призводить до зменшення придатних для використання земельних ресурсів та негативно впливає на екологічну ситуацію, особливо навколо великих промислових центрів, таких як Київ, Харків, Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ та ін.

Переробка вторинних ресурсів дає значний економічний ефект. Так, 1 т вторинних чорних металів економить 3,8 т сирової залізної руди і 1,5 т вугілля, що коксується. Застосування замість чугунка вторинних ресурсів зменшує викиди в атмосферу в 7,5 раза, забруднення води – в 4, кількість відходів, що утворюються – в 16 разів. Використання макулатури дозволяє економити до 200 м³ води у розрахунку на 1 т паперу або картону. Значно знижується витрати електроенергії. Суттєвий ефект дає утилізація побутового сміття міст і населених пунктів – використання його в якості палива з попереднім видаленням металовідходів, переробка харчових відходів на корм худобі.

Основним законом – Конституцією України – задекларовано загальнонародну власність на природні ресурси. Це означає, що держава від імені народу наділяється функціями, що є висхідними із права власності, а саме – право володіння, користування і розпорядження природними ресурсами. Реформування відносин власності на природні ресурси в Україні на даному етапі розвитку є однією з важливих умов підвищення ефективності ресурсовикористання і економіки в цілому. Утвердження економічних (ринкових) підходів до управління природокористуванням в нашій країні потребує наукової розробки і практичного впровадження надійних економіко-правових механізмів оздоровлення природного се-

редовища. Причому впровадження економічного механізму екологічного управління потребує створення таких умов для господарської діяльності, при яких господарським суб'єктам було б вигідно вкладати кошти на екологічні цілі.

4. Науково-технічний потенціал як джерело формування народногосподарських резервів

В забезпеченні стратегічного курсу на прискорення соціально-економічного розвитку народного господарства головна роль належить подальшому інтенсивному використанню продуктивних сил суспільства на базі науки і техніки. Економічним резервом народногосподарського рівня виступають потенційні можливості фундаментальних досягнень науково-технічної революції, реалізація яких буде сприяти прискоренню темпів економічного зростання та покращення добробуту населення. Впровадження економічних досягнень науково-технічного потребує розробки теоретичних, методологічних питань і постійного удосконалення механізму взаємодії всіх ланок народного господарства, ведучу роль серед яких відіграє науково-технічний потенціал.

Науково-технічний потенціал виступає головним фактором, що здійснює вирішальний вплив на розвиток економіки. Тому важливо розкрити сутність і механізм його дії, виявити можливості, що в ньому закладені, використання яких буде сприяти досягненню високих результатів розвитку народного господарства.

Науково-технічний потенціал представляє сукупність трудових і матеріальних ресурсів, науково-технічних знань і виробничого досвіду, інформаційних ресурсів і організаційних можливостей, які має в своєму розпорядженні країна для розвитку і використання досягнень науково-технічної революції. До цього слід додати, що забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в умовах розвитку міжнародного поділу праці та поглиблення інтеграційних процесів знаходиться у прямій залежності не тільки від ефективності господарського використання науково-технічних досягнень країни, але й головним чином від рівня інтеграції науково-технічних потенціалів для спільного вирішення проблем соціально-економічного розвитку. Мова йде про координацію напрямів досліджень та їх проведення, про спільне здійснення цільових програм.

Проте оптимізація взаємодії між економічним та науково-технічним потенціалом, їх спільне використання являє собою надзвичайно складну задачу, вирішення якої потребує єдиної науково-технічної політики. Розглядаючи закономірності їх формування і розвитку, необхідно відмітити, що величина приросту національного доходу в умовах екстенсивного типу економічного зростання лінійно пов'язана з кількістю вкладених ресурсів;

розгортання же науково-технічного потенціалу носить нелінійний характер. Саме науково-технічний розвиток сприяє зростанню віддачі в матеріально-виробничій сфері у більшій мірі, ніж це можливо було отримати шляхом простого пропорціонального збільшення сумарних затрат ресурсів. Завдяки цьому в наступних часовому інтервалі зростає і сумарний ефект від використання науково-технічного потенціалу.

Науково-технічний прогрес, як показує аналіз економічного розвитку, є основним фактором інтенсифікації виробництва, засобом якісних перетворень продуктивних сил. Визначальним напрямом нарощування виробничого потенціалу у сучасних умовах стає зростання масштабів застосування нових прогресивних технологічних процесів і нової техніки, що базуються на останніх досягненнях науки і техніки. Цілеспрямоване удосконалення технічного базису у процесі інтенсифікації створює реальні передумови для зростання економіки – збільшення обсягів виробництва і підвищення якості продукції з найменшими затратами сукупної суспільної праці.

Основний структурний елемент науково-технічного потенціалу – наукові організації (науково-дослідні, проектні, конструкторські і технологічні). В ринкових умовах господарювання продукція науково-технічної сфери стає товаром, який продається на ринку. Таким чином, наука в повній мірі перетворюється в безпосередню продуктивну силу суспільства, направлену на послідовне перетворення в життя стратегічного курсу на прискорення соціально-економічного розвитку, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, досягнення передових рубежів в науково-технічному прогресі.

Україна належить до держав з високим науковим потенціалом. Однак протягом трансформаційного періоду спостерігалися негативні тенденції у сфері науково-технічної діяльності, що загрожують перетворити нашу країну на економічно й технологічно відсталу. Як зазначав академік І. Лукінов, держава, у якій недооцінюються роль інтелекту і могутня каталізуюча функція науки в прогресивних перетвореннях, неминуче втрачає своє майбутнє. Вона опиняється на узбіччі науково-технічного прогресу, потрапляючи у повну залежність від економічно й технологічно розвинених країн¹.

Загальновідома роль науки, її фундаментальних і прикладних досліджень для зростання суспільного виробництва. У сучасних умовах наука виступає вирішальним фактором підвищення ефективності виробництва, найбільш повного задоволення потреб суспільства. Науковий прогрес – це, насамперед, сукупність відкриттів у фундаментальних науках і тех-

---

¹ Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці XX сторіччя). – К.: НАН України. Інститут економіки, 1997. – С. 298.

нічних рішеннях. У своєму застосуванні до виробництва прогрес науки і техніки виражається в підвищенні ефективності технічних параметрів і головних елементів виробництва: знарядь праці, предметів праці, технології й організації виробництва. У ньому відображаються кількісні і якісні зміни продуктивних сил і виробничих відносин. Так, формується велика група нових наукомістких галузей, активно розробляються засоби і технології з метою економії ресурсів, змінюється технічна база і функціональна роль галузей, комплексів галузей і видів продукції. Особливо прогресивними тут є два напрямки: автоматизація на базі електронно-обчислювальних машин контрольно-інформаційних систем, мікропроцесорів, промислових роботів і ін. і радикальна зміна технологічних систем виробничих процесів (біотехнологія, гнучкі системи, автоматичне проектування, порошкова металургія й ін.). У зв'язку з цим нові вимоги пред'являються до робочої сили, професійного, кваліфікаційного, загальноосвітнього, культурного рівня робітників.

Основні умови регулювання наукової діяльності та її інвестиційного забезпечення в Україні регламентує Закон «Про наукову та науково-технічну діяльність». В ньому задекларовано, що держава забезпечує бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності (крім видатків на оборону) в розмірі не менше 1,7 відсотка від валового внутрішнього продукту України (ст. 33). Проте аналіз сучасного стану інвестування наукової діяльності в Україні свідчить про наявність його поступового погіршення. Зокрема, показник відношення фінансування НДДКР до валового внутрішнього продукту України, який є основним індикатором активності фінансування у країні наукової діяльності, починаючи з 1996 р. має тенденцію до зниження (табл. 4.6).

Таблиця 4.6 – Відношення обсягу виконаних наукових та науково-технічних робіт до ВВП України у 1996–2011 рр.

Роки	Питома вага обсягу наукових та науково-технічних робіт до ВВП України, %	Роки	Питома вага обсягу наукових та науково-технічних робіт до ВВП України, %
1996	1,36	2004	1,19
1997	1,35	2005	1,09
1998	1,24	2006	0,98
1999	1,21	2007	0,93
2000	1,16	2008	0,90
2001	1,11	2009	0,95
2002	1,11	2010	0,90

2003	1,24	2011	0,79
------	------	------	------

Між іншим розвиток науки пов'язаний із значними додатковими витратами, які у найближчій перспективі об'єктивно не можуть дати підвищення виробничого ефекту. Прискорення розвитку науки потребує капітальних вкладень у створення науково-технічних розробок, розвиток дослідно-експериментальної бази, налагоджування виробництва, освоєння нової техніки, формування необхідних виробничих резервів.

У сучасних умовах для України особливо важливим є те, що наукові дослідження, нові знання і технологічні нововведення можуть служити джерелом економічного зростання в умовах браку чи відсутності додаткових вкладень праці та капіталу, а однакові за обсягом інвестиції дають набагато більший ефект в умовах сприятливого інноваційного та наукового середовища. В Україні рівень інвестування в науку значно поступається стандартам країн – світових лідерів у цій сфері. У середньому по країнам ЄС питома вага витрат на дослідження і розробки у 2006 р. становила 1,76 % від валового внутрішнього продукту (табл. 4.7).

Таблиця 4.7 – Витрати країн ОЕСР та Японії на дослідження та розробки в 2006 р.

Країни	Фактичний рівень витрат (% до ВВП)
Євросоюз	1,76
Великобританія	1,78
Німеччина	2,53
Швеція	3,73
Франція	2,11
Японія	3,39

Серед країн Європейського Союзу найбільша питома вага витрат на науку по відношенню до валового внутрішнього продукту складала у Швеції (3,73 %), Німеччині (2,53 %). Досить висока частка витрат на дослідження та розробки у Японії (3,39 %). Отже, особливістю економік високорозвинених країн є висока питома вага витрат на розробки та дослідження у структурі національного виробництва.

Низький рівень інвестування у НДДКР в Україні призвів до різкого зниження основних показників наукової діяльності. Зокрема, починаючи з 1998 р., в країні зменшується кількість організацій, що займаються науковими дослідженнями та розробками – з 1518 до 1303 у 2010 р. Ще яскравіше цей негативний процес відобразився на чисельності виконавців

НДДКР, яка зменшилася з 313,1 тис. осіб у 1991 р. до 89,5 у 2010 р., тобто більше ніж утричі. Певне занепокоєння викликає вікова структура докторів наук в Україні у 2010 р. лише 3,7 % докторів молодше 40 років. Найбільша їх чисельність належить до вікової групи 60-70 років – 28,4 %. При цьому 24,9 % переступили вік 70 років.

Одними із головних проблем у розвитку сучасної вітчизняної науки є: наявність розриву між трьома головними складовими наукової системи – наукою академічною, галузевою і вузівською; недостатня інтеграція української науки на рівні установ та окремих колективів і науковців у світовий науковий простір; недостатній ступінь використання експортного потенціалу вітчизняної науково-освітньої галузі в інтересах усього суспільства і держави.

Успішний соціально-розвиток України, модернізації її економіки можлива лише за умови розбудови сучасної єдиної науково-освітньої й інноваційної системи та забезпечення її випереджального розвитку. Програмою економічних реформ України на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» визначено стратегічні орієнтири розвитку науково-технічної та інноваційної сфер. Внесено зміни до Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки України», що враховують як глобальні тенденції науково-технічного прогресу, так і проривний потенціал провідних галузей вітчизняної науки. Завдяки прийняттю нового Податкового кодексу усунуто деякі перешкоди, що блокували інноваційні процеси. Ці заходи сприятимуть прискореному розвитку науково-технічного потенціалу української економіки.

5. Розвиток експортного потенціалу країни

Прискорення соціально-економічного розвитку країни передбачає підвищення ефективності використання усіх факторів економічного зростання. Одним із таких факторів в сучасних умовах виступають зовнішньоекономічні зв'язки. Активна участь у міжнародному поділі праці стає необхідною передумовою ефективного і збалансованого розвитку економіки країни, прискорення науково-технічного прогресу.

В економічній літературі поки що не має однозначного тлумачення самої категорії «експортний потенціал». На наш погляд, **експортний потенціал** країни в загальних рисах можна охарактеризувати як максимальну здатність національної економіки при даному рівні розвитку виробничих сил до виробництва товарів та надання послуг для експорту, конкурентоздатних на відповідних зовнішніх ринках¹. При цьому особливо

---

¹ Тут також повинні бути зроблені застереження. Так, викривлене уявлення про експо-

слід підкреслити важливість включення в експортний потенціал експорту різних послуг, частка яких, як свідчить світова практика, постійно зростає. В США, наприклад, у структурі вартості експорту частка експорту послуг вже давно перевищує 40 %. На перспективу значення експорту послуг, перш за все наукомістких, ще більше зростатиме.

Експортний потенціал – це одна із важливих комплексних характеристик можливостей участі народного господарства у міжнародному поділі праці. Він включає ряд секторів, серед яких можна виділити наступні: виробництво товарів для експорту, діяльність по реалізації експортної продукції, маркетинг та супутні послуги (ремонт і післяпродажне обслуговування, зберігання, перевезення, надання технічного сприяння, підготовка спеціалістів, страхування та ін.), наукові дослідження та конструкторські розробки, що забезпечують експорт патентів і ліцензій, надані зарубіжним партнерам туристичні, будівні, ремонтні, фінансові послуги, послуги по транспортуванні транзитних іноземних вантажів, інжирінгові послуги, фрахт літаків та суден, лізинг машин та обладнання, інші види оренди і концесії і діяльність по їх реалізації.

Із приведеного визначення видно, що формування та розвиток експортного потенціалу залежить не тільки від внутрішніх умов, але й від зовнішніх факторів. До числа внутрішніх умов можна віднести рівень економічного і науково-технічного розвитку, ступінь включення країни у міжнародний поділ праці, особливості галузевої структури виробництва, раціоналізація поділу праці і організації виробництва, кількість трудових ресурсів та якість їх професійної підготовки, обсяг виробничих потужностей та ступінь їх використання, забезпеченість природними ресурсами і рівень їх освоєння, масштаби розвитку інфраструктури, в тому числі тієї, що обслуговує зовнішні зв'язки, витрати виробництва товарів для експорту, стан платіжного балансу і т. п. До зовнішніх умов слід віднести обсяг та структуру попиту на зовнішньому ринку, рівень міжнародної конкуренції, кількісні обмеження імпорту та інші різного роду нетарифні торговельні бар'єри, політична ситуація в країні, стан та форми міждержавного співробітництва, в рамках яких здійснюються експортні поставки¹, механізм зовнішньоторгового ціноутворення та ін.).

Інтеграція господарського життя, активізація участі української економіки у міжнародному поділі праці висунули якісно нові критерії для ха-

---

ртний потенціал дає реекспорт, особливо прямий, який фактично припускає подвійний рахунок — надходження від експорту, за рахунок яких купувалися товари для реекспорту, і власне надходження від реекспорту.

¹ Так, при здійсненні експортних поставок спеціальні умови можуть бути при погашенні кредитів, наданих підприємствам на розвиток виробництва, при реалізації продукції спільних підприємств і т. п.

рактеристики експортної діяльності, яка у сучасних умовах стає не лише необхідним джерелом одержання валюти для купівлі за кордоном товарів та послуг, але й важливим фактором підвищення ефективності національної економіки, в першу чергу за рахунок досягнення більш високих техніко-економічних показників в експортних галузях, особливо по критеріям технічного рівня та якості продукції.

На сучасному етапі розвитку науково-технічного прогресу особливу роль відіграють не лише кількісні масштаби експортного потенціалу, але і його якісні характеристики, вплив яких може бути значно довгостроковим і глибокодіючим. Серед таких якісних характеристик на перший план зараз висувається науковість експортної продукції, унікальність спеціалізації, можливість постійно покращувати техніко-економічні характеристики товарів, здатність гнучко і оперативно пристосовуватися до зміни кон'юнктури ринку, надійність у виконанні зобов'язань, забезпечення всього комплексу послуг у зв'язку із реалізацією експорту і т. п.

В господарській діяльності розрізняють **фактичний** та **реалізований** експортний потенціал. Ступінь реалізації експортного потенціалу країни у значній мірі визначається дією зовнішніх факторів. Наприклад, народне господарство може збільшити обсяги виробництва тієї чи іншої продукції для експорту, проте через вплив зовнішніх факторів (зниження попиту, підвищення курсу національної валюти, митні бар'єри, політичні фактори і т. п.) вони не можуть бути реалізованими на зовнішньому ринку. Крім того, може скластися ситуація, коли національна економіка, виробляючи товари і послуги, які відповідають вимогам зовнішніх ринків, в силу необхідності задоволення потреб внутрішнього ринку вимушена зменшувати обсяги поставок продукції на експорт.

На практиці встановити межі експортного потенціалу досить складно. Труднощі у визначенні меж експортного потенціалу пов'язані з тим, що експорт забезпечується не лише безпосередніми виробниками відповідної продукції та послуг, але й цілим комплексом суміжних підприємств і галузей, які постачають їм сировину, матеріали, паливо, енергію, надають інфраструктурні послуги та ін. Крім того, оцінка експортного потенціалу була б неповною без врахування інших зовнішніх надходжень (доходів змішаних підприємств і організацій, що знаходяться за кордоном, платежів за надані кредити та позички і т. п.). Звісно, вони відображають ефект реалізованого у минулому виробничого потенціалу у вигляді поставок товарів та послуг або надання валюти у кредитній формі. Однак представляється, що із відомою ступеню умовності ці позиції також можуть бути включені в характеристику існуючого на даний момент експортного потенціалу.

Основу експортного потенціалу України складає експортне виробництво, що у значній мірі визначає ефективність його функціонування. В

2006–2011 рр. експорт зростав випереджаючими темпами у порівнянні з темпами зростання валового внутрішнього продукту (табл. 4.8).

В 2010 р. експорт України склав 51,4 млрд дол., із яких 18,7 млрд дол., або близько 36,4 %, припадало на експорт в країни СНД. В той же час в останні роки зростання експорту в значній мірі відбувалося за рахунок зростання цін. Так, за 2010 р. фізичний обсяг експорту України у порівнянні з попереднім роком зріс на 3,2 %, а зростання цін (індекс Пааше) збільшився на 26,0 %. Кількісний індекс умов зовнішньої торгівлі в 2010 р. склав 91,2 відсотків проти 106,7 відсотків цінового індексу. Наслідком стало збільшення частки експорту в реалізованій продукції промисловості до 39,3 % у 2010 р. порівняно з 37,6 % за підсумками попереднього року. При цьому в продукції переробної промисловості частка експорту склала 50,3 %, хімічній та нафтохімічній промисловості – 59,0 %, металургії – 72,6 %, машинобудуванні – 72,3 %.

Таблиця 4.8 – Динаміка співвідношення середньорічних темпів приросту експорту і валового внутрішнього продукту в Україні (у цінах відповідних років)

Роки	Співвідношення
2006	0,91
2007	0,96
2008	1,05
2009	0,99
2010	1,09
2011	1,07

Маючи практично універсальну структуру економіки, Україна може розвивати достатньо широкий перелік виробництв, продукція яких здатна реалізовуватися на зовнішніх ринках. Разом з тим необхідність у відносно короткий термін забезпечити підвищення конкурентоспроможності експортної продукції робить доцільним концентрацію ресурсів в першу чергу для розвитку пріоритетних галузей та сфер економіки. Такий вибіркового підхід набуває важливого значення при здійсненні структурної та інвестиційної політики і для народного господарства в цілому.

Нарощування експортного потенціалу – важлива стратегічна задача, яка стоїть перед Україною на сучасному етапі ринкових трансформацій. Річ у тому, що розвиток експортного потенціалу в останні роки в основному визначав збільшенням поставок палива і сировини, на які припадає суттєва частка нашого експорту.

Водночас потенційні можливості зростання експорту з України га-

льмувала низка чинників як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Серед них головними були: підвищення рівня цін на енергетичний імпорт, насамперед на імпортований природний газ і нафту, що збільшило витрати експортерів енергоємної продукції; погіршення ситуації на світових товарних ринках; девальвація національних валют у низці країн світу, що призвела до втрати цінової конкурентоспроможності вітчизняної продукції на міжнародних ринках; переважання ревальваційних тенденцій на вітчизняному валютному ринку (зростання реального ефективного курсу гривні протягом 2010 р. склало близько 9 %); запровадження протекціоністських торговельних заходів¹; обмежена пропускна спроможність вітчизняної транспортної інфраструктури.

В таких умовах, особливо з урахуванням динаміки світових цін на паливно-сировинну продукцію, найбільш перспективними напрямками розвитку експортного потенціалу України та удосконалення його структури є розширення поставок машин та обладнання, готових сучасних виробів, а також збільшення експорту технологій та нових видів послуг.

Одним із елементів експортного потенціалу є науково-технічний сектор, який у сучасних умовах поступово перетворюється в головний фактор, що визначає рівень розвитку експортного потенціалу в цілому. В останні роки спостерігається посилення взаємозв'язку науково-технічних розробок і виробничої діяльності. У більшості випадків науково-технічний сектор важко відділити від виробничого сектора експортного потенціалу. При цьому в останні роки відбувається посилення взаємозв'язків виробничого і науково-технічного співробітництва, наукових розробок і виробничої діяльності.

Одним із нових видів технічного сприяння, яке в перспективі стане самостійним сектором експортного потенціалу України, є надання так званих інжинірингових послуг. До їх сфери відноситься підготовка техніко-економічного обґрунтування проектів, технічний нагляд за будівництвом та монтажем обладнання, консультації по різних аспектах управління і виробничої діяльності підприємства та інші види робіт техніко-економічного характеру, що не супроводжуються безпосереднім експортом обладнання або матеріалів або здійснення будівництва.

Вирішення питань розширення експорту в пріоритетних для розвитку українського експортного потенціалу могло б бути забезпечено розробкою і реалізацією «пакету» експортних програм. Такі б програми, забезпечуючи необхідну концентрацію ресурсів, могли б стати важливим інструментом цілеспрямованого розвитку і якісного удосконалення експортного потенціалу.

---

¹ Наприклад, у 2010 р. щодо продукції, виробленої в Україні, було порушено три антидемпінгові розслідування (Індонезією, Республікою Білорусь та Індією) та три спеціальних розслідування (Казахстаном, Російською Федерацією та Молдовою).

Однією із важливих передумов розширення експортного потенціалу є його концентрація, створення спеціалізованих баз або підприємств. Успіхи в реалізації заходів по розвитку та удосконаленню експортного потенціалу будуть в кінцевому рахунку визначатися рівнем розвитку економічного потенціалу, переводом економіки на інтенсивний шлях розвитку. Важливу роль у підвищенні якості і технічного рівня експортованих машин і обладнання буде відігравати активізація співробітництва з країнами СНД шляхом поглиблення взаємодії їх науково-технічних і виробничих потенціалів, розвиток прямих зв'язків між безпосередніми виробниками експортної продукції.

Із сказаного можна зробити висновок, що тільки укріплення економічного потенціалу в цілому може забезпечити створення розвиненого експортного потенціалу.

Питання до самоперевірки

1. В чому сутність економічного потенціалу країни?
2. Які зміни відбулися у трудовому потенціалі економіки України?
3. Яка роль нагромадження основного капіталу в технологічному оновленні виробництва?
4. Охарактеризуйте динаміку і зміни структури основних фондів.
5. Які основні важелі розвитку виробничого потенціалу?
6. В чому полягає роль та значення експортного потенціалу національної економіки?

Тести

1. Економічний потенціал – це:

- а) маса вироблених у країні протягом року предметів споживання та наданих населенню послуг;
- б) величина накопичених у країні матеріальних і нематеріальних цінностей, створених для виробництва та споживання;
- в) здатність суспільства виробляти товари та послуги та забезпечувати розширене відтворення з метою задоволення потреб населення, поліпшення якості життя її громадян;
- г) маса вироблених у країні протягом року засобів виробництва.

2. Можливості зростання українського експорту паливно-сировинних товарів значно обмежені, оскільки:

- а) зросла пропускна спроможність вітчизняної транспортної та прикордонної інфраструктури;
- б) знизився рівень цін на енергетичний імпорт, зокрема на нафту і природний газ;

в) підвищилися затрати на їх виробництво і транспортування;
г) переважали ревальваційні тенденції на вітчизняному валютному ринку (зростання реального ефективного курсу гривні).

3. У якому варіанті правильно розкритий термін «природно-ресурсний потенціал»:

а) характеризує сукупність засобів виробництва (будинків, споруджень, обладнання та устаткування), а також існуючий технологічний спосіб їх використання в економічній діяльності;

б) потенціал, який є в розпорядженні країни у галузі науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських розробок (НДДКР);

в) частина загального економічного потенціалу національної економіки, орієнтована на задоволення внутрішніх потреб національного виробництва та соціальної сфери;

г) характеризує природні багатства національної економіки, уже залучені в господарський оборот, а також доступні для освоєння при даних технологіях і соціально-економічних відносинах.

4. Здатність національної економіки виробляти продукцію, конкурентоспроможну на світових ринках, експортувати її в достатніх обсягах за світовими цінами характеризує сутність:

а) виробничо-технологічного потенціалу;

б) експортного потенціалу;

в) трудового потенціалу;

г) науково-технічного потенціалу.

5. До виробничого потенціалу не відноситься:

а) вартість обладнання;

б) обсяги природних копалин;

в) економічно активне населення старше працездатного віку;

г) сировина та напівфабрикати.

6. Основними відносними показниками природного руху населення є:

а) коефіцієнт народжуваності;

в) коефіцієнт природного приросту;

б) коефіцієнт смертності;

г) відповіді у варіантах а, б і в.

7. У якому варіанті правильно розкрито сутність експорту?

а) вивезення капіталу у грошовій чи натуральній формі за кордон з метою одержання прибутку;

б) продаж товарів чужоземним суб'єктам господарювання та вивезення товарів за митний кордон держави, включаючи реекспорт товарів;

в) передавання майна суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності чужо-земному суб'єктові господарювання за кордон як натуральної частки участі у формуванні статутного капіталу для спільної діяльності;

г) відповіді у варіантах а і в.

8. Сума природжених здібностей, загальної і спеціальної освіти

придбаного професійного досвіду, здатність творчого потенціалу, морально-психологічного і фізичного здоров'я, що забезпечує можливість приносити дохід – це:

- а) людський капітал;
- б) природний капітал;
- в) основний капітал;
- г) оборотний капітал.

9. Активне вирішення соціальних питань передбачає зростання вартості:

- а) невикористаних фондів;
- б) виробничих фондів;
- в) товарно-матеріальних цінностей;
- г) особистого майна.

10. Основний структурний елемент науково-технічного потенціалу:

- а) підприємства, що експортують продукцію на зовнішні ринки;
- б) наукові організації (науково-дослідні, проектні та конструкторські);
- в) організації культури та мистецтва;
- г) венчурні компанії.

Перелік джерел інформації

1. Грузинська Н. М. Розвиток експортного потенціалу України в сучасних світогосподарських процесах / Н. М. Грузинська, М. П. Музиченко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 7. – С. 19–25.

2. Економіка України : національна стратегія розвитку : монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 84–106.

3. Економічна енциклопедія : в 3-х т. Т. 1 / відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Академія ; Тернопіль : Академія народного господарства. – 2002. – С. 130, 308, 422.

4. Савченко В. Ф. Потенціал національної економіки України : монографія / В. Ф. Савченко – Чернігів : ЧДІЕІУ, 2009. – С. 5–100.

5. Фінансово-економічний розвиток України в умовах глобалізації : монографія / під ред. Я. В. Белінської. – К. : Національна академія управління, 2008. – С. 117–177.

Глава 5. ІНСТИТУЦІЙНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

- 1. Інституційні трансформації та соціально-економічний розвиток.
- 2. Розвиток інституту приватної власності та ринку.

3. Розвиток ринкової економіки та інститут права.
4. Інститут корпоративного управління.
5. Вплив державної політики на процес інституційних змін.

1. Інституційні трансформації та соціально-економічний розвиток

Важливим національним пріоритетом будь-якої держави є забезпечення реалізації зваженої інституційної стратегії та тактики, від чого безпосередньо залежить темпи і пропорції економічного зростання, напрями структурних зрушень та ін. Це, у свою чергу, відіграє вирішальну роль у відтворюваних процесах та успішності економічних реформ. Саме завдяки застосуванню механізмів інституційного регулювання ряд розвинених країн Європи, Азії та Північної Америки подолали кризові явища і досягли значних конкурентних переваг на світових ринках. Тому доцільно досліджувати і використовувати цей досвід в Україні, яка знаходиться на шляху ринкових трансформацій та побудови відповідних інституційних структур у відповідності із національними пріоритетами економічного розвитку.

З кінця XX ст. визначальним напрямом стратегії державного регулювання інтеграції національної економіки у світове господарство стало підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Орієнтир та потужний інноваційний потенціал і високу якість людських ресурсів, доступ до технологічних знань і вмінь лежать в основі конкурентоспроможності сучасних економічних систем. В той же час слід відмітити, що сучасні постіндустріальні тенденції та поглиблення міжнародного поділу праці призводять до модифікації факторів, від яких у значній мірі залежить вирішення проблеми забезпечення економічного зростання та конкурентоспроможності національної економіки.

В умовах глобалізації конкурентоспроможність національної економіки у значній мірі визначається такими нетрадиційними факторами, як якість державного управління на всіх рівнях (від місцевого самоуправління до центральних органів влади), соціальна солідарність та менталітет суспільства. У сучасних умовах формування інституційної системи та забезпечення динаміки її розвитку перетворюється в один із головних факторів забезпечення національної конкурентоспроможності. Практика свідчить, що в умовах глобалізації країни конкурують у виборі інституційних структур та стратегій їх розвитку, здатних стимулювати розвиток науково-технічного прогресу та підвищення добробуту населення. Отже, визначальна роль у створенні умов для переходу до стійкого економічного розвитку, зниження залежності національної економіки від зовнішньої кон'юнктури та її диверсифікації, підвищення економічної ефективності належить інституційним факторам.

Порівняльний аналіз розвитку національних економік свідчить, що найуспішнішими стали не ті країни, які були багаті на природні, людські та інші фактори, а ті, що побудували адекватну систему інститутів, створили норми й установи, які сприяли прискоренню темпів економічного зростання та переводу економіки на інноваційних шлях розвитку. При цьому проблема впливу інститутів на економічний вибір суб'єктів економіки не зводиться виключно до трансакційних витрат. Вплив інститутів на економічний розвиток, мотивацію та дії суб'єктів є незрівнянно ширшим і глибшим, ніж просте додавання до витрат виробництва певної величини трансакційних витрат, що зумовлені витратами на одержання інформації. Неефективність структур та інститутів має наслідком неефективний розподіл ресурсів та доходів від їх використання в економічній системі.

Проте порівняно недавно стала теоретично осмислюватися ключова теза, що політичні реформи обов'язково є передумовою економічних реформ. Ця догма ґрунтується на ідеологічному постулаті, що демократія і ринок – це нероздільні поняття, які не можуть існувати один без одного. У світовій історії існує чимало прикладів існування диктатури і ринку. Більше того, немало успішних реформ здійснювалися саме авторитарними режимами шляхом жорсткого регулювання господарства в рамках закону і характерний сучасний приклад тому – Китай. Тридцятирічний досвід Франції та Японії свідчить, що в кризових умовах саме план є головним інструментом державного регулювання, що забезпечує розвиток національного ринку. З іншої сторони, в історії нерідко зустрічаються випадки, коли демократичні реформи посилювали господарський розвал економіки. Приклади – ряд країн СНД і Східної Європи, і перш за все Росія та Україна.

Події в Південно-Східній Азії, характер перехідних процесів у країнах Східної Європи та криза в Бразилії свідчать про те, що проведення жорсткої фіскальної та монетарної політики є важливими, проте не можуть слугувати вирішальними факторами стабільного економічного зростання без перебудови інституційних структур, які забезпечували б ефективне державне управління економікою. В кінцевому рахунку мова йде про активну роль держави у розвитку ринкових інститутів та інституційних зв'язків між ними з метою досягнення гармонічного економічного зростання. Таким чином, стратегія, що направлена на формування економічного зростання національної економіки, повинна включати в себе два взаємодоповнюючі складові: інституціональну і макроекономічну.

Соціально-економічний розвиток в Україні йде досить суперечливим шляхом. З однієї сторони, останніми роками забезпечено високі темпи економічного зростання та підвищення рівня доходів населення, зростає експортний потенціал країни. З іншої сторони, поглиблюється сировинна

спрямованість експорту, прискорюються інфляційні процеси, уповільнюються процеси модернізації та оновлення діючого виробничого потенціалу, зниження ресурсомісткості та матеріаломісткості виробництва продукції, зростає зовнішній борг держави, у тому числі державних органів влади. При проведенні ринкових трансформацій Україна успадкувала адміністративно-командні інститути, які у значній мірі гальмують економічне зростання в країні.

Активний процес формування нової інституційної системи в Україні обумовлений шоковою трансформацією командно-адміністративної економіки в ринкову модель з одночасним утвердженням державності та принципів демократії. Нашарування цих трьох різних, але взаємопов'язаних процесів, привело до деформації діяльності інститутів, які вступають в конфлікт із новими економічними нормами і правилами. Йдеться про інвестиційне забезпечення економічного розвитку, правове регулювання прав власності акціонерів, особливо дрібних, норм трудового законодавства, свободи підприємництва і т. д.

Інститути в Україні не піддалися докорінній перебудові і не сприяють становленню сучасних ринкових відносин. «Старі» інституції після «косметичного» ремонту, як і знов створені, працюють самі по собі, не приносячи суспільству користі. Наприклад, у звіті конкурентоспроможності за 2007–2008 рр., підготовленого Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ), за показником розвитку інститутів Україна зайняла 115 місце з 131. Особливо низький рейтинг країна одержала за розвиток приватних інститутів.

Особливе значення на сучасному етапі розвитку економіки України має побудова і успішний розвиток інституційних механізмів інвестиційно-інноваційної діяльності. Лише такий тип економічного розвитку дає надію на включення України у загальносвітові інтеграційні процеси як рівноправного члена, а не як периферійного додатку. Для вирішення цієї задачі необхідно застосовувати інституційний підхід, вибудовуючи спеціалізовані інститути підтримки і розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності. Мова йде про створення спеціалізованих фінансово-кредитних установ (банків, страхових компаній, інвестиційних та пенсійних фондів, що сприятимуть переходу до такого типу розвитку, введення відповідних інституційних змін в бюджетно-податкову, грошово-кредитну, структурну і зовнішню політику і т. д.

Особливістю інституційного середовища України є хронічне накопичення інституційних проблем: посилення ролі неформальних інститутів з превалюванням у господарських взаємодіях економічних агентів та слабкість механізмів, що спонукають до забезпечення дієвості формальних інститутів, що зрештою викликає явище інституційного хаосу. Як зазначав ще засновник американського інституціоналізму Т. Веблен, послаблення

регуляторної дії інституційного середовища стосовно будь-якої частини суспільства, яка, в свою чергу, набуває тим самим свободу, призводить до формування інститутів, що гальмують соціально-економічний розвиток (наприклад, інститут «дозвільного класу») ¹.

В Україні діючий економічний механізм не сприяє розподілу валової доданої вартості на користь тих галузей, які забезпечують технологічний та інноваційний розвиток. В деяких галузях реального сектору економіки значну частину доданої вартості вилучають і виводять за кордон, що породжує серйозні проблеми інвестиційного та інноваційного розвитку, негативно впливає на стабільність національної валюти та стан платіжного балансу. У багатьох галузях обробної промисловості рівень рентабельності складає 1–2 %. У той час рівень рентабельності підприємств фінансового сектору та торгівлі є відносно високим і складає 25–50 % і більше. Невисока питома вага оплати праці у структурі валової доданої вартості є результатом диспропорцій у відношеннях між власниками капіталу та найманими працівниками. Так, в 2010 р. оплата праці найманих працівників становила 49,7 % проти 60–65 % у розвинених країнах світу. Ознакою недостатньої ефективності функціонування конкурентного середовища в національній економіці є збереження міжгалузевих деформацій. За підсумками 2007 р. 44,9 % фінансового результату промисловості акумулювали металургія, хімічна і нафтохімічна промисловість, виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення, тоді як на машинобудування – 11,7 %.

Це є свідченням того, що в Україні не збудовано адекватну систему інститутів, а чинні інститути не відповідають реальним економічним позиціям і потребують удосконалення. Проте, ті чи інші інститути можуть бути «вмонтовані» в економічну систему лише на певному рівні соціально-економічного розвитку. Це значить, що кожному рівню розвитку національної економіки відповідає певним чином сформована своя система інститутів. Згідно цього, беззмістовно позичати іноземні інститути по критерію їх ефективності в іншій національній економіці. Не всякий бажаючий може збудувати американську модель ринку².

В основі розвитку ринкових відносин лежать ліберальні принципи, а держава має забезпечувати розвиток інституцій, які б запобігали монополізації та диктату в економічному житті суспільства. В Україні економіка не відповідає демократичним принципам побудови соціально-орієнтованої економіки інноваційного спрямування, про що свідчать реалії нашого економічного життя, а саме: нерозвиненість ринкових інституцій, через які

---

¹ Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; перс. с англ., вступ. ст. С. Т. Сорокиной; общая ред. В. В. Мотылева. – М.: Прогресс, 1984. – С. 125.

² Буайс Р. Теория регуляции (предисловие к русскому изданию). М., 1997. – С. 29–30.

населення залучається до власності; занадто високий рівень втручання держави в економічне життя; низький рівень розвитку інституту приватної власності та поляризація доходів у суспільстві. Насьогодні рівень розвитку інституційної системи є однією з головних причин, які стримують економічний та соціальний розвиток країни.

Рівень державного втручання в економіку, а також рівень бюрократизму в країні – один із найвищих у світі. За індексом економічної свободи Україна у 2006 р. посідала 99 місце серед 157 країн, а серед країн Європи та Північної Америки – 43 із 45 країн.

Задача підвищення конкурентоспроможності національної економіки та розробка стратегії успішної соціально-економічної трансформації не може бути вирішена без мобілізації внутрішніх факторів розвитку національної інноваційної системи. Розвиток інноваційної національної економіки є закономірною реакцією на потреби ринку та виклики глобалізації. До ключових проблем, що стримують розвиток національної інноваційної системи, відноситься відставання в інституційній сфері. Для високорозвинених економік, на зразок західноєвропейських держав, характерним є новий тип не тільки економічних, але й інституційних відносин. Одним із головних напрямків розробки дієвої стратегії підвищення конкурентоспроможності національної економіки і свідомого цілеспрямованого регулювання трансформаційних процесів є створення сприятливих інституційних умов для інноваційної діяльності. Тому на сучасному етапі соціально-економічного розвитку економіки особливо важливо сформулювати інституційну основу інноваційного розвитку та якісного зростання її економічного потенціалу.

В центрі уваги економічних реформ в Україні знаходиться комплекс інституційних і структурних реформ. Важливими компонентами інституційних реформ, які повинні бути здійснені в Україні у відповідності до Стратегічної програми Президента України, є наступні: 1) податкова реформа і зниження податкового тягаря; 2) реформування бюджетної системи, головною метою якої є проведення глибоких структурних реформ бюджетного сектору, що забезпечує ефективність використання бюджетних коштів; 3) реформування пенсійної системи; 4) розвиток фондового ринку та фінансових інститутів.

Становлення інституцій прозахідного типу в Україні стикається із значними труднощами, які обумовлені невідповідністю сформованих інституційних структур вимогам соціально-орієнтованої ринкової економіки. Тому спроба вмонтувати «шматочок Європи» замість зменшення невизначеності та розбалансованості інтересів окремих соціальних груп, як справедливо вказують В. Геєць, А. Гриценко, Ю. Павленко, О. Яременко, В. Решетило, В. Онищенко, тільки їх посилюють. З цього приводу Ю. Пав-

ленко відзначає: «Для винайдення продуктивної моделі соціально-економічного розвитку кожна країна має усвідомлювати власне культурно-цивілізаційне підґрунтя, конкретніше – формальні і неформальні інституції, що визначають природу її реального, повсякденного життя»¹.

Специфіка національної економіки полягає в тому, що одні й ті самі інститути у різних країнах по-різному впливають на економічний розвиток, а однакові економічні умови породжують формування різних інститутів. Наприклад, одним із складових «економічного чуда» в Японії стало становлення інституту вічної довіри до фірми, проте він суперечить засадам ринкової економіки, оскільки прикріплює робітника до робочого місця, деформує умови функціонування ринку робочої сили. Введення цього інституту, що успішно функціонував у Японії, в іншій країні мав би для неї негативні наслідки. Як показує досвід країн колишнього СРСР, ті інститути, які є ефективними у постіндустріальних країнах, не завжди «спрацьовують» у трансформаційних економіках і консервують їх відсталість. Даний висновок у значній мірі пояснюється «провалами влади», коли непередбачене адміністративне втручання у ринкові процеси призводить до уповільнення економічного зростання, погіршення інвестиційних клімату, тінізації економіки та прискорення інфляційних процесів.

На нинішньому етапі розвитку України, на відміну від інших країн, що розвиваються, потрібні власні теоретичні розробки заходів після подолання хаосу і конфліктності в діяльності інститутів, протидіючих економічному розвитку країни в цивілізованому вимірі. Лише наука зацікавлена у дослідженні всієї специфіки і суперечностей в інституційному розвитку, стримуючих зростання потенціалу національної економіки. Сьогодні у вітчизняній економічній науці маємо вагомі праці з теоретичного аналізу інституційних перетворень. Проте нинішня соціально-економічна ситуація в країні потребує подальшого наукового пошуку концептуального та методологічного інструментарію, що сприятиме вирішенню проблеми забезпечення економічного розвитку з точки зору ефективності функціонування інституційного середовища.

Завдання сучасного етапу інституційного розвитку полягає в переході від ринкової трансформації економіки до ринкової трансформації суспільства, яка відрізняється створенням неформальних інституцій, властивих ринковому способу організації виробництва, тобто затвердженням властивих ринку норм поведінки. Відразу подібні норми, природно, не можуть набути широкого поширення, тому суспільство на період їх формування повинне перейняти на себе витрати підтримки інституційних норм.

---

¹ Павленко Ю. Інституційні основи традиційного українського суспільства та проблеми сучасності // Економічна теорія. – 2005. – № 3. – С. 36.

Перехід до ринкової економіки зводиться не лише до лібералізації і введення приватної власності – стовпів ринкової економіки, але й до формуванню адекватних ринкових інститутів. Процес цей тривалий і в основі його лежить створення нових організацій, розробка нових законів і моделей поведінки економічних суб'єктів. Інституційна складова повинна бути направлена на створення механізму самоорганізації в політичній системі суспільства, що забезпечує стабільність, своєчасну зміну напрямків макроекономічної політики, політичну консолідацію суспільства. Це, в свою чергу, є першою складовою розробки ефективної макроекономічної політики і основною тенденцією соціально-економічного розвитку в довгостроковому періоді.

Таким чином, становлення України як сучасної європейської держави не може здійснюватися без створення ефективної інституційної системи, бо саме вона є запорукою демократичного розвитку держави, забезпечення стійких темпів економічного зростання, підвищення добробуту населення та балансу різнорівневих інтересів у суспільстві.

2. Розвиток інституту приватної власності та ринку

Одним із центральних інститутів, що є основою соціального та економічного розвитку країни, у значній мірі визначає конкурентоспроможність національного господарства та рівень добробуту населення є інститут **приватної власності**. Без досконалої специфікації прав власності неможливо створення демократичної і правової держави. Це пояснюється тим, що чіткість (визначеність), стабільність і передбачуваність прав власності розглядається в якості важливого фактора економічного зростання і прямо пов'язаний з економічним розвитком. В той же час зрозумілі, «прозорі» й юридично захищені права власності забезпечують інтереси інвесторів, запобігають потраплянню в інституційну «пастку» надмірного розшарування суспільства за майновою ознакою. В Програмі економічних реформ України на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» визначено зміцнення інституту власності як основи розвитку ринкової системи господарювання.

Розвиток інституту приватної власності та ринку є необхідною умовою розвитку демократії, яка, у свою чергу, стимулює розвиток підприємництва та ринкових відносин. Економіка, яка ґрунтується на розвинених відносинах приватної власності та ліберальних цінностях, має домінуюче положення для моделі сучасної системи європейського типу, формування європейської культури та якості людського капіталу. Країни з ефективною системою специфікації прав власності мають темпи приросту національного багатства майже удвічі вищі, ніж з неефективною.

Ринкові трансформації у постсоціалістичних країнах засвідчили, що ринкова економічна система з приватним сектором є необхідною, але недостатньою умовою для забезпечення демократичного розвитку. Без досконалої специфікації прав власності демократичний розвиток країни є неможливим. Стабільні та юридично захищені права власності запобігають надмірному розшаруванню суспільства за майновою ознакою. У протилежному випадку концентрація величезного багатства у руках незначної кількості людей призводить до концентрації політичного ресурсу, що руйнує демократичний устрій, підриває довіру до державних інституцій, які потенційно можуть порушувати права власності.

Розуміючи, що без цього інституту неможливо побудувати ринкову економіку, Україна з перших місяців незалежності розпочала роздержавлення і приватизацію загальнодержавного майна. Проте нерозуміння сучасних ринкових процесів та орієнтація на економічні відносини, які характерні для XVIII–XIX ст., з їх безмежною вірою у здатність ринку до саморегулювання економічних пропорцій та заперечення будь-якого впливу держави на розвиток економіки призвело до глибокої економічної кризи економіки, галопуючої інфляції, порушення паритету цін, масового банкрутства підприємств виробничої сфери, перш за все промисловості та сільського господарства, втрати населенням заощаджень та мотивів до ефективної праці.

З точки зору сучасної інституційної теорії та неокейнсіанської концепції економічного розвитку в умовах трансформаційних перетворень навіть за наявності інституту приватної власності державний вплив на економіку повинен посилюватися. В умовах інституційних перетворень зростання ролі держави повинно посилюватися через розроблення та фінансування цільових програм з підтримки окремих галузей та регіонів, збільшення державних закупівель і замовлень, запровадження диференційованих податкових систем і ставок окремих податків для малого, середнього та великого бізнесу, забезпечення ліквідності та надійності банківської системи та ін. Слід зазначити, що сам інститут приватної власності навіть в умовах економічної стабільності вимагає постійного удосконалення, яке повинно полягати в:

- зменшенні регулюючих повноважень державних органів влади щодо приватних компаній;
- впровадженні змін до законів, які сприяють збільшенню прав власників невеликої кількості акцій компанії;
- постійному моніторингу фінансово-економічного стану підприємств, що знаходяться у державній власності.

Саме стабільність і прозорість суспільних та юридичних норм, миттєвість реакції влади на незаконні дії щодо порушення прав власнос-

ті різними суб'єктами, впливають на ефективність ринкового обміну, залучення і використання активів, нагромадження капіталу та впровадження інновацій.

В Україні процес становлення інституту власності знаходиться на початковому етапі у порівнянні із розвиненими країнами. Через низький рівень розвитку інституту приватної власності реальна демократія в Україні лише зароджується, а тому більшість громадян країни не є повноцінним суб'єктом суспільного та економічного життя.

Таким чином, процес специфікації прав власності набуває вирішального значення при теоретичному осмисленні процесу інституціоналізації посттрансформаційних ринкових економік. У цілому система прав власності включає їх юридичне оформлення, державні органи, що забезпечують здійснення процесу відчуження-привласнення власності. Фундаментальними економічними характеристиками прав власності у демократичній державі є: захист від незаконного заволодіння, обмеженість власності, ціна відчуження-привласнення, визначеність щодо нинішніх та майбутніх змін у правах.

Формування інститутів власності являє собою еволюційний процес, який можливо прискорити у тому випадку, коли суспільство готове до цього. Проблема полягає не лише у тому, щоб створити ефективну систему інститутів власності, а й у тому, щоб функціонуюча система мала конкурентні переваги у забезпеченні інтересів та мотивації суб'єктів, у здатності більш ефективно використовувати залучені ресурси у порівнянні з економічними інститутами інших країн.

Історичний процес розвитку інституту приватної власності у значній мірі обумовлює розвиток економіки та економічної свободи, глибину і міцність демократичних перетворень. Тому в Україні стан розвитку демократії необхідно розглядати через історичний процес становлення та еволюцію інституту приватної власності як основи формування ринкових відносин в українському суспільстві.

Без формування та ефективного розвитку інституту приватної власності неможливий інноваційний розвиток суспільства, оскільки лише власник має економічний інтерес до безкінечного примноження та удосконалення своєї власності. Інноваційний розвиток є продуктом функціонування інституцій, синтезом людських знань. Найбільшої результативності він досягається в умовах суспільно-економічної свободи людини і проявляється через конкуренцію. Від того, на яких принципах суспільство формує і розвиває національну економіку, залежить інноваційна активність та конкурентоздатність країни на світовому ринку.

Одна із головних проблем переходу економіки України на інноваційних шлях розвитку – забезпечення становлення та розвитку **інституту**

приватної власності. У значній мірі головною причиною того, що Україна не є країною з ринковою економікою західноєвропейського типу є той факт, що дух приватної власності та підприємництва не охопив значну частину населення країни. Тривалий час пересічний українець по суті ніколи не був власником, тому потрібен тривалий час, щоб інститут приватної власності став дійсно основою соціально-економічного розвитку країни.

Формування інституту власності, а також ефективного механізму економічного контролю за поведінкою власника вимагає здійснення цілеспрямованої державної політики. Державна політика повинна сприяти створенню інституційних умов, при яких її громадяни будуть націлені на ефективний соціально-економічний розвиток. Головними напрямками державної політики, направленої для подальшого розвитку інституту власності в Україні, є наступні.

Зміцнення загальних основ інституту прав власності. У сучасних умовах в Україні традиційні фактори (нестабільна податкова система, неефективне правове середовище, корупція чиновників) суттєво перешкоджають розвитку бізнесу. Слабкий захист прав виробника (торгова марка, захист від фальсифікації, охорона прав на продукцію) є однією з причин, що справляють вплив на власника та стримують перехід на інвестиційно-інноваційний тип розвитку економіки. Ризик довільного перерозподілу власності як з боку держави, так і з боку слабо контрольованих менеджерів сьогодні є однією із головних перепон для стимулювання підприємницької активності. Невизначеність майбутнього та відсутність гарантій прав власності та якісних гарантій збереження майнового контролю у довгостроковому періоді мотивує найбільших акціонерів до отримання короткострокових вигод із підконтрольних підприємств. А це логічно передбачає і несплату податків у різних формах, і «висмоктування» фінансових ресурсів з підконтрольних підприємств. Це, у свою чергу, стримує можливості модернізації підприємств та обмежує потенціал зростання.

Останнім часом в Україні одержало широке розповсюдження протиправне, силове захоплення власності, або так зване «рейдерство». Захват контролю над підприємством створює передумови для розграбування майна підприємства, переводу фінансових потоків в спеціально створені компанії, доведення підприємства до банкрутства. Методи захоплення контролю над підприємством носять в основному процедурний характер: введення подвійного реєстру; двовладдя в акціонерному товаристві (двоє зборів, дві ради директорів, два генеральних директора) та ін. Висока корумпованість державних органів виконавчої та судової влади, недосконалість корпоративного права роблять можливим бандитський захват любого

підприємства – незалежно від форми власності, частки у статутному капіталу, реєстру акціонерів та інших документів.

Останні роки позначилися цілою низкою корпоративних скандалів та заявами про рейдерські атаки на українські підприємства. Серед найбільших корпоративних конфліктів 2005–2010 рр. та проявів рейдерства можна назвати: ВАТ «НВП «Сатурн», АСК «Укррічфлот» (м. Київ), ЗАТ «ДОПСОК» (м. Дніпропетровськ), Дніпропетровський будинок побуту, Дніпропетровський ринок «Озерка», ЗАТ «Дніпропетровський олієекстракційний завод» (корпорація Bunge), ЗАТ Агрофірма «Провесень» (м. Львів), АТЗТ «Сумський фарфоровий завод» (м. Суми), готельний комплекс «Бригантіна» (м. Херсон), Кременчуцький сталеливарний завод тощо. Під час виконання судових рішень рейдери залучають переважно структури, що мають ліцензію на охоронну діяльність. Вони виконують функції «штурмової групи», яка долає опір охорони підприємства, а в подальшому забезпечує недопущення на підприємство не афілійованих (не підконтрольних) осіб для подовження часу, за який потерпіла сторона зможе одержати рішення суду протилежного змісту. Прикладами є захоплення будівель «Прикарпаттяобленерго», «Полтаваобленерго», «Чернігівобленерго», «Львівобленерго», Управління будівництва «Рівненської АЕС» тощо.

Відповідно до інформації «Антирейдерського союзу підприємців України» в країні діють 30–50 спеціалізованих груп, до складу яких, як правило, входять досвідчені юристи, економісти тощо. Окремі промислово-фінансові групи, за даними Служби безпеки України, також сформували у своїй структурі спеціалізовані підрозділи, які займаються недружнім поглинанням акціонерних товариств. Тому для прискорення соціально-економічного розвитку країни необхідна система фінансового контролю з боку держави, метою якої є захист інтересів власників та недопущення системних кризи, передусім, недопущення у господарській діяльності порушення прав власників, особливо втрата ними прав власності (рейдерство), а також створення ефективної судової влади. Удосконалення організаційних заходів протидії рейдерству повинно передбачати зокрема: розробку комплексної програми боротьби з рейдерством; підвищення ефективності прокурорського нагляду за законністю на ринку злиття та поглинання підприємств; забезпечення координації дій правоохоронних та контролюючих органів, а також органів влади та місцевого самоуправління.

Для ефективної боротьби з рейдерством, у першу чергу, потрібно урегулювати відносини, пов'язані із розглядом корпоративних спорів. Необхідно внести зміни до Закону України «Про акціонерні товариства», ввести в дію нову редакцію Господарського процесуального кодексу, врегу-

лювати розбіжності між Цивільним, Господарським кодексами та рядом інших законів («Про виконавче провадження», «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», «Про господарські товариства», «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» тощо). Правове забезпечення прав власності (закони, норми та механізми їх втілення і дотримання) сприятимуть підвищенню ефективності боротьби з рейдерством в Україні.

Для стимулювання інвестицій важливе значення набуває захист прав власності інвесторів. Власність завжди потребується в правовій підтримці, але права власності об'єктивно повинні відповідати її економічному змісту. Необхідно перешкоджати діям з боку мажоритарних інвесторів та управляючих компаній, що приводять до дискримінації меншості акціонерів. Для цього необхідно законодавчо розширити права меншості акціонерів, особливо у питаннях доступу до інформації, участі у загальних зборах, представництва у раді директорів.

Особливої уваги слід приділити захисту прав інтелектуальної власності. Питання розвитку інституту інтелектуальної власності, в тому числі товарних знаків, набули актуальності з початком реформування української економіки. Специфікація і захист прав власності на товарні знаки як один із засобів індивідуалізації продукції виробників, а також операції з приводу прав на них є важливим фактором та індикатором розвитку конкуренції, становлення сучасної ринкової економіки, що побудована на ефективних інформаційних технологіях. Потребується посилення кримінальної та адміністративної відповідальності не лише за підробку товару, товарного знаку від підробки, але й введення переслідування за наслідування назви, кольору, дизайну, як це передбачено в розвинених країнах.

В Україні створена бюрократична система державного управління, в основі якої лежить центризм влади, що у значній мірі породжує відсутність контролю над діяльністю чиновників та розвиток тотальної корупції внаслідок цього. Розподіл і концентрація економічної влади, що склалася за останні роки в країні, не дозволяє ефективно збалансувати економічні, політичні та соціальні інтереси, а породжує безправ'я в суспільстві та несправедливість у розподілі доходів і суспільного багатства. Обмеженість конкуренції на внутрішньому ринку, що здійснюється державними органами влади, спрямована, перш за все, на захист майнових інтересів окремих бізнес-структур та сприяє утворенню монополій.

У ринковій економіці, де діють норми права, відбирати власність недозволено. Проте держава, керуючись інтересами окремих бізнес-структур, може обмежити економічну владу або завдати значної шкоди

підприємцям. Нині в Україні значну загрозу для розвитку приватної власності становить відсутність захисту від свавілля з боку окремих державних органів судової та виконавчої влади (перш за все податкової інспекції, судів, міліції та ін.).

Незважаючи на національні історичні традиції, загальним позитивним результатом складного і суперечливого процесу трансформації власності в Україні стала перш за все повільна стабілізація прав власності – від прихованих (неформальних, які базуються на реальній владі в корпорації) до появи явних (формальних, що ґрунтуються на праві власності) полюсів корпоративного контролю, а також формування великих холдингів. В той же час держава як базовий елемент інституційної структури в значній мірі залишається не лише пасивним спостерігачем, частіше дестабілізує діючу структуру прав власності, ніж створює умови для формування ефективної правової системи. Беззаперечно причини цього як в особливостях трансформаційних перетворень, так і в суб'єктивній зацікавленості окремих учасників процесу перерозподілу прав власності в Україні.

Характеризуючи приватну власність на засоби виробництва як базовий елемент ринкової економіки, необхідно підкреслити, що в цьому зв'язку особливого значення набуває виважене відношення до реформування відносин державної власності. На наш погляд правомірно застерігали І. Лукінов, В. Геєць, А. Гриценко, С. Мочерний, І. Лузня, що стосовно до України недопустима інша крайність – перехід від всеохоплюючого одержавлення економіки до приватної власності як єдиного типу власності в суспільстві та підкреслювали необхідність визначеного розвитку державної власності.

3. Розвиток ринкової економіки та інститут права

Необхідною умовою забезпечення сталого розвитку країни, побудови демократичного суспільства є розвиток **інституту права**. Ринок потребується в адекватній законодавчій базі, спроможній забезпечити виконання правил і обмежень в суспільстві, контрактних зобов'язань економічних суб'єктів (фірм, домашніх господарств, організацій та уряду). Це в значній мірі сприятиме розвитку партнерських відносин як ззовні, так і в середині держави.

У сучасних умовах в Україні відбувається процес становлення та розвитку нового законодавства, що має важливе значення (наприклад, податкового кодексу, трудового кодексу, регулювання ринків капіталів, захист прав власності та антитрестовські принципи, контроль за банківською дія-

льність, захист споживачів та навколишнього середовища).

В Національній стратегії розвитку «Україна – 2015»¹ відмічалось, що головними проблемами в господарському законодавстві України є протиріччя Господарського кодексу і Цивільному кодексу, українське застаріле законодавство з господарських товариств, банкрутства, з депозитарної системи. У сукупності, це породжує судові свавілля, процвітання рейдерства як механізму придбання та поглинання активів і обмеження прав акціонерів і кредиторів.

Важливим фактором розвитку підприємницької діяльності в сучасних умовах є стабільність законодавчої бази, дотримання правових норм і можливість забезпечити їх примусове виконання. Закони можуть забезпечити поступальний розвиток лише при умові, якщо вони не будуть постійно змінюватися. Проте ті закони, що регламентують інвестиційну діяльність в Україні, мають суттєві недоліки: запозичені норми, що застосовуються в державах з іншим рівнем інституційного та політичного розвитку; невідповідність норм в рамках різних законів та постанов; відсутність санкцій за невиконання правових норм, особливо з боку держави.

Практика внесення поправок в діюче законодавчі акти непродумана і суперечлива. Нерідко для вирішення поточної проблеми вносяться такі зміни, що руйнують вже існуючу концепцію правового регулювання. Особливо це стосується податкового законодавства, яке останнім часом зазнало суттєвих змін. Суттєві прогалини в податковому законодавстві та суперечливість ряду прийнятих постанов та законів створюють зони правової невизначеності.

Суттєвим фактором невиконання законів є неефективність судового захисту у випадку порушення норм права. У інвесторів немає впевненості в тому, що їх права та інтереси будуть захищені у відповідності з духом і буквою закону. Слабий правовий захист дрібних акціонерів компаній у значній мірі зменшує можливості мобілізувати капітали. В більш широкій постановці проблеми «розмитість» прав власності веде до паралічу інвестиційної активності: чим краще визначені і захищені права власності, тим менше ризику на ринку капіталу.

---

¹ Національна стратегія розвитку «Україна – 2015» створювалася за безпосередньої участі Інституту економіки і прогнозування НАНУ, Інституту демографічних і соціальних досліджень НАНУ, Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень в м. Харкові при Президенті України, а також провідних фахівців і експертів у галузі економіки, політики, права, гуманітарного та суспільного розвитку. В Стратегії підсумовані результати дослідження «Стратегічні виклики суспільству та економіці України у ХХІ столітті» під редакцією академіка НАНУ В.М. Гесця, академіка НАНУ В.П. Семиноженка, члена-кореспондента НАНУ Б.Є. Кваснюка, опублікованого під егідою «Українського форуму» у липні 2007 року.

Для створення сприятливих умов ведення бізнесу в Україні необхідно ліквідувати існуючі в господарському законодавстві пробіли й протиріччя і привести його у відповідність із європейськими стандартами. Так, в травні 2008 р. було на законодавчому рівні обмежено розмір емісії облігацій підприємств. В теперішній час підприємство має право розміщувати облігації на суму, яка не перевищує трикратного розміру власного капіталу (ст. 8 Закону України «Про ціні папери і фондовий ринок»). Це означає, що будь-яка облігація, що випущена до цього часу (за 2001–2007 рр. обсяг емісії корпоративних боргових цінних паперів склав 65,2 млрд грн) реально нічим не забезпечена і несе потенційні загрози втрати капіталу її власником. Ситуацію посилює і та обставина, що власники корпоративних боргових цінних паперів є лише четвертою чергою кредиторів: у випадку банкрутства компанії свої борги одержать лише після задоволення вимог забезпечених кредиторів, працівників компанії-емітента і державного бюджету.

Розвиток процедури банкрутства. Важливу роль у вирішенні проблеми фінансового оздоровлення українських підприємств належить ринковим механізмам, зокрема, інституту банкрутства. Без законодавства про фінансову неспроможність підприємств неможливо функціонування ринкової економіки як такої. При цьому законодавство про банкрутство не лише повинно стимулювати підприємства до підвищення ефективності використання капіталу і захищати інтереси кредиторів, але й повинні бути закладені механізми фінансової санації або реорганізації юридичної особи.

У господарській практиці багатьох розвинених країнах (наприклад, Австралії, Великої Британії, Канаді, США, Швеції, Японії) для розробки законодавства з банкрутства та формування законодавчої ініціативи у цій сфері створюються спеціальні урядові установи. Основними функціями останніх є: збір, аналіз та представлення уряду статистичної інформації у справах щодо банкрутства; розробка рекомендацій уряду щодо удосконалення політики банкрутства; ліцензування та контроль за діяльністю фахівців, які беруть участь у провадженні системи банкрутства; контроль за забезпеченням виконання санаційних та ліквідаційних процедур.

Економічні перетворення в Україні з початку 90-х років XX ст. призвели до виникнення інституту банкрутства, який починається з моменту прийняття Закону України «Про банкрутство» від 14.05.1992 р. № 2344-XII. Цей закон визначав правові засади ініціювання та проведення процедури банкрутства, визначав умови та порядок визнання юридичних осіб банкрутами з метою задоволення вимог кредиторів.

Становлення інституту банкрутства в Україні відбувається в надзвичайно складних умовах. Цей інститут використовується не для стимулю-

вання розвитку бізнесу та зростання ефективності економіки, а як засіб умисного доведення до банкрутства дієздатних підприємств з метою придбання їх за мінімальною ціною, а в окремих випадках – як інструмент приватизації державних підприємств. Недосконалість багатьох норм даного закону проявлялася у тому, що за перші роки його використання значна частина порушених справ не знаходила свого вирішення, швидкими темпами збільшувалася кількість збанкрутілих підприємств, а діяльність ліквідаційних комісій тривала роками.

В період проведення активних ринкових перетворень Україна зіштовхнулася з проблемою зростання банкрутства підприємств. Так, якщо в 1996 р. арбітражні суди завели 6552 справи про банкрутство, з них по 1691 справі були прийняті рішення про визнання боржника банкрутом, тоді як в 1997 р. відповідно – 9645 і 4107, в 1998 р. – 12281 і 4255, а в 1999 р. – 12618 і 6244. Переважна більшість справ про банкрутство ініціювалася податковими органами: в 1998 р. 80,2 % від всіх заявок про банкрутство, в 1999 р. – 57,2 %. Стрімке зростання збанкрутілих підприємств стало результатом системної кризи, що охопила практично всі сфери економіки України.

З урахуванням світової практики, законодавства багатьох розвинених країн була сформована робоча група з урядовців, депутатів, спеціалістів, яка розробила концепцію нового закону. Прогресивні зміни у підходах до банкрутства і санації боржника знайшли своє відображення у Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 30.06.1999 р. № 784-XIV (нова редакція Закону України «Про банкрутство» від 14.05.1992 р.). В новій редакції закону була удосконалена нормативно-правова база, яка регулює процедури банкрутства. Головною метою нового закону стало відновлення платоспроможності боржника. Багато положень реформованого законодавства наближені до тих, які діють у розвинених країнах з ринковою економікою. Основні нововведення в часті фінансового оздоровлення були пов'язані з використанням інституту арбітражного управляючого, можливістю реалізувати план санації і заключити мирову угоду в ході справи про банкрутство. В ньому закладені достатньо механізмів щодо захисту прав кредиторів. Крім того, він створює сприятливі умови для санації боржника в ході ініціювання справи про банкрутство.

Однак, незважаючи на значний прогрес в області фінансового оздоровлення підприємств та захисту інтересів кредиторів, окремі ланки механізму банкрутства і санації підприємств потребують суттєвого удосконалення. Це стосується, перш з все, перегляду порядку ініціювання і прийняття рішення про санацію боржника, зміни підходів до розробки плану фінансового оздоровлення, посилення ролі санаційного аудиту, перегляди

функції арбітражного управляючого.

В сучасних умовах недостатня регламентація процедури банкрутства та її проведення є значною загрозою для прав інвесторів. Нині в Україні спостерігається парадоксальна ситуація: підприємства, які мають достатній запас фінансової стійкості і високу платоспроможність, залучаються в процедури банкрутства (так як існує сприятлива ситуація для захвату контролю над підприємством з метою розкрадання майна), а безнадійні підприємства уникають цієї процедури (відсутні бажачи купити активи таких підприємств). Для цього, в першу чергу, необхідно ввести більш чіткі визначення умов для ініціювання процедури банкрутства, деталізувати основні процедури: обмежити перелік осіб, які можуть виконувати функції зовнішнього управляючого; захистити підприємство від незаконного ініціювання процедури банкрутства з метою заволодіння майном підприємства, попередження використання процедури банкрутства з метою захоплення власності.

У сучасних умовах відсутній механізм довільного переділу власності через банкрутство. Для більшості корпоративних підприємств загроза втрати контролю над підприємством внаслідок банкрутства залежить у більшій мірі від стосунків домінуючих акціонерів з органами державної влади, ніж від результатів господарсько-фінансової діяльності підприємства. Так, наприклад, у 2006 р. у промисловості України 35 % підприємств були нерентабельними, незважаючи на попередні сім років економічного зростання.

З цієї точки зору досить важливим є заходи по удосконаленню процедур банкрутства – з ліквідації сьогоденних можливостей, коли зовнішній управляючий, як правило, діє в інтересах одного або групи великих кредиторів і об'єктивно сприяє не санації, а продажу підприємства-банкрота. Тому одним із важливих напрямів удосконалення процедури банкрутства є визначення статусу й винагороди арбітражного управляючого. В процесі здійснення процедури банкрутства необхідно домогтися забезпечення захисту основних прав кредиторів на стягнення коштів. Важливого значення набуває забезпечення можливості банкрутства державних підприємств відповідно до принципу рівності перед законом всіх типів комерційних організацій. Не менше значення набуває відкритість прийнятих рішень, коли процес зміни власника в конфліктних ситуаціях повинен завжди проходити в рамках гласних судових процедур. Потребує чіткого визначення в законі відповідальності материнської компанії відносно неплатежів її дочірньої компанії.

4. Інститут корпоративного управління

Перед Україною стоїть одна із ключових задач – спробувати зрозуміти: чому незважаючи на приватизацію державної власності так мініма-

льні позитивні результати інституційних реформ, що проводилися в корпоративному секторі; чому значна частина великих українських корпорацій залишається закритими; які базові неформальні принципи функціонування таких псевдо корпорацій?

В ринковій економіці перерозподіл власності (ринок корпоративного контролю) є нормальним і ефективним механізмом корпоративного управління з менеджерами в рамках правових процедур.

Стан корпоративного управління в акціонерних товариствах. Акціонерні товариства в Україні формують систему корпоративного управління відповідно до Принципів корпоративного управління організації економічного розвитку та співробітництва, Принципів корпоративного управління¹, Закону України «Про господарські товариства», інших нормативно-правових та методичних рекомендацій у цій сфері.

Інформацію про стан корпоративного управління у відкритих акціонерних товариствах та підприємствах-емітентах облігацій у 2006–2010 рр. наведено в табл. 5.1. Дані, отримані з річної звітності ДКЦПФР свідчать, що частка акціонерних товариств, до складу спостережної ради яких входили представники акціонерів, що володіли менш 10 % акцій, зменшилася з 64,6 % у 2006 р. до 57,1 % у 2010 р. Найчастіше органом, що здійснював реєстрацію акціонерів для участі у загальних зборах, є реєстраційна комісія (3179 акціонерних товариств, або 65,1 % від загальної кількості акціонерних товариств, які надали інформацію щодо стану корпоративного управління в 2010 р.). Ревізійна комісія створена лише у близько 90 % від загальної кількості акціонерних товариств, що надали інформацію про стан корпоративного управління.

Важливу роль у забезпеченні «прозорості» участі та недопущенні інсайдерських угод у збиток «чужим» акціонерам, що не отримали доступ (на відміну від менеджерів та великих акціонерів, що входять в контролюючу групу), є моніторинг великих угод. Річ у тому, що знайти реальних власників при нанесенні збитку рядовим «аутсайдерам» практично неможливо – їх власники приховані за багатьма структурами. Тому важливого значення набуває стеження за діями реальних власників («інсайдерів») з урахуванням перспективи притягнення їх до відповідальності за нанесені збитки, за позбавлення акціонерів, які не входять в контролюючу групу, можливості отримувати прибуток від співволодіння компанією, і забезпечення інвесторів (аутсайдерів) правдивою інформацією про фінансовий стан підприємства.

---

¹ Затверджених рішенням ДКЦПФР № 571 від 11.12.2003 «Про затвердження Принципів корпоративного управління».

В рамках такої системи не працюють і класичні зовнішні механізми корпоративного контролю (поглинання, банкрутство, ринок цінних паперів) саме як механізм контролю за діями менеджерів та великих акціонерів. У зв'язку з цим виникають суттєві проблеми щодо фінансування перш за все щодо забезпечення довгострокової інвестиційної політики корпорації.

Факти діяльності мажоритарних власників (як менеджерів, так і аутсайдерів) у збиток інтересам корпорації загальновідомі. Найбільш відомими серед них є: незаконне (в рамках українського законодавства) виведення фінансових потоків від оподаткування, від кредиторів, від «чужих» акціонерів; роздроблення підприємства; розпродаж або оренда активів у збиток акціонерам та підприємству.

Таблиця 5.1 – Основні показники щодо стану корпоративного управління відкритих акціонерних товариств в 2006–2010 рр.

Показники	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Кількість товариств, які розкрили інформацію щодо стану корпоративного управління	6113	6091	6104	4936	5479
Кількість товариств, у яких були проведені загальні збори	3745	5029	4996	4067	5006
В тому числі позачергові	439	604	652	629	1844
Кількість товариств, у яких створено ревізійну комісію	3989	5406	5474	4379	4867
Представництво акціонерів, що володіють менше 10 %, у складі спостережної ради (% у загальній кількості представників)	64,6	71,5	70,4	58,7	57,1
Кількість товариств, у яких ревізійна комісія здійснює перевірку фінансово-господарської діяльності в минулому році (% від загальної кількості акціонерних товариств, які зазначили орган, що здійснює перевірку)	55,22	58,25	58,41	57,96	57,11
Кількість товариств, які планують включити власні акції до лістингу фондових бірж	144	250	478	546	755

В таких умовах корпоративне право, незважаючи на ніякі доповнення, не спроможне протистояти розграбуванню активів компанії (через толлінгові схеми, трансфертні ціни, договори про збут по заниженим цінам і т. п.) та вивезенню капіталу за кордон. Це означає, зокрема, що пріоритетним напрямком державного регулювання системи корпоративного контролю (з урахуванням змісту нових норм корпоративного законодавства) повинно стати розширення моніторингу дій інсайдерів (менеджерів та великих акціонерів) з боку дрібних акціонерів. Річ в даному випадку йде не про абсолютну та відносну підтримку останніх, а про дотримання балансу інтересів різних груп акціонерів, що є не менш необхідним, оскільки загальний принцип захисту прав приватної власності повинен домінувати.

Корпоратизація, або реструктуризація акціонерного капіталу. Незважаючи на велику кількість відкритих акціонерних товариств (понад 11 тис.) в Україні, більшість із них з'явилися у результаті приватизації майнових комплексів і лише формально схожі на акціонерні товариства західного зразка. Проте на практиці більшість акціонерних товариств управляються та контролюються закритими від зовнішнього контролю структурами. Необхідна примусова корпоратизація існуючих великих господарських структур та «відкриття» корпорацій (за перевищення вартості їхніх активів). Мова йде про перетворення на відкриті акціонерні товариства закритих бізнес-структур, власники яких є одноосібними господарями і контролюють значну частину виробництва в ряді галузей національної економіки. (Приват, Інтерпайп, ІСД, СКМ і т. п.). Так, питома вага фінансово-промислової групи (ФПГ) «Інтертайп» у загальному обсягу виробництва феросплавів складає 80 %, трубної промисловості – 60 % і нафтовій – 60 %. У виробництві продукції горно-збагачувальній промисловості частка ФПГ «Приват» досягає 60 %, у виробництві продукції хімічної продукції – 30 %, продукції машинобудування – майже 21 %. У коксохімічній промисловості питома вага ФПГ «Систем Кепітал Менеджмент» досягає 40 %.

Домінуючою формою контролю за використанням активів великих підприємств повинно стати формування інститутів влади, сформованих на моделі співучасті, який обмежує рентну (неефективну) мотивацію у поведінці власника. За даної моделі передбачається такий розподіл прав власності, за якого встановлюється прямий контроль за використанням активів підприємства з боку «співучасників» (економічних агентів, які зацікавлені в зростанні його ефективності). Здійснення контролю над великими корпораціями з боку співучасників може здійснюватися, по-перше, через представництво у власності або корпоративних органах управління, по-друге, у формі перехресного володіння акціями інститу-

ційними власниками. Виникає «врівноважуюча» влада, що доповнює механізм контролю і не дозволяє власнику активів отримувати доходи за рахунок скорочення доходів (дискримінацію прав) інших співучасників. Крім того, переважна частина акціонерних товариств не виплачує дивіденди власникам акцій. Це у значній мірі відображає не лише небажання, але й нездатність проводити дивідендну політику в країні. За таких умов акції не можуть бути підґрунтям та умовою розвитку фондового ринку як одного із важливих інститутів ринкової економіки.

Створення механізмів корпоративного управління та контролю (поглинання). Ринок корпоративного контролю є одним із ключових зовнішніх механізмів корпоративного управління. На думку багатьох дослідників (Ч. В. Грей, Р. Дж. Херсон та ін.), цей метод ефективний, коли необхідно «зламати» супротив консервативного керівництва, не зацікавленого в раціоналізації компанії, особливо якщо мова йде про високодиверсифіковані компанії. Ринок поглинань є одним із механізмів захисту акціонерів від свавілля менеджерів.

Радикальні перетворення в Україні не супроводжувалися створенням адекватних механізмів корпоративного управління і контролю. За останні роки відбулося багато фактів порушення прав інвесторів, особливо в компаніях, що належать фінансово-промисловим групам. Портфельні інвестори не мають змоги впливати на рішення керівництва підприємств, лишаються можливості одержати інформацію по основних питаннях виробничо-господарської діяльності компанії. Контроль та розпорядження грошовими та майновими активами компаній переходить до фінансово-промислових груп.

Нерозвиненість корпоративного законодавства, слабкий захист від свавілля менеджерів є однією з причин ігнорування, дискримінації та порушення прав меншості акціонерів з боку менеджменту. Слабий правовий захист дрібних інвесторів позбавляє компанію можливостей мобілізувати необхідні капітали. В той же час чим краще визначені і захищені права власності, тим менші ризики на ринку капіталів. Органи державного регулювання і правова система неспроможні поки що забезпечити їм права.

Значний збиток наносить інвесторам низькі стандарти інформації про діяльність компаній, що не сприяє залученню зовнішніх інвесторів, в першу чергу іноземних. Часто зустрічаються випадки ненадання їм інформації менеджерами компаній про фінансово-господарську діяльність, що передбачена діючим законодавством. Відсутність інформації не дає змогу одержати достовірну оцінку стану підприємства.

Одним із основних бар'єри на шляху розвитку ефективної системи корпоративного управління в Україні є відсутність механізмів перерозподілу власності на користь активних та ефективних власників (зрушення, що

відбуваються, пов'язані, як правило, з перерозподілом капіталу від робітників до менеджерів без зростання частки зовнішніх акціонерів, які зацікавлені в зростанні ефективного корпоративного управління та контролю).

Наслідком нерозвиненості ринків корпоративного контролю є відсутність небезпеки втрати контролю над підприємством внаслідок скупки акцій на фондовому ринку в разі падіння їх ціни. З метою забезпечення корпоративного контролю над підприємством і недопущення «розмивання» власного капіталу мажоритарні власники віддають перевагу використанню засобів боргового фінансування. Цілям забезпечення концентрації власності та збереженню корпоративного контролю над підприємством відповідає практика застосування емісії корпоративних облігацій та інструментів банківського кредитування. Так, у 2001 р. питома вага боргових інструментів в Україні складала 60,3 %, а у 2007 р. вона зросла до 70,3 %. Питома вага пайових інструментів зменшилася відповідно з 39,7 % до 29,7 %. Ці дані дають змогу зробити висновок, що в Україні фінансовий ринок розвивається як борговий.

В умовах невиконання державою своїх обов'язків перед контрагентами і слабого корпоративного контролю підприємства наращують дебіторську заборгованість, що згодом є безповоротними збитками, і місяцями не виплачують заробітну плату своїм робітникам. Як наслідок, держава не в повному обсязі фінансує державне замовлення, а населення не розраховується за надані комунальні послуги.

Основні шляхи розвитку ефективної системи корпоративного управління в Україні полягають у створенні діючого механізму перерозподілу прав власності на користь ефективних власників, підвищення стандартів якості інформації про діяльність компаній, дотримання прав меншості акціонерів.

Формування національної моделі корпоративного управління з боку держави передбачає наявність політичної волі як створення, так і виконання законодавства, а також недопущення переважання вузькогрупових інтересів любого типу (політичних, популістських та ін.). Отже, розвиток корпоративного контролю (тобто сили, що примушує до підвищення ефективності використання активів) буде сприяти становленню інституту приватної власності. Ефективне функціонування корпоративного сектору в цілому в Україні у значній мірі пов'язане із постійним удосконаленням механізмів захисту інтересів інвесторів в рамках національної моделі корпоративного управління, а також системи виконання законодавства.

Прогрес в вирішенні багатьох з відмічених проблем в більшій мірі залежить від обсягів, ефективності та інтенсивності інституційного регулювання. Очевидно, що реальний ефект від становлення механізму корпоративного контролю та забезпеченню прав інвесторів може бути досягну-

тий лише в комплексі з іншими заходами макроекономічного та інституційного характеру.

5. Вплив державної політики на процес інституційних змін

Активний процес формування нової інституційної системи в Україні обумовлений трансформацією командно-адміністративної економіки в ринкову модель з одночасним затвердженням державності та принципів демократії. Нашарування цих трьох різних, але взаємозв'язаних процесів, привело до деформації діяльності інститутів, які вступають в конфлікт з новими економічними нормами і правилами. Йдеться про інвестиційне забезпечення економічного розвитку, правове регулювання прав власності акціонерів, особливо дрібних, норм трудового законодавства, свободи підприємництва і так далі.

Першочерговим завданням державної політики на сучасному етапі ринкових трансформацій є створення інституційного середовища, яке б мінімізувало негативні прояви під час інституційних перетворень. Політичний консерватизм, переданий нинішньому поколінню у спадщину, економічний і правовий нігілізм ускладнили затвердження в Україні ринкової системи господарювання. Високі бар'єри, вироблені багатолітніми звичками і слабка дієвість норм примушують поставити завдання їх формування в центр сучасного етапу ринкових трансформацій.

Інституційне будівництво – важлива стратегічна задача держави в перехідний період, коли превалює системний вакуум. Так, централізованого ціноутворення або розподілу інвестиційних ресурсів міністерствами більше не існує, а нові інститути, наприклад, інвестиційні банки чи фондова біржа, поки що не забезпечують трансформацію національних заощаджень в інвестиційні ресурси. Тому на сучасному етапі ринок потребує в адекватної законодавчої бази та регулятивних дій з боку держави, що спроможні забезпечити виконання правил ринкової поведінки і контрактних умов. Це означає, що при переході до ринкової економіки потребується не відсторонення держави від управління економічними процесами, а її активна корегуюча та стимулююча діяльність.

Процес інституційних змін – складне явище з нестабільними обмеженнями, які найчастіше вводяться державними інституціями. Держава потенційно здатна створювати інститути на свій розсуд, у тому числі й такі, які перечитимуть суспільним інтересам. У свою чергу, державна політика змінюється у відповідь на зміни умов і факторів, які можуть бути наслідком як технічного прогресу, так і культурно-світоглядних факторів.

Ключову роль у системі прав власності відіграє уряд країни, який у значній мірі визначає «правила ринкової гри». Рівень довіри до уряду, ви-

значеність та стабільність «правил гри» у майбутньому у значній мірі визначають політичну стабільність в країні, перспективи економічного розвитку. Тим самим започаткування та ефективне використання державою формальних інститутів прав власності впливає на політичну й економічну стабільність. Якщо інституційна підтримка державою прав власності є недостатньою, то це призводить до збільшення трансакційних витрат на захист від зазіхань на власність, відволікає ресурси від продуктивної діяльності.

У сучасних умовах потрібні суттєві та комплексні інституційні зміни. Україна гостро потребує реструктуризації своєї економіки на сучасній технологічній основі. Сьогодні знос основних фондів українських підприємств складає понад 60 %, в тому числі в промисловості – 58,0 %, в сільському господарстві – 45,7 %. Обсяг інвестицій за останнє десятиріччя зростав і в 2010 р. склав 49,7 % від рівня 1990 р. Спостерігається значний відтік капіталу, а всього за роки реформ, по найбільш виваженим оцінкам, він досяг близько 100 млрд дол.

При здійсненні трансформаційних перетворень необхідно враховувати недоліки інституційної структури, що склалася в Україні: відсутність організаційної структури, що відповідає соціально-орієнтованій ринковій економіці; слабкість фінансових посередників, що спроможні ефективно розміщувати ресурси; слабка законодавча база та система судочинства.

Важливим напрямком перспективних дій по забезпеченню прискореного розвитку економіки – це подолання слабкості держави, тобто укріплення інститутів державної влади: удосконалення законодавства; здійснення судової реформи з метою забезпечення незалежності суддів; проведення реформи державних органів по функціональному признаку; посилення федералізму за рахунок чіткого розділення прав та відповідальності між центром та регіонами; забезпечення виконання законів; боротьба з корупцією.

Для того, щоб система державного управління була ефективною, необхідно здійснювати фінансування судової системи в повному обсязі, який необхідний для повноцінної роботи суддів, зниження можливості місцевої влади втручатися в дію суддів та впливати на їх рішення. З метою підвищення ефективної діяльності державного управління, необхідно здійснити поділ державного апарату по функціональному принципу.

Потрібне термінове створення сучасної системи управління державним боргом. Необхідна законодавча конкретизація правових норм, що регламентують позики держави. Для цього необхідно встановити жорсткі бюджетні обмеження при запозиченнях держави, в тому числі по емісії цінних паперів та випуску інших боргових зобов'язань, обсягу наданих гарантій та ін.

Створення цивілізаційного ринку потребує від держави прийняття

заходів щодо підтримки сумлінних товаровиробників і одночасно по попередженню та прискіканню недобросовісної конкуренції. Інакше державні інститути еволюціонуватимуть у напрямі захисту інтересів бюрократичного апарату і кланових інтересів політиків.

Для прискорення інтеграції економіки у світове господарство необхідна трансформація вітчизняного соціально-політичного та інституційного середовища у напрямку її відповідності моделі соціально-ринкового типу. Провідну роль у цьому процесі повинна відігравати держава, направляючи свої зусилля на подолання перешкод, що стримують економічний розвиток країни. Безумовно, цей процес є тривалим і складним, оскільки Україна має свої національні особливості.

Розвиток конкурентного середовища в національній економіці значною мірою пов'язаний із адекватною державною політикою у сфері формування системи заходів, що спричиняє трансформацію монополізованих ринкових структур у висококонкурентні. Держава як суб'єкт ринкових відносин, з одного боку, повинна підтримувати економічно виправданий рівень інтенсивності конкуренції через систему відповідних інститутів, а з другого – створювати певні перешкоди у вигляді адміністративних бар'єрів для діяльності окремих суб'єктів ринку.

Важливим фактором економічного зростання є рівень довіри населення до політичних інститутів, до яких належать передусім партії і профспілки. За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України, у квітні 2010 р., у 1995 р. партіям не вірили 67,1 %, тоді як у 2010 р. – 60,4 %, тобто практично так само. Серед причин політологи виділяють ту обставину, що ідеологічна складова партій, що історично склалася, в незалежній Україні практично відсутня. На першому плані спостерігаємо індивідуальну мотивацію політичної поведінки, яка відзначається, здебільшого, отриманням доступу до влади з метою збагачення.

Органи законодавчої та виконавчої влади в українському суспільстві великою довірою не користуються. Так, у 2010 р. не довіряли зовсім або переважно не довіряли Верховній раді України 50,4 % проти 60,6 % у 1995 р. Низький рівень довіри і до органів виконавчої влади в Україні (табл. 5.2).

Таблиця 5.2 – Ступінь довіри населення органам виконавчої влади в Україні, 2004–2010 рр. (% респондентів)

Варіанти відповідей	2004 р.	2010 р.
---------------------	---------	---------

	Президент	Уряд	Місцеві органи	Президент	Уряд	Місцеві органи
Зовсім не довіряю	30,2	25,6	22,0	14,6	18,8	19,9
Переважно не довіряю	27,9	32,1	28,9	18,3	24,7	28,5
Переважно довіряю	12,6	9,6	14,8	24,5	17,2	16,8
Повністю не довіряю	2,4	1,6	1,8	6,3	2,4	1,1

В цілому інституційна складова довіри в Україні загалом є досить низькою. Практично всі інститути, за винятком Президента, ЗМІ і церкви, мають невисокий рівень довіри. Одна із причин – збагачення правлячої еліти, що формує надмірне розшарування в суспільстві.

У 2009–2010 рр. у європейських країнах спостерігаємо тенденцію до зростання довіри до влади. В Італії, наприклад, у 2009 р. воно складало 26 п. п. і до 2010 р. досягло 59 %; в Голландії – 15 п. п. або з 60 % підвищилось до 75 %; в Іспанії, незважаючи на глибоку кризу, – 14 п. п. (з 40 % до 54 %); у Німеччині – 6 п. п. (з 34 % до 40 %) ¹. Тому розвиток України – це зміцнення інституційної довіри через інститути Президента, парламенту, незалежних ЗМІ.

В економіці дуже важливо, якими інтересами керуються власники активів підприємств. Їх інтереси, з однієї сторони, полягають у збільшенні прибутків, збереженні та розвитку підприємства шляхом інноваційно-інвестиційної діяльності, а з іншої – у вилученні прибутку та вивезенні його за кордон, експлуатації наявного виробничого потенціалу без оновлення матеріально-технічної бази, руйнації та виснаженні ресурсів підприємства. Тому контроль над підприємством, особливо стратегічним, має здійснюватися не може «автоматично» переходити до того, хто заплатив вищу ціну. Створення ефективного власника потребує змін у економічній політиці держави, зміст яких полягає у створенні обмежень на володіння власністю та вільного переміщення прав власності (особливо контрольних пакетів).

Існуючий механізм правової регламентації стосунків державної власності об'єктивно вимагає доповнення нормами, які спрямовані на посилення її захисту, особливо в процесі зміни керівництва. Тут необхідно розробити пакет законодавчо-нормативних документів, які чітко регламентують норми і процедури.

¹ За даними національного моніторингового опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 р.

Питання до самоперевірки

1. У чому полягає сутність інституційного фактора економічного розвитку?
2. Які закономірності інституційних змін в економіці України?
3. Яка роль інституту конкуренції у розвитку соціально-ринкової економіки?
4. У чому полягає роль інституту права у розвитку національної економіки?
5. Яке значення для забезпечення економічного зростання мають інститути управління, інститут законодавчої влади?
6. Які існують системні інститути, що забезпечують розподіл виробничих ресурсів у процесі товарного виробництва?

Тести

1. На сучасному етапі розвитку економіки України важливими компонентами інституційних реформ є наступні:

- а) податкова реформа і зниження податкового тягаря;
- б) проведення глибоких структурних реформ бюджетного сектору, що забезпечує ефективність використання бюджетних коштів;
- в) розвиток фондового ринку та фінансових інститутів.
- г) вірні відповіді а, б і в.

2. Зміцнення інституту приватної власності в Україні потребує:

- а) зростання ролі та значення фондового ринку;
- б) захист прав власності інвесторів;
- в) зростання довіри до державних органів влади;
- г) удосконалення ціноутворення.

3. Важливу роль у вирішенні проблеми фінансового оздоровлення українських підприємств на основі ринкового механізму, належить:

- а) інституту довіри;
- б) інституту приватної власності;
- в) податковому регулюванню;
- г) інституту банкрутства.

4. Центральними суб'єктами ринку є:

- а) власники капіталу і держава;
- б) держава і підприємницький сектор;
- в) власники капіталу, домашні господарства і держава;
- г) домашні господарства і держава.

5. Економічний зміст власності проявляється:

- а) в об'єкті привласнення;
- б) в суб'єктивній формі, тобто це привласнення обумовлене індивідами, що привласнюють;
- в) у тому, якими методами, прийомами, конкретними засобами від-

бувається привласнення;

г) відповіді у варіантах *а*, *б* і *в*.

6. Запорукою демократичного розвитку держави на ліберальних принципах, балансу різнорівневих інтересів у суспільстві, і в кінцевому рахунку економічного зростання є:

а) становлення і розвиток ефективної інституційної системи;

б) розвиток інституту конкуренції;

в) розвиток інституту монополії;

г) розвиток інституту державного управління.

7. В сучасних умовах значною загрозою для прав інвесторів є:

а) недостатня регламентація процедури банкрутства та її проведення;

б) рейдерство;

в) недосконалість системи корпоративного управління;

г) вірні відповіді *а*, *б* і *в*.

8. Пріоритетним напрямком державного регулювання системи корпоративного контролю повинно стати:

а) розширення моніторингу дій інсайдерів (менеджерів та великих акціонерів) з боку дрібних акціонерів;

б) розширення моніторингу дій дрібних акціонерів з боку інсайдерів (менеджерів та великих акціонерів);

в) зниження з 60 % до 50 % частки зареєстрованих власників акціонерного капіталу при проведенні загальних зборів;

г) абсолютна і відносна підтримка дрібних акціонерів.

9. Рівень довіри до цього інституту в значній мірі забезпечує визначеність та стабільність «правил гри» у майбутньому, політичну стабільність в країні, перспективи економічного розвитку країни:

а) президент;

в) податкова адміністрація;

б) уряд;

г) місцеві органи влади.

10. Основним шляхом розвитку ефективної системи корпоративного управління в Україні є:

а) створення діючого механізму перерозподілу прав власності на користь ефективних власників;

б) дотримання прав більшості акціонерів;

в) захист інтелектуальної власності.

г) захист фінансово-промислових груп.

Перелік джерел інформації

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Фенікс, 2003. – С. 155–220, 482–494.

2. Зверков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії : монографія / М. І. Зверяков. – Одеса : Астропринт, 2012. – С. 119–143.
3. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А. А. Грищенко. – Харьков : Форт, 2008. – Гл. 2.
4. Круш П. В. Формування та розвиток моделі корпоративного управління в трансформаційній економіці : монографія / П. В. Круша, О. П. Кавтиш, А. В. Гречко, Ю. С. Чихачьова. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – Гл. 1–3.
5. Малий І. Держава і ринок: філософія взаємодії : монографія / І. Малий, М. Дибя, М. Галабуда. – К. : КНЕУ, 2005. – Гл. 2–3.

Глава 6. ІНФРАСТРУКТУРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Інфраструктура та її роль у сучасній економіці.
2. Виробнича інфраструктура як складова частина національної економіки.
3. Соціальна інфраструктура, її роль в процесі розширеного відтворення і підвищення добробуту населення.
4. Види соціальної інфраструктури.

1. Інфраструктура та її роль у сучасній економіці

Національна економіка як складна економічна система є єдністю сфер трудової діяльності, кожна з яких виконує особливу роль у відтворювальному процесі. Ефективне використання виробничого і соціального потенціалу країни відповідно до сучасних вимог у значній мірі залежить від злагодженої і чіткої взаємодії всіх ланок національної економіки. У даний час одна з важливих передумов стійкого економічного і соціального розвитку національної економіки – ефективне функціонування інфраструктури.

Розгляд національної економіки як єдиного народногосподарського комплексу, в якому галузі, що виробляють матеріально-речовий продукт і надають послуги, розрізняються лише по місцю застосування суспільно необхідної праці, передбачає виділення інфраструктури¹. Прискорений її розвиток виявляється як загальна закономірність науково-технічної рево-

---

¹ Термін «інфраструктура» (від лат. *infra* – нижче, *structura* – будова, розташування) став застосовуватися в літературі в кінці 40-х років ХХ в. для виділення сукупності галузей, що створюють умови для функціонування і розвитку матеріального виробництва. Поняття було запозичене з військового лексикону, де воно вперше відображало комплекс тилових галузей, що забезпечують дієздатність збройних сил.

люції і суспільного поділу праці.

Роль об'єктів інфраструктури посилюється в умовах постіндустріальної економіки, коли вирішального значення набувають умови, створені для безперешкодного обміну товарами і забезпечення швидкого передання інформації. Це підтверджує наукова позиція зарубіжних дослідників мегапроектів Б. Флівбьорга, Н. Бразеліуса і В. Ротенгаттера, які наголошують: «Інфраструктура швидко перетворилася з попередньої умови для виробництва і споживання на саму суть діяльності... Сьогодні інфраструктура відіграє роль не в чому іншому, як у створенні того, що багато хто розглядає як новий світовий порядок, де люди, товари, енергія, інформація та гроші пересуваються з безпрецедентною швидкістю»¹.

Зміст, склад, рівні та ланки інфраструктури різні у часі та у просторі. Стосовно економіки **інфраструктура** представляє собою сукупність сфер національної економіки, які сприяють розвитку матеріально-речового виробництва наданням послуг, що забезпечують у цілому ефективність процесу відтворення і що є сферою якісного формування працівника.

У економічній теорії з'ясування економічної суті інфраструктури повинне будуватися з позицій її соціально-економічної природи, тобто з позицій її справжньої наукової оцінки у ряді інших процесів і явищ суспільного життя. При цьому, зрозуміло, не можуть залишатися осторонь особливості галузей інфраструктури з погляду їх місця у системі суспільного поділу праці.

Критерієм відмежування інфраструктурних галузей є їх функціональна роль у процесі суспільного відтворення. Галузі, що безпосередньо не беруть участь у створенні матеріально-речовинного продукту, але так чи інакше сприяючи даному процесу, забезпечуючи все господарство в цілому загальними умовами відтворення, складають сферу інфраструктури. Інфраструктурні об'єкти у процесі виробництва виконують функцію «загальних засобів праці».

Загальні умови відтворювального процесу можна умовно розділити на дві групи: перша – природні; друга – умови, що створені в процесі трудової діяльності. Цільове призначення загальних умов другої групи визначається функціональною роллю, яку виконує той або інший вид праці в системі суспільного відтворення як цілого, зв'язком цього виду суспільної праці з процесом виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріально-речового продукту. Умови другої групи є початковим поняттям категорії «інфраструктура».

Розвиток галузей, що створюють загальні умови розвитку виробни-

---

¹ Фливбьорг Б. Мегапроекты: история недостроев, перерасходов и прочих рисков строительства / Пер. с англ. А. А. Исаев. – М.: ООО "Вершина", 2005. – С. 13.

цтва і виконують численні функції по обслуговуванню всього процесу відтворення, закономірно виникає в результаті суспільного поділу праці та поглиблення спеціалізації суспільного виробництва. Причому необхідно підкреслити, що, з одного боку, поділ праці приводить до появи нових галузей і виконання ними спеціальних функцій, а з іншого – породжує необхідність забезпечення безперебійності та узгодженості в розвитку як галузей матеріального виробництва, так і всього відтворювального процесу. Відгалужуються і все більш набувають самостійного значення галузі, що сприяють поглибленню поділу праці в до- і післявиробничій сфері, де відбувається зберігання, транспортування і доведення продукту до кінцевого споживача. Наслідком цього процесу є не тільки обґрунтування розвитку окремих галузей, але посилення їх зв'язків в єдиній системі суспільного відтворення, яка стає все більш складною.

Істотною відмінністю інфраструктури від матеріально-речовинного виробництва служить перш за все особлива форма трудової діяльності: її корисний ефект – послуги. Являючись складовою частиною матеріального виробництва, ці галузі по суті не виробляють продукт в матеріальній формі, а складають особливу сферу, яка є «... продовженням процесу виробництва в межах процесу обігу»¹. Оскільки це так, продукцію інфраструктури не можна нагромаджувати. Корисний ефект її діяльності можна споживати лише під час процесу виробництва: «...цей ефект не існує як відмінна від цього процесу споживна річ, яка лише після того, як вона вироблена, функціонує у вигляді предмету торгівлі, обертається як товар»².

Але це не головне. Важливо визначити, чи знаходяться дані види праці в безпосередньому процесі виробництва (фаза виробництва), або сприяють створенню умов, необхідних для безперервного відновлення процесу виробництва у часі і в просторі. Про інфраструктуру може йти мова тоді, коли мають місце відносини по створенню умов для фази безпосередньо виробництва. Це найістотніша ознака, що дозволяє відділити функціонування інфраструктурних галузей від процесу матеріально-технічного виробництва.

Інша особливість інфраструктури полягає у тому, що продукція їх галузей, носить, як правило, вид послуги, не існує самостійно, поза виробничим процесом: «...те, що не продає транспортна промисловість, є саме переміщення. Корисний ефект, що доставляється нею нерозривно пов'язаний з процесом перевезення, тобто процесом виробництва транспортної промисловості»³. Те ж саме відноситься до послуг матеріально-технічного по-

---

¹ Маркс К. Капитал. Том II. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 24. – 2-е изд. – С. 171.

² Там же. – С. 64.

³ Там же. – С. 64.

стачання, торгівлі, інформаційного обслуговування. Таким чином, роль інфраструктури у процесі суспільного відтворення полягає в першу чергу в забезпеченні умов, необхідних для безперервного відновлення процесу виробництва у часі та в просторі.

Інфраструктура, отже, може бути визначена як сукупність галузей народного господарства, працівники яких своєю працею, що утілюється в матеріальних і нематеріальних послугах, забезпечують створення загальних умов для нормального функціонування суспільного виробництва в цілому; як сукупність галузей, які вносять свій внесок в досягнення мети виробництва тим, що сприяють формуванню інтелектуальної, фізичної, моральної дієздатності робітника.

Зміст поняття інфраструктури не можна трактувати як щось завжди дане, постійне. З розвитком суспільного виробництва, з більш поглибленим пізнанням дії об'єктивних законів суспільного виробництва вона піддається трансформації. З'ясувавши економічну суть і виділивши інфраструктуру в системі суспільного виробництва, слід показати її відмінність її не тільки від матеріально-речовинного виробництва, але й від вельми близьких по функціональному значенню угруповань галузей: «невиробнича сфера», «сфера послуг», «сфера обслуговування».

Перш за все слід відмітити, що дані поняття знаходяться в різних економічних взаємозв'язках. У найзагальнішому вигляді основою розмежування виробничої і невиробничої сфер служать результати праці; методологічною ж основою розмежування матеріально-речового виробництва та інфраструктури є їх функціональна роль у відтворювальному процесі. Працівники невиробничої сфери безпосередньо не беруть участь у створенні національного доходу і мають відношення до таких ланок відтворювального процесу, як розподіл, обмін і споживання, тоді як послуги окремих галузей інфраструктури (транспорт, зв'язок, матеріально-технічне постачання та ін.) збільшують вартість суспільного продукту.

«Сфера послуг» – ширше поняття, ніж інфраструктура, проте пов'язані вони між собою досить тісно. Оскільки результатом трудової діяльності працівників інфраструктурних галузей є послуги, ці галузі повинні розглядатися як частина сфери послуг, тобто ширшого комплексу галузей, що мають відношення і до позавиробничої діяльності (охорона громадського порядку, оборона, значна частина функцій апарату управління). Тоді як працівники інфраструктури обов'язково включаються в систему економічних базисних, а не надбудовних відносин.

Сама інфраструктура як складна економічна підсистема не є однорідною і складається з двох підсистем: виробничої і соціальної інфраструктури. В основу цього розподілу встановлені характер послуг, що надаються, найзагальніша, і визначаюча ознака – місце інфраструктури у

відтворювальному процесі. З погляду умов успішного функціонування виробництва і економічного розвитку економіки розрізняють послуги виробництву – «виробничі послуги» і безпосередньо працівнику – «соціальні послуги».

Дана класифікація є підставою для підрозділу інфраструктури на виробничу і соціальну. Проте, існують підгалузі інфраструктури, наприклад, транспорт, зв'язок та ін., які надають послуги і матеріально-речовому виробництву, і населенню. У частині, в якій вказані підгалузі інфраструктурного комплексу зайняті обслуговуванням виробництва, вони відносяться до виробничої, а в частині, пов'язаної з обслуговуванням населення, – до соціальної інфраструктури. Приведений склад інфраструктури володіє внутрішньою економічною єдністю і спільністю функціональної ролі у відтворювальному процесі. Саме відтворювальний аспект дослідження інфраструктурного комплексу дозволяє проводити розмежування між матеріальним виробництвом і виробничою інфраструктурою, а також відділяти останню від соціальної інфраструктури.

Функціональна особливість інфраструктурних елементів полягає у тому, що їм властивий міжгалузевий і міжрегіональний характер споживання послуг, що надаються матеріальному виробництву. Унаслідок виділеної особливості всі інфраструктурні об'єкти можуть підрозділятися на різні підвиди залежно від ознак, що виділяються. Основними підвидами інфраструктури є:

- по територіальній ознаці (магістральна, регіональна і локальна);
- по масштабах (рівню виробничого обслуговування): міжнародна, народногосподарська, локальна;
- по галузевій ознаці: інфраструктура промисловості, сільського господарства, будівництва і т. п.;
- за призначенням (сфері обслуговування): спеціальна інфраструктура, діюча у межах окремих ринків (товарний ринок, ринок цінних паперів, кредитно-фінансовий ринок, ринок аудиторських послуг, страховий ринок та ін.), та інфраструктура загального призначення (банківська система, система державних фінансів та ін.).

В умовах науково-технічного прогресу розвиток практично усіх галузей національної економіки у значній мірі залежить від рівня розвитку виробничої і соціальної інфраструктури. У свою чергу, ефективність функціонування галузей інфраструктури залежить від їх оптимального поєднання та пропорційності. Тому у багатьох розвинених країнах для підвищення ефективності функціонування інфраструктури розробляють довгострокові плани розвитку (до 25 років). В Україні на початку ринкових перетворень галузі виробничої та соціальної інфраструктури, як і вся економіка, перебували у глибокій кризі. Для її подолання необхідна технічна

перебудова та модернізація усіх ланок інфраструктурного комплексу.

2. Виробнича інфраструктура як складова частина національної економіки

Ефективне використання виробничого і соціального потенціалу країни в значній мірі залежить від злагодженої та чіткої взаємодії всіх ланок народного господарства в цілому. В забезпеченні цієї взаємодії важлива функціональна роль належить галузям виробничої інфраструктури. Високий рівень її розвитку дозволяє повно і комплексно використовувати накопичений виробничий потенціал, скорочувати час знаходження матеріальних благ у сфері виробництва та обігу, підвищує мобільність виробничих ресурсів, сприяє поглибленню поділу праці і тим самим – підвищенню ефективності суспільного виробництва.

В сучасних умовах можна говорити про формування народногосподарської інфраструктури як особливої підсистеми народногосподарського комплексу. Основою цього служить розвиток суспільного поділу і кооперації праці, поглиблення галузевої та територіальної спеціалізації виробництва, посилення інтеграційних процесів між країнами. Виробнича інфраструктура – сукупність галузей, що обслуговують безпосередньо виробництво матеріальних благ. Галузі інфраструктури матеріального виробництва (транспорт, зв'язок, матеріально-технічне постачання), продовжуючи процес виробництва в сфері обігу, створюють загальні умови розвитку виробництва, забезпечують процеси переміщення і зберігання продукту, збір, обробку і передачу інформації та т. п. Для виробничої інфраструктури головною ознакою є єдине функціональне призначення галузей, що входять до її складу.

Висхідним пунктом визначення функціональної ролі інфраструктури в системі суспільного виробництва повинно стати виявлення таких змін у галузевій структурі, що призвели б до виділення і відособлення у самостійні види суспільної праці функції по обслуговуванню і забезпеченню безперебійного руху виробничого процесу. Функція виробничої інфраструктури полягає в обслуговуванні виробництва, забезпеченні безперервності процесу виробництва, а також переміщення предметів праці, засобів виробництва, робочої сили, готового продукту. Все це по суті функції забезпечення виробничого споживання, створення суспільно нормальних умов здійснення процесу суспільного виробництва і відтворення в народному господарстві. У зв'язку з цим головна її функція – забезпечення обороту засобів виробництва.

Проте галузі виробничої інфраструктури виконують не просто технічну функцію переміщення потоку матеріальних цінностей в процесі виро-

ництва, розподілу, обміну і споживання. Вони обслуговують економічні і господарські зв'язки між галузями і підприємствами сфери матеріально-речовинного виробництва.

Галузі, що входять до складу інфраструктури, виконують різну роль у процесі суспільного виробництва, в процесі обігу продукції. Одні з них мають пряму і безпосередню дію до даного процесу (наприклад, складське господарство, газо- і нафтопроводи, транспорт), інші пов'язані з цим процесом побічно (наприклад, інформаційне і ділове обслуговування, фінансова інфраструктура).

Виходячи з розглянутого до виробничої інфраструктури слід віднести: а) комплекс галузей, які охоплюють інженерно-технічні об'єкти і засоби, що безпосередньо забезпечують діяльність матеріально-речового виробництва: споруди транспорту і транспорт, споруди зв'язку і зв'язок виробничого призначення, галузі торгівлі і матеріально-технічного постачання, порти, канали, іригаційні споруди і т. п.; б) галузі, за допомогою яких здійснюється управління національною економікою, регулюється в цілому відтворювальний процес (кредитно-фінансова система); в) наука і наукове обслуговування виробництва, автоматизована система науково-технічної інформації, створення нових і вдосконалення виробничих процесів, знарядь і засобів праці.

Транспорт. Провідна роль у народногосподарській інфраструктурі належить транспортній системі країни, яка є основою сучасної економіки і сполучною ланкою всіх галузей. Особливість цієї галузі народного господарства полягає в тому, що її продукція не створюється безпосередньо в самому виробництві – процес перевезення продовжує і завершує виробничий процес у сфері обігу. У сучасних умовах без транспорту неможливо забезпечити розширене відтворення всіх галузей народного господарства. У широкому значенні транспорт є однією з галузей матеріального виробництва, діяльність якої полягає в переміщенні вантажів і в перевезенні людей.

Транспорт суттєво впливає на економічну ефективність суспільного виробництва. Техніко-економічний рівень розвитку країни значною мірою визначається потужністю і швидкістю транспортної мережі та парків рухливого складу, розмірами перевезень. Будучи споживачем продукції промисловості, транспорт впливає на обсяг і структуру її виробництва, зокрема, велике значення має здатність транспорту збільшувати швидкість обігу товарів у зв'язку з регулярністю здійснення доставки товарів і зменшенням термінів доставки, що сприяє скороченню виробничих запасів сировини і палива на промислових підприємствах.

У даний час єдина транспортна система країни, як велика самостійна галузь народного господарства, включає наступні види транспорту: заліз-

ничний, автомобільний, річковий, морський і повітряний транспорт. До транспортних систем відносяться також магістральні трубо- і газопроводи, що примикають до паливно-енергетичного комплексу.

Зростання виробництва у сільському господарстві та промисловості, кооперація підприємств і цілих галузей, розширення міжрегіональних економічних відносин, розвиток міжнародного поділу праці та інтернаціоналізація господарського життя приводять до зростання транспортних перевезень. У 2010 р. всіма видами транспорту перевезено (відправлено) 1765 млн т вантажів, що на 11,3 % менше, ніж в 2007 р., і на 2,2 % менше, ніж в 2005 р. Про роль кожного з перерахованих вище видів транспорту в загальному обсягу вантажообороту країни можуть свідчити дані таблиця 6.1.

Аналіз зрушень в структурі перевезень вантажів показує, що відбулися певні зміни у бік збільшення частки залізничного і автомобільного транспорту за рахунок скорочення питомої ваги трубопроводного транспорту. Поки що незначне місце в перевезенні вантажів займає авіатransпорт.

Таблиця 6.1 – Питома вага всіх видів транспорту загального користування у перевезенні вантажів і вантажообігу

Види транспорту	Питома вага (в %)					
	у перевезенні вантажів			у вантажообороті		
	1990 р.	2000 р.	2010 р.	1990 р.	2000 р.	2010 р.
Залізничний	15	23	24	46	44	52
Морський	1	–	–	25	2	33
Трубопроводний	5	15	9	20	48	9
Автомобільний	78	61	66	8	5	13
Річковий	1	1	–	1	1	1
Авіаційний	–	–	–	–	–	0,1

Розташування України у південно-східній частині Європи, на перетині трьох величезних геополітичних масивів – євроатлантичного, євразійського та Ісламського, сприяє формуванню міжнародних транспортних коридорів, якими можуть переміщуватися значні обсяги транзитних вантажів різної номенклатури. Територією України проходять чотири з дев'яти транс'європейських транспортних коридорів: Центральна Європа – країни СНД; Південна Європа, Близький Схід, Африка – країни СНД; Скандинавія, Балтика – Близький Схід, Закавказзя, Центральна Азія; Південна Європа – Середня Азія, Китай, Далекий Схід. Вигідне географічне положення України на шляху основних транзитних потоків між Європою та Азією, наявність незамерзаючих чорноморських портів, розвинутої ме-

режі залізниць, автомобільних доріг, трубопроводів у широтних та меридіональних напрямках створює всі необхідні передумови для збільшення обсягів транзиту вантажів.

Тому стратегічним напрямом концепції розвитку транспорту на довгострокову перспективу є поглиблення інтеграції у міжнародні транспортні структури. Тим більше, що Україна має потужний ресурсний та функціональний потенціал транспортного комплексу виробничої інфраструктури.

Автомобільний транспорт. У даний час в Україні важливу роль займає автомобільний транспорт. За обсягом перевезених вантажів він займає перше місце (понад 60 %). Найважливішими перевагами автомобільного транспорту є його висока маневреність і здатність здійснювати прямі та достатньо швидкі перевезення вантажів і пасажирів як в межах країни, так і в міжнародному сполученні. Територією України проходять такі важливі міждержавні та міжрегіональні автомагістралі: Москва – Київ – Львів – Ужгород – країни Центральної Європи; Санкт-Петербург – Одеса; Москва – Харків – Севастополь; Київ – Дніпропетровськ – Донецьк. Протяжність мережі автомобільних доріг загального користування у 2010 р. становила близько 169,5 тис. км, з них 165,8 тис. км, або 97,8 %, – з твердим покриттям (табл. 6.2).

Таблиця 6.2 – Довжина автомобільних доріг загального призначення в Україні в 1990–2011 рр. (тис. км)

Роки	Всього	В тому числі з твердим покриттям
1990	167,8	152,7
2000	169,5	163,8
2009	169,5	165,8
2010	169,5	165,8
2011	169,6	166,0

Слід зазначити, що із 1990 р. протяжність автомобільних доріг загального користування в Україні виросла лише на 1,8 тис. км. (або на 1,1 %). Увага була зосереджена на збільшенні доріг з твердим покриттям: за цей час їх протяжність збільшилася на 13,3 тис. км., а питома вага досягла 98,2 % (проти 91,0 % в 1990 р.). При цьому на 14 км (або на 5,4 %) зросла щільність цих доріг і складає 274 км на 1000 км² території. Для порівняння: у Франції протяжність автомобільних доріг більша у 5,8 раза, в Італії – 4,8 (815 тис. км), Великобританії – 2,4 (416 тис. км), Польщі – 2,2 (373 тис. км), Фінляндії – 1,9 (317 тис. км), у Німеччині – 1,4 (231 тис. км). Приблизно на одному рівні з Україною перебуває Іспанія (164 тис. км).

Найбільша щільність автомобільних доріг загального користування на 1 тис. кв. кілометрів спостерігається у Львівській (382 км), Тернопільській (367,5 км) та Чернівецькій (354 км) областях, а найменша – в Херсонській (172,8 км), Миколаївській (197,6 км) та Луганській (217,6 км). Середнє значення щільності автомобільних доріг по Україні становить 280,7 км, різниця між максимальним і мінімальним значенням дорівнює 2,2 раза.

Приведені дані свідчать про те, що розвиток мережі автомобільних доріг в Україні та покращення їх якості відбуваються дуже повільними темпами. Серед доріг із твердим покриттям в цілому по країні питома вага доріг першої і другої категорії займає менше 10 %, решта – дороги третьої-п'ятої категорії, що мають низьку пропускну спроможність і нерозвинений сервіс (табл. 6.3).

Переважна частина українських доріг не відповідає європейським стандартам по багатьом показникам, зокрема – таким, як швидкість пересування; навантаження на вісь; забезпеченість сучасними дорожніми знаками і розміткою; необхідною кількістю пунктів технічної і медичної допомоги, харчування і відпочинку, заправки паливно-мастильними матеріалами, телефонному зв'язку і так далі¹. Наближеними до європейських стандартів є автомобільні дороги загальнодержавного значення першої категорії (з чотирма і більше смугами руху та шириною проїзної частини понад 15 метрів), протяжність яких в 2010 р. становила 2616 км, або 1,6 відсотка загальної протяжності мережі автомобільних доріг України з твердим покриттям. До доріг першої категорії насамперед належать автомагістралі Київ – Бориспіль та Київ – Одеса. По регіонах дороги першої категорії розподілені таким чином: Київська область – 402 кілометра, Донецька – 247, Житомирська – 232, Дніпропетровська – 277, Харківська – 181 кілометр.

Таблиця 6.3 – Автомобільні дороги загального користування з твердим покриттям за категоріями (км)

Показники	2000 р.	2011 р.
Протяжність доріг з твердим покриттям	163 827	165 820
В тому числі по категоріях:		
перша	2 138	2 730
друга	12 844	13 288
третья	29 075	28 789

¹ Відповідно до звіту з конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum, 2007 – 2008) Україна займає 116 місце (з 131) за якістю доріг.

четверта	107 526	106043
п'ята	12 244	15 175

Останнім часом будівництво в Україні автомобільних доріг державного значення планується здійснювати переважно за рахунок кредитів і довгострокових фінансових інвестицій. На найближчу перспективу розвиток мережі автомобільних доріг та інших елементів транспортної інфраструктури планується поступово перекладати на ринкові засади.

Значного розширення і вдосконалення потребує дорожня мережа автомобільного транспорту, частка якого у вантажних і пасажирських перевезеннях зростає значно швидше, ніж росте довжина автомобільних доріг, особливо доріг з удосконаленням покриттям. Так, загальний обсяг перевезених вантажів автомобільним транспортом зріс на 25,1 % (з 126,5 млн т в 2001 р. до 158,2 млн т в 2010 р.), а вантажооборот – у 3,0 рази (відповідно з 18,5 до 54,9 млрд ткм), тоді як загальна протяжність автомобільних доріг скоротилася на 0,1 %. Слід відзначити той факт, що якість автомобільних доріг в Україні залишається незадовільною, при цьому близько 75 % усіх доріг потребують капітального ремонту.

На сьогоднішній день в Україні існують серйозні проблеми розвитку цієї галузі. Серед основних проблем, що стримують розвиток автотранспорту, виділяють: відсутність інституціональних умов для розвитку ринкових відносин у секторі (високий рівень монополізації, відсутність рівних, прозорих правил гри на ринки); нерозвиненість механізмів залучення приватного капіталу.

Для прискореного зростання будівництва нових автомобільних шляхів високої якості необхідно спростити вхід на ринок приватних компаній, що займаються будівництвом автомобільними дорогами та підтримання їх в належному стані, розробити чіткі та прості критерії відбору підрядників для реалізації проектів. У сучасних умовах допуск приватних компаній до будівництва доріг зараз утруднений, оскільки замовник доріг в Україні (Укравтодор) одночасно і є підрядником з їхнього виконання. Функції замовника і підрядника необхідно розділити виділивши будівельний підрозділ в самостійну компанію.

Залізничний транспорт. Провідна роль в інфраструктурному підкомплексі закономірно належить залізничному транспорту, стабільне функціонування якого є необхідною умовою для забезпечення економічного розвитку та національної безпеки держави. Народного господарське значення найважливішого елементу транспортної системи – мережі залізничних доріг – неможливо переоцінити. Загальна довжина залізничних колій загального користування складає близько 22 тис. км, з них 8,3 тис. км, або 37 %, електрифіковано, 8,0 тис. км, або 35 %, являється дво- і багатоколійними.

Ведуча роль залізничного транспорту обумовлена його високою провізною здатністю, надійністю і економічністю.

Середня густина залізничних колій – відповідно 36 км на 1 тис. км території. Цей показник по регіонах нерівномірний. Різниця між максимальним та мінімальним показником щільності доріг становить 3,8 раза. Найбільша щільність залізничних колій на 1 тис. кв. кілометрів в областях Донецькій (61 кілометр), Львівській (59), Дніпропетровській (49), Харківській (48), Запорізькій (36) та Закарпатській (48 кілометрів); найменша щільність – в областях Херсонській (16 кілометрів), Автономній Республіці Крим (24), Чернігівській та Київській (по 28 кілометрів).

Роботу підприємств залізничного транспорту забезпечує 14 державних підприємств, 13 профільних заводів, 17761 станцій, більш ніж 430 депо, 68 вантажних вагонних депо, 235 пунктів технічного обслуговування; інші структурні підрозділи. Інфраструктура залізничного транспорту України складає понад 45 % всіх основних засобів транспортної галузі. Чисельність працюючих у залізничній галузі налічує понад 390 тис. чол. За обсягами вантажообороту залізничний транспорт посідає четверте місце у світі після Росії, США і Канади. Найвища щільність мережі залізниць на південному сході (Донбас), а також на заході країни.

Незважаючи на значне падіння обсягів виробництва продукції у 1991–2000 рр., і як наслідок її транспортування, залізничний транспорт залишається головним перевізником вантажів, частка якого складає близько 52 % вантажообігу та 45 % пасажирообігу. У 2010 р. підприємствами залізничної галузі перевезено 433 млн тонн вантажів (з них більше 20 % у межах міжнародних транспортних перевезень).

У даний час в структурі перевезень залізничним транспортом переважаюче місце займають продукція добувних галузей (2010 р.): вугілля – 27,3 %, нафта і продукти нафтопереробки – 7,2 %, чорні метали – 9,2 %. У 2010 р. залізницею було перевезено 427 млн пасажирів, що на 4,0 % менше, ніж в 2008 р., і на 4,7 % менше, ніж в 2006 р. У цілому за 2000–2010 рр. перевезення пасажирів скоротилися на 14,4 %.

Тим часом на початку XXI ст. в країні гостро виявилася диспропорція між розвитком магістральних дорожніх систем загального користування і потребами народногосподарського комплексу. Темпи зростання вантажопотоків і пасажиропотоків не відповідали зростанню залізничних магістралей: густина мережі залізничних доріг (км/залізн. дор. на 1000 км²) з 2000 по 2008 р. скоротилася на 2,7 %, тоді як загальний обсяг перевезених вантажів і вантажообіг зріс відповідно 39,8 % і 48,7 %.

Одним із показників експлуатаційної діяльності транспорту є показник густоти перевезень. Він характеризує ступінь напруженості перевезень на окремому відрізку транспортного шляху або в середньому для всієї сіт-

ки залізних колій, водних шляхів або автомобільних доріг.

На залізничному транспорті в 2010 р. в середньому на один кілометр експлуатаційної довжини колій приходилося вантажів на 15,1 % менше, ніж у 2008 р.; на 29,5 % більше, ніж у 2000 р.; в 2,1 рази менше, ніж у 1990 р. (табл. 6.4.).

Таким чином, в останні роки напруженість використання залізничних колій зростала, що пов'язано перш за все з підвищенням продуктивності праці. Практично не змінювалася густота залізних колій. Водночас, на функціонування та розвиток галузі у значній мірі впливає високий рівень зношеності основних виробничих засобів, стан матеріально-технічної бази не відповідає сучасним вимогам суспільства та міжнародним вимогам щодо швидкості та якості наданих транспортних послуг. Так, за останні десять років середня технічна швидкість на залізничному транспорті України зросла з 37,7 км/год. у 1997 р. до 42,5 км/год. у 2008 р., або на 12,7 %, дільнична – відповідно з 31,6 до 36,1 км/год. Враховуючи вигідне географічне положення України та її транзитні можливості, слід зазначити, що нинішня швидкість руху є одним із факторів, що стримує розвиток залізничного транспорту та знижує його конкурентоспроможність у порівнянні з іншими видами транспорту.

Таблиця 6.4 – Густота залізних колій і густота вантажних перевезень

Рік	Приходиться залізних колій на 1000 км ² території, км	Приходиться перевезених вантажів в середньому на 1 км експлуатаційної довжини, млн ткм
1990	38	20,8
2000	37	7,8
2005	36	10,2
2007	36	12,0
2008	36	11,9
2009	36	9,1
2010	36	10,1

Для підвищення конкурентоспроможності та ефективності функціонування залізниць державою розроблено стратегія розвитку залізничного транспорту України, реалізація яких забезпечить більш повне задоволення потреб економіки та населення в перевезеннях. Серед них слід виділити наступні: «Комплексна програма оновлення залізничного рухомого складу України на 2008–2020 роки»; «Програма розвитку транспортних коридорів» і «Комплексна програма утвердження України як транзитної держави»; «Державна цільова програма підготовки та проведення в Україні фі-

нальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу»; «Галузева програма комплексного розвитку залізничної інфраструктури портівних переробних комплексів, припортових станцій та підходів до них до 2015 року».

Не дивлячись на позитивні зміни, в галузі продовжується скорочення рухомого складу (табл. 6.5).

Таблиця 6.5 – Рухомий склад залізничного транспорту за призначенням (на кінець року; од.)

Рухомий склад	2000 р.	2005 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Тепловози	2741	2572	2542	2545	2545	2539
Електровози	1796	1797	1819	1855	1860	1861
Паровози	140	66	52	52	52	51
Вантажні вагони, тис.	185,7	150,3	137,1	131,6	124,9	120,6
Пасажирські вагони, тис.	9,0	7,9	7,7	7,6	7,4	7,3

У даний час на залізничному транспорті високий рівень морального і фізичного зносу (близько 60 %) рухомого складу, що негативно позначається на ефективності розвитку галузі, є однією з головних причин високої енергоємності і ресурсомісткості перевезень.

Подальші перспективи розвитку галузі пов'язані з прискоренням оновлення і модернізацією основних фондів, перш за все рушійного складу, зниженням ресурсомісткості перевезень, підвищенням якості послуг, що надаються. Активізація їх вирішення сприятиме підвищенню конкурентоспроможності та ефективності залізничного транспорту України, євроінтеграції та наближенню до міжнародних стандартів транспортного обслуговування. Основою для комплексного прискорення доставки вантажів та пасажирів повинно стати перехід на інноваційний шлях розвитку, який передбачає впровадження новітніх зразків транспортної техніки та використання прогресивної технології (спеціалізованого рухомого складу, об'єктів інфраструктури, перевантажувальних механізмів, систем зв'язку тощо).

Морський і річковий транспорт. В Україні за останні роки постійно зростає роль морського і річкового транспорту. Його ефективне функціонування є необхідним чинником становлення України як морської держави, сталого розвитку її транспортного комплексу та економіки у цілому. Географічне положення України стимулює розвиток її транспортного потенціалу, інтеграцію у світову транспортну систему, насамперед, як країни, що має можливість забезпечити транзитні перевезення вантажів, що проходять через центр Європи найкоротшим шляхом.

Морський транспорт концентрується на півдні країни – на узбережжі

Чорного та Азовського морів. Наша країна зв'язана морськими шляхами практично зі всіма державами миру. Україна здійснює безпосередні торгово-економічні зв'язки річкою Дунай з дев'ятьма країнами Центральної та Південно-Східної Європи: Румунією, Молдовою, Болгарією, Словаччиною, Угорщиною, Сербією, Хорватією, Австрією, Німеччиною.

Найскладнішим для морського і річкового транспорту був період 1991–1994 рр., коли галузь опинилася у важкому фінансово-економічному положенні. Продовжувався розвал морського транспорту країни до кінця 90-х років минулого сторіччя. Найбільше від руйнівних наслідків постраждало провідна державна компанія «Чорноморське морське пароплавство». Через важке фінансове положення провідної державної компанії «Чорноморське морське пароплавство» кораблі компанії заарештовувалися в іноземних портах і продавалися за борги. Так, в 1991 р. Державна судноплавна компанія «Чорноморське морське пароплавство» (ДСК ЧМП) мала 295 од. транспортного (дедвейтом 10 тис. т і більш) і 1100 од. допоміжного флоту, розгалужену інфраструктуру, включаючи соціальні об'єкти, близько 80 тис. особового складу, дохід понад 1,1 млрд дол. і чистий прибуток на рівні 350 млн дол. за рік. За 1991–2002 рр. у пароплавства було відчужено 293 судна, з них 58 % – в 1995–1997 рр. Через військові дії в Югославії було припинене судноплавство по Дунаю. Унаслідок чого українські судноплавні компанії, порти і судоремонтні заводи зазнали великих економічних збитків. У цілому за 1990–2000 рр. обсяг перевезених вантажів скоротився в 8,4 рази, а вантажооборот – у 31,6 рази. Значна частина флоту за своїми технічними параметрами і рівню безпеки не відповідала міжнародним вимогам, а середній вік флоту перевищував нормативний термін експлуатації.

З метою виведення галузі з кризи був створений Департамент морського і річкового транспорту, що дозволило підсилити державну підтримку і захист інтересів українських судноплавних компаній за кордоном. Унаслідок вжитих заходів в галузі спостерігається поліпшення показників господарської діяльності. Обсяг перевезених вантажів водним транспортом за 2000–2007 рр. збільшився на 64,4 %, зокрема морським – на 42,9 %, річковим – на 80,7 %.

Важливою складовою частиною не тільки транспортної, але і виробничої інфраструктури країни є морські порти України. Особлива роль портів в економіці визначається тим, що вони розташовані на напрямках міжнародних транспортних коридорів, а також тим, що через них проходить адміністративний та економічний кордон України. Крім того, морські порти є ключовою складовою державної системи забезпечення безпеки мореплавства в територіальному морі та внутрішніх морських водах України, суб'єктом чисельних міжнародних економічних та правових вза-

ємовідношень, закріплених конвенціями та іншими міжнародними договорами, стороною яких є Україна.

В даний час в країні налічується 20 морських торгових портів, розташованих в басейнах Чорного і Азовського морів, в гирлах Дунаю і Дніпра. Найголовніші з них – Одеський, Іллічівський, Південний, Маріупольський. У береговій смузі Чорного і Азовського морів розміщені ще 11 портів, немало портів і пристаней належать металургійним, суднобудівельним, нафтопереробним підприємствам.

У сучасних умовах головними проблемами в сфері портової діяльності в Україні є невідповідність рівня розвитку портів, ефективності і якості їх управління і функціонування сучасним міжнародним вимогам, що встановлені для портів у міжнародній транспортній системі, а також попиту економіки та суспільства на їх послуги.

В останні десятиліття здійснена якісна реконструкція портового господарства, що дало можливість значно наростити потужності. Обсяг перероблених вантажів морськими і річковими портами зріс з 53,2 млн т у 1990 р. до 148,2 млн т у 2010 р., або в 2,8 рази. Значна частина потужностей морських портів обслуговує експортні поставки, хоча останніми роками частка цих вантажів в загальному обсягів вантажів дещо знизилася (табл. 6.6).

Таблиця 6.6 – Переробка вантажів морськими та річковими портами

Види вантажів	2000 р.	2010 р.
Усього перероблено вантажів, тис. т	91 943	148 177
експортні	42 704	84 098
імпортні	6 840	17 426
транзитні	37 351	44 182
внутрішні	5 048	2 471

Так, у 2000 р. зі всього обсягів частка вантажів, призначених для експорту, склала 46,4 %, тоді як у 2010 р. вона зросла до 56,8 %. Одночасно за цей період зростала питома вага імпортних вантажів (з 7,4 % у 2000 р. до 11,8 % у 2010 р.). Частка внутрішніх перевезень незначна і останнім часом не перевищувала 1 %. У структурі вантажоперевезень з року в рік зростає питома вага наварюваних та насипних вантажів, що є низькотарифними і в той же час екологічношкідливими.

Розвивається і річковий транспорт, який в деяких регіонах країни виконує важливу роль в переміщенні матеріальних благ і доведенні товарів від виробників до споживачів. Найважливішою річковою судноплавною артерією України є Дніпро, а також його притоки Десна і Прип'ять. Важ-

ливими магістралями є: Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець.

Обсяги перевезень річковим транспортом в 2000 р. порівняно з 2007 р. зросли з 8,4 млн т до 15,1 млн т, або у 1,8 раза. Проте із розгортанням економічної кризи у 2008 р. обсяги перевезень вантажів скоротилися у 3,0 рази і склали 5,1 млн т. За 2000–2010 рр. відбулися значні зрушення у структурі перевезення вантажів річковим транспортом. Питома вага руди у загальному обсягу вантажів зросла з 19,1 % у 2000 р. до 32,2 % у 2010 р. Для інших двох головних груп товарів (будівельні матеріали та метали) характерно значне зменшення їх частки у структурі перевезення вантажів (відповідно на 2,1 та 16,4 %. Дещо знизилася частка хімічних та мінеральних добрив (на 0,1 процентних пункти).

Стратегічною метою є досягнення у найближчій перспективі рівня розвитку морських портів України, який забезпечував би їх гармонійне функціонування як елемента міжнародної транспортної мережі. Виробничі потужності і система управління портів повинні сприяти максимальній ефективності використання геополітичного положення України, її участі з урахуванням цього фактору у міжнародному розподілі праці у сфері портової діяльності, а також задоволенню потреб економіки України у транспортному сервісі.

Єдиним можливим шляхом досягнення стратегічної мети є корінні та структурні перетворення, що призведуть до розбудови ринкової інфраструктури в галузі портової діяльності, істотної модернізації системи управління на усіх рівнях, реалізації принципів державно-приватного партнерства у морських портах. Для здійснення перетворень відповідно до «Стратегії розвитку морських портів до 2015 року» необхідно: створити законодавчі умови для виникнення довгострокової мотивації державно-приватного партнерства у морських портах; забезпечити ефективний нагляд за додержанням вимог національного і міжнародного законодавства з боку суден, морських терміналів, портових операторів, інших суб'єктів портової діяльності; стимулювати усі види виробничо-господарчої діяльності у портах підприємствами різних форм власності на принципах добросовісної конкуренції; забезпечити істотне зростання привабливості сфери портової діяльності для інвесторів, що у свою чергу призведе до значного підвищення темпів розвитку портів; привести систему управління портами у відповідність до міжнародного законодавства.

Повітряний транспорт. Відносно невелику роль у виробничій інфраструктурі нашої країни в даний час займає повітряний транспорт. Він в основному обслуговує перевезення пасажирів і лише у незначній частині народногосподарських вантажів. Особливістю повітряного транспорту є висока швидкість пересування. Поряд з перевезенням вантажів та пасажирів, за допомогою авіаційного транспорту здійснюється аерофотозйомка, хімі-

чна обробка посівів та боротьба з лісовими пожежами.

Авіаційний транспорт забезпечує важливу функцію у зв'язках нашої країни з іншими державами. В останні роки зростає роль повітряного транспорту і у внутрішньодержавних перевезеннях. Нині інфраструктура цивільної авіації України включає 40 аеропортів, 19 з яких мають статус міжнародних. Найважливішими транспортними авіагаваннями України є Київ (аеропорти Бориспіль і Жуляни), Одеса, Харків, Львів, Сімферополь. У 2010 році на ринку пасажирських авіаперевезень працювало 32 українські авіакомпанії. Стабільно домінуюче положення продовжували займати 6 провідних пасажирських авіаперевізників: «АероСвіт», «Міжнародні авіалінії України», «Дніпроавіа», «Роза Вітрів», «Авіалінії Візз Ейр Україна» та «Донбасаеро», які на сьогодні здійснюють 91 % загальнодержавних перевезень.

У зв'язку з фінансово-економічною кризою перевезення пасажирів в Україні за 1990–2000 рр. скоротилися у 15 разів. Починаючи з 2001 р. у галузі спостерігається зростання обсягів перевезень вантажів. Проте ця тенденція не була постійною. В цілому темп приросту обсягів перевезень становив (в %): у 2005 р. – 18, у 2006 р. – 14, в 2007 – 13, у 2008 р. – 25, у 2010 р. – 19. У подальшому, з урахуванням сталої тенденції розвитку підприємств авіаційної галузі, прогнозується щорічне зростання на 15–16 % обсягів пасажирських перевезень.

Цивільна авіація в Україні здійснює переважно міжнародні перевезення, оскільки внутрішні ринки недостатні для забезпечення рентабельності перевезень. З урахування цього фактора актуальною постає проблема інтеграції цивільної авіації України до світової та європейської транспортної системи.

Одним із стратегічних напрямів інтеграції до світової, у тому числі до європейської транспортної системи, є вступ України у міжнародні організації та приєднання до багатьох конвенцій та угод у галузі авіаційного транспорту. На протязі останніх двох десятиліть Україна послідовно дотримувалася курсу на міжнародну інтеграцію, результатом якого стало поспідовне набуття упродовж 1996 – 2004 рр. України членства в усіх міжнародних урядових регіональних авіаційних організаціях. Серед них можна виділити наступні:

- Чикагську Конвенцію та ІКАО – з 09.09.1992 р.;
- Європейську конвенцію цивільної авіації (ЄКЦА) – з 15.12.1999 р.;
- Європейська організація з безпеки аеронавігації (ЄВРОКОНТРОЛЬ) – з 01.05.2004 р.

Набуття членства України у міжнародних авіаційних організаціях сприяє адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів та, зокрема, до законодавства Європейського Союзу. Нині Україною укла-

дено двосторонніх Угод про міжнародне повітряне сполучення із 69 країнами. Авіаційні підприємства України постійно беруть участь у виконанні програм ООН, здійснюють значні обсяги перевезень вантажів та пасажирські перевезення у різних регіонах світу: Африка, Центральна Азія, Близький Схід, країни Східної Європи та ін.

3. Соціальна інфраструктура та її роль в процесі розширеного відтворення і підвищення добробуту населення

У другій половині XX століття прискорення загальних темпів економічного зростання, підвищення ступеня його інтенсифікації, зниження ресурсомісткості та матеріаломісткості виробництва базувалося не так на збільшенні масштабів і норми нагромадження засобів виробництва (хоча й цей чинник відігравав свою позитивну роль), як на нечувано швидкому нарощуванні людського капіталу, значному посиленні соціалізації економіки.

В усіх розвинених капіталістичних країнах під впливом науково-технічної революції посилюється усупільнення деяких умов відтворення робочої сили. Швидко розвивається соціальна інфраструктура, яка відіграє ключову роль у відтворенні змінного капіталу, підвищенні рівня соціально-культурного життя населення. Якщо галузі виробничої інфраструктури забезпечують нормальний хід відтворювального процесу суспільного відтворення, то соціальна інфраструктура має справу з самим працівником, населенням, суспільством у цілому.

На сучасному етапі економічного розвитку економіки суспільство не може задовольнятися тільки забезпеченням відтворення робочої сили, а створює передумови для формування інтелектуальної, моральної, фізичної дієздатності особи, виховання нових стимулів до праці, ефективного використання позаробочого часу. Розвиток соціальної інфраструктури утворює важливу складову частину невиробничої сфери сучасної ринкової економіки. В свою чергу, від стану розвитку останньої залежить «соціальний клімат» в тій чи іншій країні.

Ознакою соціальної інфраструктури, що виділяє її у самостійну сферу, є особливості трудової діяльності, яка здійснюється тут у формі надання духовних і соціальних послуг; специфіка матеріальної основи трудових процесів. Соціальна інфраструктура надає нематеріальні послуги, необхідні для розширеного відтворення робочої сили і всебічного розвитку особи. Ці галузі забезпечують процес реалізації суспільних і особистих потреб населення за допомогою надання різного роду послуг.

Термін «соціальна інфраструктура» з'явився в економічній літературі відносно недавно. Унаслідок подальшого поглиблення розподілу праці та розвитку суспільного виробництва на рубежі 50-х і 60-х років

XX ст. в усіх розвинених країнах відбулося формування інтегрованої групи галузей соціальної інфраструктури. Не дивлячись на зростаючу роль засобів виробництва, головним виконавцем трудової діяльності залишається людина, функціональна значущість якої у відтворювальному процесі постійно зростає.

Розвиток підгалузей соціальної інфраструктури значною мірою визначається пануючою на даному етапі доктриною соціальної політики. За останні 45–50 років соціальна політика промислово розвинених країн світу в усе більшій мірі ґрунтується на неоінституційній економічній і соціальній теорії. Загалом у світі відбувається суттєве підвищення державних видатків на соціальне забезпечення, розширення і модернізацію соціальної інфраструктури, особливо на потреби освіти, охорони здоров'я і НДДКР. Якщо наприкінці 20-х років їх частка у структурі державних витрат становила 3–5 %, то до 1960 р. цей показник виріс до 10, а на початку 90-х років досяг у середньому 20–25 %, а у Швеції, Нідерландах, Данії, Франції, Німеччині, Австрії і Фінляндії – 25–38 %.

Зростання державних витрат на соціальну інфраструктуру є вираженням подальшого усупільнення продуктивних сил, включаючи і робочу силу. В основі зростання витрат на соціальні цілі лежить комплекс причин, об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх. До них відносяться: науково-технічна революція, яка постійно вимагає відтворення складнішої робочої сили; зміна і ускладнення структури особистого споживання, обумовлене зростанням вартості робочої сили; підвищення питомої ваги осіб пенсійного віку; прискорення інфляційних процесів, наслідком якого є зростання числа сімей, що мають доходи на рівні мінімальних потреб сім'ї та ін.

Галузі соціальної інфраструктури забезпечують реалізацію значної частини заходів щодо підвищення життєвого рівня трудящих, а зростаючий обсяг їх виробництва у розрахунку на душу населення є обов'язковою умовою зростання народного споживання. У той же час галузі соціальної інфраструктури – органічна частина суспільного виробництва; вони беруть участь у процесі розширеного відтворення суспільного продукту, робочої сили, соціально-економічних відносин. Реалізація продукції цих галузей приносить економічний ефект як в плані якісного і кількісного збільшення обсягів суспільного виробництва і споживання, так і в соціально-економічному значенні.

Таким чином, відособлення галузей соціальної інфраструктури є, з одного боку, результатом значних соціальних і матеріальних зрушень, що відбулися в економіці розвинених країн в останні п'ять десятиліть, а з іншою – наслідком процесів суспільного розподілу праці, що охопили в епоху науково-технічної революції і галузі невиробничої сфери. Аналіз

стану розвитку соціальної інфраструктури дозволяє зробити висновок, що у подальшому може бути чекати подальшого посилення одержавлення соціальної інфраструктури, і особливо освіти та охорони здоров'я.

Основні фактори зростання соціальних потреб населення. У міру розвитку продуктивних сил і досягнення якісного рівня економічного розвитку відбувається збільшення потреб населення у товарах і послугах. Остання обставина привела до істотної зміни структури суспільних і особистих потреб населення країни за рахунок збільшення потреб населення у різного роду послугах, зокрема і соціальних.

Зростання потреб населення у тих або інших видах послуг обумовлене наступними обставинами. По-перше, постійним зростанням реальних доходів населення і, як наслідок, збільшення попиту на послуги галузей соціальної інфраструктури. Крім того, значне зростання доходів населення було досягнуте за рахунок підвищення розмірів пенсій, стипендій та інших видів доходів, джерелом яких є суспільні фонди. Зростання життєвого рівня характеризує, зокрема, і обсяги грошових внесків населення країни у комерційних банках, які в 2008 р. досягли 217,9 млрд грн. По-друге, слід зазначити, що одночасно із зростанням доходів відбулися істотні зміни в їх структурі за рахунок зближення оплати праці в різних соціальних групах трудящих, так і за рахунок зміни самої структури населення. По-третє, підвищується і освітній рівень населення.

Відмічені зміни в соціально-економічній структурі суспільства, що супроводжуються зростанням інтелектуального і освітнього рівня, а також зростанням доходів його членів, привели до значного підвищення попиту населення на послуги галузей соціальної інфраструктури як в якісному, так і в кількісному відносінах.

Розвиток соціальної інфраструктури як важливий фактор зростання продуктивності праці та підвищення ефективності всього суспільного виробництва. Розвиток галузей соціальної інфраструктури впливає на зростання суспільного виробництва та його ефективність. Це виражається перш за все в збільшенні обсягу науково-технічних робіт (наука, освіта, культура), які безпосередньо впливають на прискорення темпів зростання продуктивності суспільної праці. Розвиток реклами, зв'язку, інформації розширює можливості регулювання економіки, сприяє прискоренню процесу реалізації продукції, унаслідок чого зростає ступінь інтенсифікації суспільного виробництва – одного з факторів підвищення продуктивності праці. Проте основний результат економічної діяльності галузей соціальної інфраструктури – забезпечення розширеного відтворення робочої сили на базі науково-технічного прогресу (охорона здоров'я, освіта, освіта, особисті побутові послуги населенню, житлово-комунальні послуги).

Розвиток галузей соціальної інфраструктури сприяє значному під-

вищенню продуктивності праці за рахунок скорочення втрат робочого часу у зв'язку з розширенням медичного обслуговування, системи загальної і спеціальної освіти, побутового обслуговування. Використання у народному господарстві продукції галузей соціальної інфраструктури забезпечує збільшення реальних доходів трудящих, зближення рівнів життя міського і сільського населення; вирівнювання життєвих умов населення різних соціальних верств, збільшення вільного часу трудящих, поліпшення умов життєдіяльності всіх членів суспільства. В цілому розширення галузей соціальної інфраструктури є однією з основних умов розвитку як суспільного виробництва, так і всієї життєдіяльності суспільства, що вимагає вироблення відповідних заходів в загальнодержавному масштабі.

Соціальна інфраструктура в процесі відтворення суспільного капіталу. Як складова частина інфраструктурного комплексу, соціальна інфраструктура фактично вбудована у всі елементи відтворювального процесу. Особливо значна роль соціальної інфраструктури в забезпеченні відтворення робочої сили як необхідної умови функціонування всього суспільного капіталу.

У даний час фонд життєвих засобів трудящих складається не тільки із заробітної платні, але й з соціальних доплат. Останні є одержавленою частиною необхідного і додаткового продукту і проходячи складний шлях по каналах фінансової системи, забезпечує працівнику частину життєвих засобів у вигляді пенсії або допомоги у разі безробіття, хвороби, інвалідності, виходу на пенсію. В останні десятиліття в структурі фонду життєвих засобів в Україні відбулися істотні зміни. У 2000 р. на заробітну платню в ньому доводилося 43,4 %, а на соціальні доплати – 34,9 %; у 2010 р. частка першої знизилася до 41,7 % при підвищенні останньої до 38,5 %.

Важливою особливістю державного споживання, що визначає його вплив на хід відтворюваного процесу, є те, що крім інвестиційних товарів, що купуються для невиробничого сектору та націоналізованих галузей економіки, воно охоплює значну частину витрат на розвиток соціальної інфраструктури. Державні витрати на соціальну інфраструктуру є важливим інструментом, який використовується для прискорення процесів нагромадження капіталу. Так, бюджетні витрати на освіту збільшилися з 12,3 млрд грн. у 2002 р. до 61,0 млрд грн. у 2008 р. Ці витрати капітал переклав на плечі держави, знижуючи відповідно власні витрати на виробництво.

Найбільш значимим елементом соціальної інфраструктури виступають витрати на соціальний захист і соціальне забезпечення. Державні витрати на ці цілі збільшилися в 2002–2010 рр. з 12,6 млрд грн до 104,5 млрд грн. Зростання витрат на соціальний захист та соціальне забезпечення ви-

кликане тим, що держава несе основі витрати по утриманню непрацюючої частини населення. Державні витрати на розвиток соціальної інфраструктури стають додатковим джерелом нагромадження капіталу.

В останні десятиліття у зв'язку із зростанням витрат чітко проявилася роль соціальної інфраструктури, і перш за все соціального захисту та соціального забезпечення, у розподілі та перерозподілі національного доходу. Наряду із податками та державним кредитом, витрати на розвиток соціальної інфраструктури перетворилися в значний важіль перерозподілу доданої вартості. У механізмі розподілу та перерозподілу знов створеної вартості наряду з інфляцією, податками та кредитом, все ширше став використовуватися і такий важіль, як система обов'язкового та добровільного страхування.

Фінансування соціальної інфраструктури у системі державного регулювання економіки не можна розглядати лише як простий перерозподіл платоспроможного попиту в країні. Воно сприяє розширеному відтворенню суспільного капіталу. Змінюючи державні витрати, пов'язані з фінансуванням освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, держава у відомій мірі пом'якшує економічні кризи, компенсує падіння капітальних вкладень розширенням державних інвестицій.

4. Види соціальної інфраструктури

Соціальна інфраструктура як складна підсистема в народному господарстві, так само як і виробнича, не є однорідною. З точки зору характеру і функцій послуг, що надаються, соціальна інфраструктура підрозділяється на соціально-економічну і побутову інфраструктуру.

Підприємства і організації побутового обслуговування надають виробничі (матеріальні) і невиробничі (нематеріальні) побутові послуги населенню. Побутові послуги, виступаючи в економічних відносинах як товари особливого роду, багато у чому супроводять процесу безпосередньо матеріального виробництва (ремонт одягу, взуття, предметів побутового користування). Галузі, що надають дані послуги населенню, включаються у соціальну інфраструктуру, формують її побутову сферу. Побутове обслуговування населення як галузь суспільного виробництва включає велику кількість підгалузей, що розрізняються за наслідками виробництва, за технологією використовуваних ресурсів, кваліфікацією працівників. До **побутової інфраструктури** відносяться:

- галузі житлового господарства, комендатури житлових будинків і гуртожитків (окрім гуртожитків для приїжджаючих), дачні і житлові кооперативи; гуртожитки учбових закладів і шкіл;
- галузі комунального господарства (організації санітарного очи-

щення і прибирання міст, зовнішнього міського освітлення, водопровідних і каналізаційних мереж (з очисними спорудами), газифікації, теплопостачання; організації по експлуатації і нагляду за мостами, шляхопроводами і переходами в містах, набережними, інженерного захисту (підпирні стінки, греблі, берегові зміцнення і ін.), озелененню; мусоропереробні станції і заводи;

– підприємства побутового обслуговування населення (підприємства по ремонту побутових машин і приладів; хімічна чистка, окраска одягу; виготовлення меблів по індивідуальних замовленнях; будівництво і ремонт житла; послуги фотографій, фотостудій; послуги пралень, лазні, душові, перукарські, підприємства з видачі населенню напрокат предметів культурно-побутового призначення і господарського вжитку);

– інші підприємства по наданню послуг населенню (організації по прибиранню квартир та інших приміщень, похоронні бюро, контори кладовищ, крематорії, довідкові бюро, інвентаризаційно-технічні бюро та ін.).

Розвиток побутового обслуговування сприяє економії суспільної праці, матеріальних ресурсів, значно збільшує вільний час населення. Зростання споживання цих послуг робить вплив на раціональне використання населенням своїх доходів.

Галузі соціально-економічної інфраструктури забезпечують розширене відтворення робочої сили і всесторонній розвиток особи, формують її якісний склад. Характерною межею праці працівників соціально-економічної інфраструктури визначається також і тим, що вони самі представляють виробничі блага (послуги), без яких суспільне виробництво не може здійснюватися в соціальній формі, що склалася, і на даному виробничому рівні. Об'єктом застосування праці в галузях соціально-економічної інфраструктури є сама людина, завдяки чому в процесі відтворення зростає її економічна і соціальна значущість. На відміну від побутової інфраструктури, яка переважно пов'язана з населенням, соціально-економічна інфраструктура пов'язана з працівником.

До підгалузей **соціально-економічної інфраструктури** слід віднести: комплекс галузей культури і мистецтва; систему загальної і професійної освіти; охорону здоров'я, фізичну культуру і соціальне забезпечення.

Різні галузі соціально-економічної інфраструктури виконують специфічні функції не тільки у народногосподарському комплексі у цілому, але й у рамках різноманітних підсистем самої соціальної інфраструктури: сфера освіти сприяє нагромадженню знання, формуванню професійних навиків, підвищенню кваліфікаційного рівня; сфера культури сприяє духовному удосконаленню особи, формуючи норми її моральної дієздатності; сфера охорони здоров'я зберігає здоров'я, здійснює сприятливий вплив на відновлення і вдосконалення фізичної дієздатності працівника.

Система загальної і професійної освіти (освіта). Темпи економічного і соціального розвитку в більшій і всезростаючій мірі залежать від освітнього рівня населення і числа висококваліфікованих спеціалістів в різних галузях науки, техніки і культури. В сучасних умовах система освіти повинна більш продуктивно вирішувати подвійне завдання: задовольняти зростаючу потребу населення в освіті як важливому соціальному блазі та забезпечувати потребу народного господарства в кваліфікованих і висококваліфікованих спеціалістах.

Освітня політика є найважливішою складовою політики держави, інструментом підвищення темпів соціально-економічного та науково-технічного розвитку. Як відзначалося у Посланні Президента України «Модернізація України – наш стратегічний вибір», на шляху до повноцінної інтеграції у світове співтовариство, українське суспільство має перетворитися на таке, що постійно вчиться, динамічно нагромаджує й ефективно використовує нові знання.

В сучасних умовах вітчизняна система освіти виявилася не спроможною швидко реагувати на нові економічні потреби, працювати у випереджальному режимі, як це відбувається у розвинених країнах. Головною проблемою існуючої системи підготовки кадрів є наявність диспропорції між випуском спеціалістів та потребами економіки¹.

Через недостатню системність реформ, їх поспішність та розбалансованість, якість освіти опинилася під загрозою. Система освіти у цілому ще не здійснила перехід до нового змісту освітніх програм, навчальних планів і методів навчання, що відповідають потребам нової економіки і більш динамічного ринку праці. Внаслідок надмірної централізації управління освітою гальмується розвиток автономії вищих навчальних закладів. Внаслідок зниження рівня престижності, заробітної плати та кризової ситуації в сфері матеріального виробництва професійно-технічна освіта втратила свої позиції.

В сучасних умовах жодна країна світу не має такої кількості вищих навчальних закладів, як Україна. У 2010 році ця мережа ВНЗ I–IV рівнів акредитації налічувала 861 заклад, із них державної форми власності – 455, комунальної – 219, приватної – 187. Із 511 вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації – 228 державної форми власності, 204 – комунальної та 79 – приватної. З 350 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації 227 – державної форми власності, 15 – комунальної та 108 –

---

¹ За даними державної служби зайнятості, 40 % випускників з економічних спеціальностей відразу стають клієнтами бірж праці, а співвідношення випускників вищих навчальних закладів до випускників середніх навчальних закладів становить 60:40, що прямо протилежне потребам ринку праці, де 60 % вакансій – це професійні працівники.

приватної. Серед вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації – 198 університетів, 58 академій, 110 інститутів, 231 коледж, 136 технікумів, 127 училищ та 1 консерваторія. При цьому жоден з численних українських ВНЗ не входить до 500 кращих університетів світу за провідними світовими рейтингами.

З метою створення сприятливих умов для підвищення конкурентоспроможності на державному рівні визначені такі пріоритетні напрями реформування вищої освіти: забезпечення інноваційного характеру розвитку вищої освіти; забезпечення оптимізації структури вищої освіти та обсягів підготовки й перепідготовки кадрів для потреб інноваційного розвитку економіки; забезпечення реалізації кадрової стратегії галузі, спрямованої на збереження і розвиток наукових і педагогічних шкіл, впровадження об'єктивної оцінки наукової та педагогічної діяльності; розширення доступу до вищої освіти та сприяння соціальному захисту учасників навчально-виховного процесу; удосконалення мережі ВНЗ, укрупнення ВНЗ на регіональному рівні шляхом їх об'єднання та створення університетів регіонального типу; перегляд змісту освіти, державних стандартів, кваліфікацій у контексті входження вищої освіти України в європейський освітній простір.

Охорона здоров'я, фізична культура і соціальне забезпечення. Важливе значення для здійснення нормального відтворення має рівень охорони здоров'я, ступінь розвитку охорони здоров'я і відпочинку населення. Збереження здоров'я і підтримання високого рівня життєдіяльності людини є найголовнішим завданням системи охорони здоров'я. Економічний ефект охорони здоров'я також проявляється через підвищення працездатності і продуктивності праці робітника в результаті збереження і відновлення їх здоров'я.

Фізичне і духовне здоров'я населення в сучасних умовах виступає в якості одного із головних критеріїв соціального прогресу суспільства. Здоров'я людини акумулює практично всі позитивні і негативні процеси в суспільстві, в рівні та образі її життя. З економічної точки зору своєрідність охорони здоров'я полягає в тому, що в якості предмета праці тут виступає людський організм, а в якості продукту праці – здоров'я людей, збереження і збільшення їх працездатності. У сучасних умовах це важливі фактори економічного зростання, підвищення ефективності суспільного виробництва.

В Україні створена і діє загальнодержавна система медичного обслуговування населення. Разом з тим відбувається становлення приватних медичних установ, чисельність яких постійно зростає. У табл. 6.7 відображені статистичні дані, що характеризують динаміку показників розвитку мережі закладів та кадрів охорони здоров'я. Насьогодні слід конс-

татувати, що українська система охорони здоров'я не здатна задовольнити потреби населення у медичній допомозі, забезпечити доступність, якість і своєчасність надання медичної допомоги та послуг з охорони здоров'я, забезпечити належний рівень профілактики захворюваності, смертності тощо.

За роки незалежності тривалість життя чоловіків в Україні скоротилася на понад 4 роки, жінок – на понад 1,5 року. На високому рівні утримується захворюваність на окремі інфекційні хвороби. Так, захворювання гострими кишечними інфекціями на 100 тис. населення, в 2010 р. склала 191,6 випадків проти 177,3 у 2005 р., сальманельозними інфекціями – відповідно 21,4 і 15,9 випадків. В Україні зберігається складна епідемічна ситуація щодо туберкульозу та ВІЛ/СНІДу. Чисельність ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД, що перебували в на обліку в медичних закладах, зросла з 30,7 тис. осіб у 2000 р. до 110,5 тис. осіб у 2010 р. В Україні коефіцієнт дитячої смертності в 2,5 разу вищий, ніж у «старих» країнах ЄС; рівень смертності від туберкульозу – у 20 разів.

Низька ефективність функціонування наявної моделі української системи охорони здоров'я та негативні показники медико-демографічної ситуації обумовлені багатьма чинниками, до яких слід віднести: технічне і технологічне відставання вітчизняної медицини від розвинених країн світу; низька ефективність існуючого механізму фінансування системи охорони здоров'я (близько 90 % всіх фінансових ресурсів спрямовується на оплату праці і комунальні платежі, і тільки 10 % – на надання медичної допомоги); недосконалість законодавчої бази; неефективність організаційно-функціональної структури системи охорони здоров'я, що виявляється у відсутності чіткого розподілу медичних установ на медичні заклади первинного та вторинного (спеціалізованого) рівнів; надлишку стаціонарних закладів, лікарняних ліжок і надмірній спеціалізації медичних установ.

Таблиця 6.7 – Основні показники охорони здоров'я

Показники	2001 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Кількість лікарів усіх спеціальностей					
тис.	226	224	222	225	225
на 10 тис. населення	46,8	47,9	48,3	49,1	49,3
Кількість лікарняних закладів, тис.	3,2	2,9	2,9	2,8	2,8
Кількість лікарняних ліжок					
тис.	446	445	437	431	429

на 10 тис. населення	96,6	95,2	95,1	94,2	94,0
Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів					
тис. відвідувань за зміну	980	990	987	1000	993
на 10 тис. населення	203,2	211,7	214,8	218,3	217,7

Тому одними з основних пріоритетів політики реформ є неухильне підвищення рівня добробуту людей, суттєве поліпшення функціонування системи охорони здоров'я шляхом її реформування з метою підвищення якості медичних послуг, їх доступності, запровадження стимулів для здорового способу життя населення та належних умов праці.

Питання до самоперевірки

1. Яке місце інфраструктури у сучасній економіці?
2. У чому полягає сутність виробничої інфраструктура як складової частини національної економіки?
3. Які основні проблеми розвитку транспорту в Україні?
4. Визначте функціональне призначення соціальної інфраструктури. Що є об'єктом соціальної інфраструктури?
5. Охарактеризуйте основні проблеми розвитку системи охорони здоров'я в Україні.
6. В чому полягає незбалансованість у розвитку системи освіти в Україні?

Тести

1. Сукупність установ, організацій, державних та комерційних підприємств і служб, що забезпечують нормальне функціонування товарного й інших видів ринку, це:

- а) інфраструктура фінансового сектору;
- в) інфраструктура реального сектору;
- б) інфраструктура ринку;
- г) ринкові інститути.

2. Головна функція виробничої інфраструктури полягає в:

- а) задоволенні особистих, сімейно-побутових та інших потреб населення;
- б) забезпеченні обороту засобів виробництва;
- в) створенні національного доходу;
- г) створенні продукту в матеріально-речовій формі.

3. До загальних інститутів ринкової інфраструктури належать:

- а) дороги і траси (автомобільні, залізничні), порти (річкові, морські), аеродроми, вантажний та пасажирський транспорт;
- б) товарні та фондові біржі;

- в) підприємства оптової та роздрібною торгівлі;
- г) клірингові та факторингові організації;

4. Ознаками соціальної інфраструктури, яка виділяє її в самостійну інтегровану підсистему, є:

- а) забезпечення обігу засобів виробництва;
- б) не бере участь у створенні національного доходу;
- в) забезпечення соціальної справедливості;
- г) особливості трудової діяльності, яка здійснюється тут у формі надання духовних і соціальних послуг.

5. До інститутів спеціального характеру включають:

- а) товарні біржі і торгові мережі;
- б) транспорт та зв'язок;
- в) вантажний і пасажирський транспорт (залізничний, морський, річковий, автомобільний, трубопровідний);
- г) склади (включаючи митні).

6. У якому варіанті відповідей правильно висвітлено сутність виробничої інфраструктури:

- а) сукупність галузей; що обслуговує безпосередньо виробництво матеріальних благ;
- б) структурні елементи, що полегшує рух потоків товарів та послуг від продавця до покупця;
- в) сукупність галузей, що має безпосереднє відношення до самих працівників, населення, суспільства в цілому;
- г) складна підсистема у народному господарстві, що забезпечує рух цінних паперів.

7. Це найбільш суттєва ознака, що дозволяє визначити функціонування інфраструктурних галузей від процесу матеріально-технічного виробництва:

- а) специфіка трудової діяльності – надання послуг;
- б) трудова діяльність у фазі виробництва, розподілу та обміну;
- в) послуги по створенню умов для фази безпосередньо виробництва;
- г) забезпечити безперебійний процес купівлі-продажу товарів.

8. «Робота» інфраструктури має ряд суттєвих відмінностей від діяльності базисних галузей. Головна з цих відмінностей полягає в тому, що:

- а) галузі інфраструктури у своїй більшості не приносять прибутку;
- б) результат функціонування інфраструктури виступає у вигляді корисного ефекту, але не у вигляді продукції у матеріально-речовій формі;
- в) для свого розвитку потребують державної підтримки;
- г) продукція її підгалузей, як правило, вид послуги, існує самостійне поза виробничим процесом.

9. Розвиток виробничої інфраструктури здійснює значний вплив

на зростання ефективності національної економіки шляхом:

- а) скорочення втрат продукції у процесі її руху від виробника до споживача;
- б) скорочення втрат робочого часу, пов'язаного з несвоєчасною і некомплектністю поставок засобів виробництва;
- в) створенню умов для подальшого поглиблення поділу праці у масштабі суспільства;
- г) відповіді у варіантах а, б і в.

10. Об'єктом застосування праці у галузях соціально-економічної інфраструктури є:

- а) сама людина;
- б) предмети праці;
- в) засоби виробництва;
- г) предмети природи.

Перелік джерел інформації

1. Бутко М. П. Розвиток мережі шляхів автомобільного сполучення та її роль у зміцненні туристичного потенціалу / М. П. Бутко, Н. О. Алешугіна // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 2. – С. 23–33.
2. Економіка України: національна стратегія розвитку : монографія. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 302–340.
3. Зверков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії : монографія / М. І. Зверяков. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 168–177.
4. Шубіна О. О. Інфраструктура товарного ринку: теоретичні засади. – К. : Знання, 2009. – Гл. 1–4.
5. Ткач А. А. Інституційні основи ринкової інфраструктури : монографія / НАН України. – К., 2005. – Гл. 2–5.

Глава 7. ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

1. Сутність та об'єктивна необхідність державного регулювання економіки.
2. Бюджетно-податкова політика.
3. Грошово-кредитна політика.
4. Регулювання цін.

1. Сутність та об'єктивна необхідність державного регулювання економіки

Державне регулювання економіки – сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу державних установ і організацій на розвиток суспільного способу виробництва (в т.ч. продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин) для його стабілізації та пристосування до умов, що змінюються.

Держава в економіці завжди виконувала певні економічні функції. Вона законодавчо встановлювала «загальні правила гри», тобто систему нормативних актів, регулюючих діяльність суб'єктів ринку, у тому числі таких інститутів, як комерційні банки, біржі, акціонерні суспільства. У державних судових органах розглядалися не лише кримінальні справи, але й майнові, господарські конфлікти. Держава збирала податки, за рахунок яких не лише утримувала чиновників і армію, але й фінансувало різні проекти (будівництво залізниць, електростанцій, великих заводів і т. д.). Лише в окремі періоди (наприклад, в період першої світової війни) держава стала активно втручатися в господарське життя з метою мобілізації обмежених ресурсів для досягнення військової перемоги. Проте в цілому економічна роль держави ще в початку XX ст. була гранично обмежена, народне господарство залишалося майже виключно сферою приватного бізнесу.

Переростання капіталізму вільної конкуренції в монополістичний викликало до життя подальше посилення втручання держави в економіку, розширило арсенал засобів впливу на хід відтворення. Проте, як правило, ці заходи, до яких вдавалася держава, носили періодичний характер і застосовувалися тільки «в силу тиску обставин», тобто в періоди економічних і політичних потрясінь. До другої світової війни державне втручання носило епізодичний характер, мало більш соціальне, ніж економічне значення.

Положення стало корінним чином мінятися в умовах розвитку капіталізму, коли на основі якісно нового рівня усупільнення виробництва різко посилювалися характерні для процесу реалізації суперечливі тенденції. З однієї сторони, посилюються процеси централізації і концентрації виробництва і капіталу, зростає динамізм збутових ринків, поглиблюється суспільний розподіл праці, зростає залежність національної економіки від зовнішніх факторів. Все це підвищує роль реалізації в економіці і посилює вимоги до її внутрішньої організації, що потребує координованості дій в усіх процесах і сферах господарського життя.

З іншого боку, з поглибленням суспільного поділу праці, посиленням процесів централізації та концентрації капіталу, ускладненням і розширенням господарських зв'язків у сфері виробництва і реалізації посилюється

анархічність ринкових відносин, їх неконтрольованість і нестабільність. Все більш руйнівного характеру набувають кризи надвиробництва, які носять циклічний характер і стають головним важелем в механізмі стихійного саморегулювання економіки.

Таким чином, розвиток ринкової економіки в подальші роки привів до великих змін в економічному житті суспільства. Регулювання виробництва і розподілу з боку держави перетворилося із епізодичних актів перетворилося в постійно діючу систему, яка стала брати на себе вирішення таких задач, які не спроможні були вирішити приватні монополії. Іншими словами, економічна діяльність держави стала важливою складовою частиною механізму господарювання.

Матеріальною основою для державного втручання в економічне життя стала концентрація і централізація капіталу, які далеко розвинулися вперед з часу другої світової війни. Посилення концентрації виробництва, будучи закономірним та історично прогресивним явищем, слугує свідком зростаючого усупільнення процесу виробництва.

По характеру впливу різних форм втручання на пропорції і елементи капіталістичного відтворення державне регулювання може бути прямим і непрямим. Під прямими формами регулювання слід розуміти такі дії держави, які безпосередньо досягають конкретну мету втручання, наприклад, збільшення капітальних вкладень в економіку за рахунок державних інвестицій або кількісні обмеження на вивіз капіталу із країни. Прямі форми державного регулювання носять форму підприємницької діяльності держави та державного адміністративного регламентування (табл. 7.1).

Таблиця 7.1 – Схема класифікації найважливіших форм державного регулювання економіки

Форми прямого впливу		Форми непрямого впливу
I. Державне підприємство і споживання	II. Адміністративне регламентування	III. Стимулювання

<p>1. <i>Виробнича діяльність державних підприємств:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) в стратегічних галузях економіки; б) в нових прогресивних галузях економіки; в) в галузі науки і технічних досліджень. <p>2. <i>Державні капітальні видатки:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) інвестиції в основний капітал; б) створення державних запасів і резервів; в) придбання землі і нематеріальних активів. <p>3. <i>Державне споживання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) видатки на товари і послуги; б) військові видатки. 	<p>1. <i>Політика пріоритетів і ліцензій:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) регламентування виробництва і використання сировини, палива і т. п.; б) контроль за новим будівництвом; в) регламентування зовнішньої торгівлі. <p>2. <i>Законодавство про приватне підприємництво:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) антимонопольне законодавство; б) професійно-технічне законодавство; в) державний арбітраж. <p>3. <i>Регламентування праці і заробітної плати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) регулювання умов праці; б) обмеження заробітної плати. <p>4. <i>Регламентування цін:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) обмеження торгівельних надбавок; б) обмеження рівня рентабельності; в) установлення цін на окремі види товарів. <p>5. <i>Кредитні обмеження</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) кількісні обмеження кредиту; б) контроль за емісією цінних паперів; в) регулювання умов споживчого кредитування. <p>6. <i>Регулювання валютних відносин</i></p>	<p>1. <i>Бюджетно-податкова політика держави:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) прямі та непрямі податки і відрахування до бюджету (включаючи внески по соціальному страхуванню); б) податкові пільги (включаючи прискорену амортизацію) вибіркові («селективні») глобальні («міжгалузеві»); в) бюджетне субсидування (сільськогосподарське, по підтримки роздрібних цін і т. п.); г) приховане (по іншим статтям бюджету: сировинні закупки, науково-дослідні розробки). <p>2. <i>Кредитна політика держави:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> а) кредити за рахунок державних коштів; б) державне гарантування приватних кредитів; в) регулювання облікової ставки; г) операції на відкритому ринку.
---	--	---

Непрямі форми регулювання передбачають такі дії держави, які направлені на досягнення конкретної мети опосередковано через ринкові механізми. Наприклад, збільшення інвестицій може бути досягнуто за рахунок зменшення ставок податку на прибуток або шляхом введення податкових пільг для підприємців, які здійснюють нові інвестиції; обмеження кредитування досягається за рахунок проведення операцій центрального банку по продажу державних цінних паперів на вторинному ринку.

До основних функцій державного регулювання економіки відносяться: формування системи економічних інститутів державного управління; розробка і узгодження стратегії економічної, соціальної і науково-технічної політики; зміцнення умов функціонування ринку; регулювання пропозиції і попиту на товари шляхом дотування їх споживання; стиму-

лювання виробництв, що створюються на базі нових технологій, розвиток експортного виробництва, економічний захист стратегічних виробництв; розробка системи субсидування шляхом бюджетного фінансування регіональної політики; дотримання вимог до охорони довкілля і його відтворення.

Державне регулювання економіки здійснюється за допомогою нормативного, фінансового і економічного методів. Правову основу державного регулювання економіки складають законодавчі і нормативні акти, які визначають формування і функціонування основних структурних елементів ринкового господарства. Засобами державного регулювання економіки є фіскальна і монетарна політика, регулювання цін і доходів, адміністративне регулювання.

2. Бюджетно-податкова політика

Сутність бюджетно-податкової політики. В системі форм і методів цілеспрямованого впливу держави на економічні процеси з метою забезпечення стійких темпів економічного зростання, підтримання збалансованості народного господарства, центральне місце відводиться бюджетно-податковій (фіскальній) політиці. **Бюджетно-податкова політика** – сукупність заходів держави з регулювання урядових витрат і доходів для досягнення певних соціально-економічних цілей (антикризового регулювання, забезпечення високої зайнятості, помірних темпів інфляції, стабільних темпів економічного росту й ін.).

Своє теоретичне обґрунтування принципи фіскальної політики одержали в роботах видного англійського економіста Дж. Кейнса і його послідовників. В 30–40-і рр. XX ст. в розвинених країнах завдання фіскальної політики переважно зводилися до послаблення впливу криз на економіку, підтримку високої господарської кон'юнктури, розширення платоспроможного попиту. У 50–60-і рр. XX ст. основним завданням фіскальної політики стає досягнення високої зайнятості і стимулювання збільшення темпів економічного зростання. У 70-і рр. XX ст. на перший план висувається боротьба з інфляцією, хоча, як і раніше, не знімаються завдання забезпечення високої зайнятості, стимулювання економічного зростання, вирівнювання платіжного балансу та ін.

Матеріальною основою проведення фіскальної політики служить зосередження в руках держави значних натурально-речових і фінансових ресурсів. По каналах державного бюджету перерозподіляється у вигляді податків, внесків, зборів та ін. близько 30–35 % валового внутрішнього продукту розвинених країн. У цих країнах держава виступає покупцем до 25 % виробленого кінцевого продукту.

Проведення бюджетно-податкової політики в значній мірі залежить від циклічності розвитку ринкової економіки. У зв'язку з цим виділяють стимулюючу та стримуючу фіскальну політику. Політика, яка проводиться у випадку, коли зміна закупівель та інших видів державних витрат застосовується для стимулювання процесу розширеного відтворення, створення додаткового попиту, одержала назву стимулюючої. Вона проводиться, як правило, в період циклічного падіння і передбачає підвищення державних видатків та зменшення податків або певне поєднання цих заходів. В період економічного зростання уряд, як правило, проводить стримуючу фіскальну політику, направлену на зменшення сукупного попиту шляхом скорочення державних видатків на товари і послуги або зменшенням чистих податків, чи певним поєднанням цих заходів.

Цілі та інструменти бюджетно-податкової політики. В кожній країні існують свої специфічні методи та інструменти фіскальної політики. Проте у багатьох країнах використовується загальний набір інструментів, які можна розділити на прямі і непрямі фінансові методи регулювання економіки. До прямих інструментів державного регулювання економіки відносять державні витрати. **Державні витрати** – це витрати держави, пов'язані із здійсненням її функцій. Витрати державного бюджету за змістом і структурі відображають завдання і функції держави в розвитку економіки. Метою державних бюджетних витрат є: формування оптимальних відтворюваних, галузевих та територіальних пропорцій в розвитку економіки (між використанням фондів споживання і нагромадження, між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання та ін.); забезпечення грошовими ресурсами фінансових потреб народного господарства, особливо невиробничої сфери; підвищення матеріального і культурного рівня народу; зміцнення обороноздатності країни. Держава, акумулюючи в бюджеті значну частину доходів народного господарства і частину доходів населення, використовує їх відповідно до державного плану економічного і соціального розвитку.

У сучасних умовах державні витрати використовуються як засіб регулювання економіки і перерозподілу національного доходу. Коштом держави здійснюються великі вкладення в нові галузі промисловості (атомну, хімічну, електронну та ін.), в будівництво доріг, електростанцій, мостів, каналів, в науково-технічні дослідження. Державні витрати призначені для фінансування найменш прибуткових сфер економіки, розвитку нових виробництв, що вимагають значних капітальних вкладень, які не приносять безпосередньо прибуток і окупаються на протязі тривалого періоду (за межами термінів вкладень).

Інвестиційна діяльність держави робить істотний вплив на внутрішнє нагромадження і рух капіталу. Засоби державного бюджету використовуються на науково-технічні дослідження. Державне фінансування наукових

досліджень стає важливим фактором НТП і підвищення конкурентоспроможності вітчизняних компаній на світовому ринку. Витрати на науково-дослідні роботи сприяють підвищенню ефективності виробництва. Державні витрати використовуються на розвиток загальної і професійної освіти, охорону здоров'я та на інші соціально-культурні заходи.

Державні витрати класифікують за двома основними ознаками: за економічною класифікацією та за функціональною класифікацією. За економічною класифікацією державні витрати поділяють на **поточні** (витрати споживання) та **інвестиційні** (спрямовані на майбутній розвиток). До перших належать: видатки на товари і послуги в державному секторі (оплата праці працівників бюджетних установ, придбання товарів та послуг, оплата комунальних послуг та енергоносіїв, витрати на відрядження); виплати процентів за зобов'язаннями (сплата державного боргу); субсидії та поточні трансферти (виплата пенсії та стипендії, субсидії та поточні трансферти підприємствам). До других – державні інвестиції, або капітальні витрати. Серед них виділяють: витрати на придбання основного капіталу; створення державних запасів і резервів; придбання землі та нематеріальних активів.

За функціональною класифікацією державні витрати поділяються на наступні групи: загальнодержавні функції; оборона; громадський порядок, безпека та судова влада; економічна діяльність; охорона навколишнього природного середовища; житлово-комунальне господарство; охорона здоров'я; духовний та фізичний розвиток; освіта; соціальний захист та соціальне забезпечення. В свою чергу, кожна група поділяється на підгрупи. В свою чергу витрати по кожній з цих груп поділяються по галузям народного господарства, видам соціально-культурних заходів. Так, згідно з положень бюджетного законодавства України, витрати на виконання загальнодержавних функцій по цільовому призначенню включають витрати на: вищі органи державного управління, органи місцевої влади та місцевого самоврядування, фінансову та зовнішньополітичну діяльність; економічну допомогу зарубіжним країнам; інші загальні функції державного управління; фундаментальні дослідження; дослідження і розробки у сфері державного управління; проведення виборів та референдумів; обслуговування боргу.

Склад і структура державних витрат України за 2005–2010 рр. за функціональною класифікацією наведено в таблиці 7.2. Структура витрат державного бюджету України зумовлюється його суспільним призначенням. Основна і вирішальна частина бюджетних коштів (37–49 %) використовується на фінансування освіти і соціально-культурних заходів, що є неодмінною умовою здійснення розширеного відтворення і підйому життєвого рівня населення країни. Це досягається завдяки зростаючим з року в рік асигнуванням. В умовах посилення соціально-економічного розвит-

ку економіки відбуваються зміни у співвідношенні витрат по цих групах.

Таблиця 7.2 – Склад і структура зведеного бюджету України за 2005–2010 рр.

Види видатків	2005 р.		2010 р.	
	млрд грн.	%	млрд грн.	%
Видатки	141 698,8	100,0	377 842,8	100,0
Загальнодержавні функції	15 480,9	10,9	44 902,5	11,9
Оборона	6 041,0	4,3	11 347,1	3,0
Громадський порядок, безпека та судова влада	10 226,8	7,2	28 825,6	7,6
Економічна діяльність	19 115,1	13,5	43 832,4	11,6
Охорона навколишнього природ- ного середовища	1 252,5	0,9	2 872,4	0,8
Житлово-комунальне господарство	3 914,2	2,8	5 431,3	1,4
Охорона здоров'я	15 476,5	10,9	44 745,4	11,8
Духовний та фізичний розвиток	3 449,8	2,4	11 525,4	3,1
Освіта	12 268,3	8,7	79 826,0	21,1
Соціальний захист та соціальне забезпечення	39 940,2	28,2	104 534,9	27,7

До непрямих інструментів відносять заходи, за допомогою яких держава впливає на фінансові можливості виробників товарів і послуг і на розміри споживчого попиту: податкову систему і політику прискореної амортизації.

Важливою частиною фіскальної політики є податкове регулювання. **Податкова політика** – частина економічної політики держави, що реалізується за допомогою зміни податкової бази, ставок, пільг та термінів сплати податків. Її цілі визначають вибір конкретної моделі, методів і засобів податкової політики. Головна мета податкової політики – формування державного бюджету за одночасного стимулювання підприємницької діяльності. Складовою частиною податкової політики є податкове регулювання. Вплив податків на розподіл економічних ресурсів здійснюється через їх вплив на економічну поведінку суб'єктів – трудову та інвестиційну активність, обсяг споживання, схильність до заощадження та ін.

Суть впливу податків на економічну поведінку суб'єктів господарювання полягає у зміні цієї поведінки у порівнянні з рішеннями, що приймаються до зміни податкової системи. До основних видів зміни поведінки економічних агентів відносять ефект доходу та ефект заміщення. Як пра-

вило, зниження рівня оподаткування стимулює збільшення обсягів національного виробництва та прискорення інвестиційних процесів, а підвищення – навпаки, стримує їх.

В сучасних умовах крім фіскальної доречно виділити цілі екологічного та міжнародного характеру. Одним із напрямів переорієнтації податкової політики України в напрямку стимулювання впровадження ресурсощадних технологій повинно стати посилення оподаткування екологічно шкідливих і небезпечних виробництв. Так, останнім часом підвищенні ставки податку за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин стаціонарними джерелами забруднення, а також за їх скиди у водні об'єкти. Збільшення податкових платежів екологічної спрямованості сприяє реалізації екологічних та фіскальних цілей, але при цьому знижує цінову конкурентоспроможність продукції.

Проведення інституційних реформ в Україні, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сектору, легалізації тіньового сектору та активізацію інвестиційних процесів в економіці, інтеграцію України в глобальну світову економіку, неминуче вимагають внесення змін до податкового законодавства, приведення його у відповідності до міжнародних стандартів. Однією із головних стратегічних цілей податкової реформи в Україні є підвищення конкурентоспроможності вітчизняного бізнесу. Відповідно до цієї мети основними завданнями податкової реформи є скорочення витрат платників податків на нарахування і сплату податків та держави на їх адміністрування.

Основною вимогою до сучасної податкової політики є її відповідність фундаментальним принципам: економічної ефективності та соціальної справедливості. Ця вимога відображує найважливіші аспекти податкової політики – її вплив на економіку та на соціальну сферу. Реалізація податкової політики в рамках інноваційного розвитку країни полягає у формуванні цілого комплексу галузевих преференцій, які повинні створювати в несучих галузях нового технологічного устрою реальні стимули до фінансованого залучення інвестицій на модернізацію основного капіталу.

Одним із пріоритетних завдань податкової політики держави є побудова виважених і справедливих податкових відносин між державою, громадянами і суб'єктами господарювання. Основи податкових взаємовідносин між підприємствами і державою закладені в Податковому кодексі України, який ухвалено 2.12.2010 р.

Податкова політика відображає рівень державного втручання в економіку, що визначається частиною валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через державний бюджет. Податки – головне джерело доходів держави в сучасному цивілізованому суспільстві. Сутність податкової форми заключається у вилученні на користь держави частини доходу

господарюючих суб'єктів, причому частини передчасно визначеної, встановленої в законному порядку. Найбільш поширеними видами податково-го регулювання є наступні:

1. Зміна ставок податків з метою стимулювання або обмеження тих або інших економічних процесів. Так, підвищення ставок непрямих податків для основної частини платників податків має на меті обмеження попиту, зокрема на товари особистого споживання. Зміна ставок податку на прибуток застосовується для регулювання процесу нагромадження капіталу: зниження ставки податку стимулює інвестиційну діяльність підприємств, і навпаки, зростання податкових ставок зменшує фінансові джерела капітальних вкладень, що призводить до зменшення їх обсягу. З метою стимулювання інвестиційних процесів в Україні ставку податку на прибуток для платників податків передбачається зменшити з 25 % до 16 %, податку на додану вартість – з 20 % до 17 %.

2. Зміна правил платежів податків при збереженні незмінних ставок податків. Сюди відноситься, наприклад, зміна бази оподаткування, терміну подання звітності, дати виникнення податкових зобов'язань, вимоги до реєстрації платників податків тощо. Так, скорочення термінів амортизації дозволяє збільшити амортизаційні відрахування і при тих же податкових ставках розширити ресурси нагромадження.

3. Введення або відміна податкових пільг. Встановлення галузевих пільг регулює перелив капіталу та ефективність виробництва. Це, в свою чергу, зменшує податкове навантаження на товаровиробників, стимулює зростання інвестицій.

Податкова політика, як правило, має кон'юнктурну спрямованість: під час кризи держава здійснює скорочення податків, прискорену амортизацію і податкові знижки на нові інвестиції, а під час підйому виробництва і з метою боротьби з інфляцією підвищуються ставки податків або вводяться нові податки, обмежується застосування прискореної амортизації та відміняються податкові пільги на нові інвестиції. Регулювання економіки за допомогою податкової політики здійснює визначений вплив на темпи зростання і структуру економіки, стимулює нагромадження капіталу, сприяючи тим сам деякому пом'якшенню кризових процесів в економіці.

Динаміка процесу відтворення основних фондів в значній мірі залежить від системи амортизаційних відрахувань – від розмірів, структури, методів розрахунку і напрямів використання. Амортизація – систематичний розподіл вартості основних засобів, інших необоротних та нематеріальних активів протягом строку їх корисного використання (експлуатації). Безпосереднє призначення амортизаційних відрахувань як економічній категорії – забезпечення простого відтворення основних

фондів. Отже, важливого значення для забезпечення відтворення основного капіталу набуває проведення амортизаційної політики. **Амортизаційна політика** – сукупність здійснюваних державою заходів, спрямованих на забезпечення нормального режиму відтворення основних фондів. Найважливішою умовою ефективного функціонування підприємств в ринковому середовищі є забезпечення принципу самофінансування, який передбачає здійснення господарської та інвестиційної діяльності за рахунок власних джерел (амортизації і нерозподіленому прибутку), а також залучених кредитних ресурсів.

Дієздатність і ефективність амортизаційної політики в значній мірі визначаються обґрунтованістю термінів служби основних фондів і нормами амортизації. Розглядаючи терміни служби основних фондів і норми амортизації як основні елементи амортизаційної політики, слід зазначити, що їх розробка тісно пов'язана з проблемою диференціації норм і класифікацій основних фондів. Це обумовлюється тим, що правильний облік зносу основних фондів, визначення витрат на виробництво продукції, прибутку та інших показників, залежних від основних фондів, можна зробити лише на основі диференційованих норм амортизації.

Важливим економічним важелем в системі амортизації є методи її нарахування, що дозволяє активно впливати на обсяг амортизаційного фонду, ступінь концентрації ресурсів в різні періоди функціонування фондів. Це дозволяє динамічно підходити до відтворення основних фондів, враховувати фактор часу. Останніми роками в ході здійснення податкової реформи багато що було зроблене по удосконаленню норм амортизаційних відрахувань з метою повнішого відображення об'єктивного процесу зносу основних виробничих фондів в умовах науково-технічного прогресу, що прискорився. Згідно із ст. 145 Податкового кодексу України, встановлено 16 груп основних засобів та інших необоротних активів і мінімально допустимих строків їх амортизації. Амортизація основних засобів нараховується із застосуванням таких методів: прямолінійного, зменшення залишкової вартості, прискореного зменшення залишкової вартості (лише до об'єктів основних засобів, що входять до 5 групи), виробничого.

В умовах економічного зростання на базі науково-технічного прогресу безперервно збільшується обсяг основних виробничих фондів і підвищується роль амортизації в системі важелів прискорення відтворення основного капіталу. Це знаходить своє вираження в зростанні долі амортизаційного фонду як в загальному обсязі капітальних вкладень, так і в структурі власних джерел фінансування процесу відтворення основного капіталу (табл. 7.3).

Таблиця 7.3 – Частка амортизаційних відрахувань в 2006–2010 рр., %

Роки	Амортизаційні відрахування по відношенню до:			
	обсягу капітальних вкладень	власних джерел фінансування	вартості основних фондів (на кінець року)	витрат на виробництво продукції
<i>Промисловість</i>				
2006	41,9	35,1	6,1	3,6
2007	37,8	35,8	6,2	3,6
2008	38,1	84,0	6,6	3,4
2009	62,5	164,9	6,0	4,6
2010	65,0	58,9	9,3	3,7
<i>Будівництво</i>				
2006	21,7	46,0	11,4	1,9
2007	21,2	54,2	12,3	1,8
2008	20,5	– 59,9	11,9	2,1
2009	44,7	– 226,4	7,8	2,8
2010	42,6	127,6	6,7	2,4

Питома вага амортизаційних відрахувань по відношенню до обсягу капітальних вкладень в промисловості зросла з 41,9 % у 2006 р. до 65,0 % у 2010 р., у будівництві – відповідно з 21,7 % до 42,6 %. Особливо підвищилася роль амортизаційного фонду як джерела фінансування основного капіталу.

Амортизаційні відрахування мають об'єктивні межі і вимагають економічно обґрунтованих розрахунків. Коли норми амортизаційних відрахувань занижені, амортизаційний фонд не може відшкодувати знос основних фондів, його не вистачає для придбання відповідної частини нових засобів праці замість зношених. Низький розмір амортизаційних відрахувань приводить до того, що підприємства відчувають недостачу засобів на капітальний ремонт, а це викликає «проїдання» основних фондів. Коли ж норми амортизації завищені, штучно збільшується фактична собівартість продукції. Таким чином, від методу нарахування амортизаційних норм та їх рівня значною мірою залежить матеріальне забезпечення відтворення основних фондів. Крім того, рівень норм амортизаційних відрахувань впливає на терміни оновлення основних фондів і темпи впровадження технічного прогресу.

Бюджетний дефіцит і джерела його фінансування. Оскільки бюджет є основним централізованим фондом держави, то його стан зумов-

лює фінансове положення держави і в значній мірі – країни і суспільства в цілому. Стан державного бюджету залежно від співвідношення між доходами і витратами може охарактеризуватися трьома показниками: балансом доходів і витрат, перевищенням доходів над витратами або навпаки – витрат над доходами. Досить рідко в практиці багатьох країн має місце збалансований бюджет, коли витрати дорівнюють доходам. У випадку перевищення доходів бюджету над витратами виникає позитивне сальдо (профіцит) бюджету. Найбільш складним явищем виступає дефіцит бюджету, який притаманний для більшості країн світу, в тому числі і для України.

Перевищення витрачання коштів державою над величиною доходів постійно порушує співвідношення між доходною і витратною частинами бюджету, призводить до дефіциту. Дефіцит бюджету – перевищення видатків державного бюджету над надходженнями до нього. Рівень дефіцитності бюджету обчислюється як відношення дефіциту до валового внутрішнього продукту, виражене у відсотках. Серед всієї різноманітності чинників необхідно виділити ті макроекономічні фактори, які впливають безпосередньо, і ті, вплив яких опосередкований. До головних факторів, дія яких значною мірою формує величину дефіциту бюджету, відносять: державні закупівлі; соціальні трансферти; витрати по обслуговуванню державного боргу; курс національної валюти; динаміку реального валового внутрішнього продукту; частку податкових відрахувань.

Якщо держава не може обійтися без дефіциту свого бюджету, то виникає питання про кордони цього дефіциту. У даному питанні необхідно виділити кількісний і якісний аспекти. Перший з них базується на світовому досвіді. Вважається, що розмір дефіциту бюджету в 3 % від валового внутрішнього продукту допустимий і не несе фінансової кризи. Проте кількісне обмеження дефіциту не є достатнім: в окремих випадках він може бути і більше, а інколи – і взагалі недопустимий. Граничні обмеження бюджетного дефіциту залежать від таких факторів, як наявність кредиторів, що мають вільні ресурси, довіру кредиторів до держави, можливість держави повернути борги у встановлені терміни. Це означає, що проблему бюджетного дефіциту необхідно розглядати лише стосовно конкретної країни.

У сучасних умовах розмір витрат держави і регулювання співвідношення доходів і витрат бюджету є одним з найважливіших важелів впливу державної політики на процес відтворення. В Україні часто воно набуває специфічної форми «дефіцитного фінансування», що видно з табл. 7.4.

Таблиця 7.4 – Дефіцит (профіцит) та джерела фінансування Державного бюджету України за 2005–2010 рр. (млн грн.)

Показники	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Перевищення видатків над доходами (дефіцит)	7 945,7	3 776,6	9 842,9	12 502,0	35 517,2	64 265,5
Джерела фінансування дефіциту:						
внутрішнє фінансування	6 997,5	-1 030,0	6 871,0	8 672,5	-9 282,7	17 007,2
зовнішнє фінансування	948,2	4806,6	2971,9	3829,5	44 799,9	47 258,3

Бюджетний дефіцит – це дуже складне економічне явище, яке значною мірою робить вплив на процеси, що відбуваються в економіці країни, перш за все на динаміку споживчого попиту, рівень інфляції, процентну ставку за кредитами та ін.

Структура джерел покриття бюджетного дефіциту істотно відрізняється як між різними країнами, так й по окремих періодах часу. До першого способу відноситься фінансування бюджетного дефіциту за рахунок найпростішого джерела – кредитної емісії центрального банку. Емісію (випуск грошей в обіг) здійснюють державні емісійні банки. Емісійним центром в Україні є Національний банк, якому належить монопольне право на випуск грошей в обіг. Необгрунтована емісія призводить до швидкого зростання кількості паперових грошей в обігу і зниження їх купівельної спроможності, зростання цін на предмети споживання і зниження реальних доходів людей з фіксованими доходами та знеціненню грошових вкладів і заощаджень населення.

Бюджетний дефіцит і державний борг. В даний час в більшості країн головним способом фінансування бюджетного дефіциту і здобуття від народного господарства додаткових засобів до тих ресурсів, яке держава витягує з того ж джерела за допомогою податків і мита, є державний кредит, здійснюваний у формі всіляких позик. Державні позики – форма залучення на певний термін грошових коштів до державного бюджету на основі кредиту. Вони є кредитними стосунками, в яких держава виступає головним чином боржником. Мета державних позик як основної форми державного кредиту – мобілізація засобів для фінансування витрат державного бюджету.

По місцю розміщення розрізняють внутрішні і зовнішні позики. Внутрішні позики, розміщені усередині країни, і зовнішні (міжнародні) позики – позики, що реалізуються на іноземних грошових ринках або надаються іноземними урядами, а також міжнародними організаціями. Зовнішні позики можуть бути представлені в грошовій формі для придбання

певних товарів (експортні кредити), для врегулювання платіжного балансу і підтримки валютних курсів (валютні позики) й для інших цілей.

Зовнішні позики разом з прямими приватними вкладеннями капіталу виступають як одна з форм вивозу капіталу, характерного для сучасної епохи. Ці позики є в руках держави знаряддям захвату ринків збуту і джерел сировини країн-позичальників, засобом економічного і політичного тиску на них. Якщо спочатку як кредитори зазвичай виступали окремі іноземні банки або капіталісти, то на сьогодні особливо після другої світової війни, кредитором по зовнішніх позиках найчастіше виступає держава. Найбільш крупними експортерами державного капіталу в даний час є Китай, Німеччина, Англія, Японія. Зовнішні позики надаються також рядом міжнародних організацій і фінансових установ, найбільшими з яких є Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР, або Світовий банк) та ін.

Формування державного боргу безпосередньо пов'язано із погашенням зобов'язань по державному кредиту. **Державний борг** – це сукупність зобов'язань держави за платежами, які необхідно виконати на підставі отриманих або гарантованих активів, товарів і послуг у минулі періоди. Нерідко державний борг розглядається як загальна сума заборгованості держави внаслідок непогашених позик та невиконаних процентів за ними. Таке визначення є неповним, оскільки не охоплює значну частину платежів, за якими держава повинна здійснити виплати. В цю групу включають заборгованість по виплаті заробітної плати, пенсій, стипендій, компенсацій переплачених податків, виплати кредитів, за якими держава виступала гарантом. Державна заборгованість може виникати не лише на основі діяльності уряду, але й інших органів, серед яких провідне місце займає центральний банк, місцеві органи влади.

До структури державного боргу України входять такі елементи: сума всіх розміщених і непогашених державних боргових цінних паперів як внутрішньої, так і зовнішньої позики; загальна вартість кредитів, які залучені державними органами управління (КМУ і НБУ) з метою фінансування дефіциту державного бюджету, платіжного балансу, створення державних резервів і внутрішніх цільових програм; гарантії по кредитах, які надає уряд державним підприємствам, місцевим органам влади, недержавним підприємствам і установам; заборгованість уряду, державних підприємств і установ по виплаті заробітної плати, пенсій, допомоги, стипендій та інших виплат населенню; заборгованість держави по виплаті залишків вкладів в Ощадному банку України і компенсацій по них. Державний борг можна розглядати по різних критеріях. На цій основі визначається класифікація державного боргу.

Залежно від типу утримувача боргових вимог (резиденти або нерези-

денти) державний борг класифікують на внутрішній і зовнішній. **Внутрішній державний борг** – це заборгованість державних органів управління перед іншими державними структурами і перед резидентами. При внутрішньому державному боргу кредиторами виступають фізичні та юридичні особи – резиденти. **Зовнішній державний борг** – заборгованість держави за непогашеними зовнішніми позиками і невиплаченими за ними відсотками. Тобто сукупність зобов'язань державних органів управління перед міжнародними фінансовими організаціями, іншими країнами і нерезидентами. Зовнішній державний борг складається із заборгованості даної держави міжнародним фінансово-кредитним установам, урядам, приватним банкам.

Виходячи з розрахунку сум і термінів погашення, розрізняють капітальний і поточний державний борг. **Капітальний борг** – це загальна сума заборгованості по позиках і процентних виплатах, термін платежу по яких ще не настав. Ця заборгованість має бути сплачена по зобов'язаннях держави на певні періоди часу. Сума капітального боргу дає уявлення про те, яка загальна величина боргу держави без розбиття її на періоди, впродовж яких він має бути погашений. До капітального боргу включається як довгострокова, так і короткострокова заборгованість. **Поточний борг** – це сума зобов'язань держави, по яких настав термін платежу. Вони підлягають виплаті (разом з перерахованими відсотками) в поточному періоді.

Наслідки зростання державного боргу в значній мірі залежать від його обсягів та структури, а також напрямків використання залучених на борговій основі коштів. Важливим аспектом боргової проблеми держави є весь зростаючий тягар зовнішнього боргу. На кінець 2010 р. обсяг державного боргу України сягнув 32,5 млрд дол. США (23,7 % ВВП), збільшившись протягом року на 8,5 млрд дол. (рис. 7.1).

Обсяг запозичень для фінансування дефіциту державного бюджету у 2011 році становив 80,6 млрд гривень, у тому числі за рахунок внутрішніх запозичень – 53,4 млрд та за рахунок зовнішніх запозичень – 27,2 млрд гривень. З метою удосконалення системи управління державним боргом в 2011 р. було прийнято Середньострокову стратегію управління державним боргом на 2012–2014 роки. Цілі стратегії: задоволення потреб держави у позикових ресурсах шляхом фінансування державного бюджету за мінімально можливої вартості обслуговування державного боргу з урахуванням ризиків; утримання обсягу державного боргу на економічно безпечному рівні; забезпечення ефективного функціонування внутрішнього ринку державних цінних паперів та розширення доступу до міжнародного ринку капіталу; реформування у сфері міжнародної інтеграції та співпраці, спрямоване на вироблення цілісної і збалансованої зовнішньоекономічної політики, підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості національної економіки.

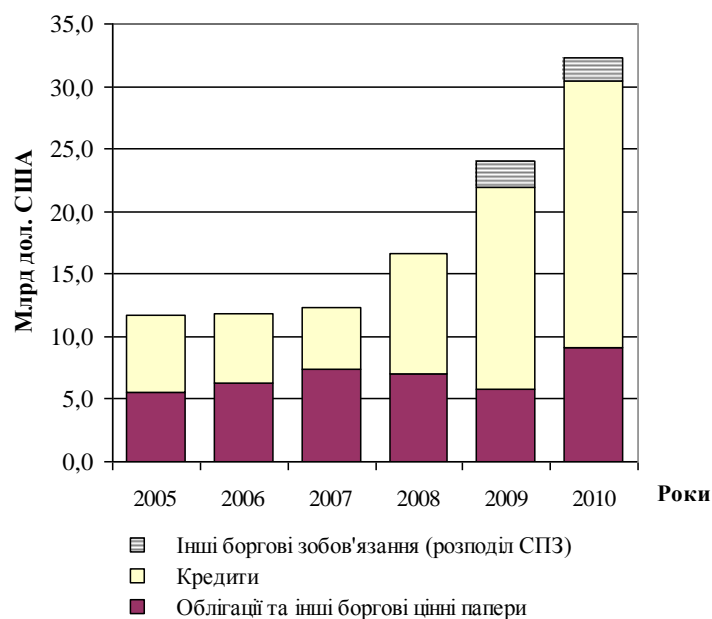

Рисунок 7.1. – Динаміка заборгованості сектору державного управління та органів грошово-кредитного регулювання України в розрізі фінансових інструментів

Державним органам управління слід враховувати, що державний борг має свої раціональні межі, за рамками яких він із стабілізуючого фактора перетворюється в фактор, який негативно впливає на всі сфери національної економіки. Зростання державного боргу може викликати негативні наслідки: зниження рівня боргової безпеки; погіршення фінансової її стійкості; зменшення притоку іноземних інвестицій; знецінення національної валюти. Обслуговування державного боргу посилює нерівності в доходах, підриває економічних стимули із-за збільшення податків, призводить до вивезення частини національного продукту за кордон у зв'язку з виплатою платежів по боргу і відсотків іноземцям і ефекти витіснення приватних інвестицій.

3. Грошово-кредитна політика

Одним із головних інструментів державного втручання в процес відтворення є грошово-кредитна політика. **Грошово-кредитна політика** – інструмент макроекономічної політики, який являє собою сукупність заходів, що направлені на забезпечення нормального функціонування грошового обігу. За допомогою грошово-кредитної політики держава прагне протидіяти економічним кризам, формувати передумови для забезпечення економічного зростання, обмежувати зростання інфляції, забезпечувати вирівнювання платіжного балансу і т. п. У сучасних країнах грошово-

кредитна політика разом з бюджетними методами, «політикою доходів» служить одним з найбільш поширених і широко вживаних знарядь короткострокового господарського регулювання.

В залежності від рівня поставлених цілей виділяють стратегічні та проміжні (поточні або тактичні) цілі монетарної політики. Стратегічні цілі монетарної політики – це ключові цілі в загальнодержавній економічній політиці: зростання зайнятості, збалансування платіжного балансу, забезпечення стабільності цін, зростання виробництва та ін. Проміжні цілі монетарної політики – це зміни в певних економічних процесах, які мають сприяти досягненню стратегічних цілей. До них відносять: динаміку грошової маси, темпи зростання номінального валового внутрішнього продукту, валютний курс та ін.

В залежності від напрямку впливу на кредитну та грошову систему виділяють стримуючу і стимулюючу монетарну політики. Стримуюча монетарна політика (політика дорогих грошей) – це політика, яка направлена на обмеження зростання цін у національній економіці. Таку політику центральний банк може проводити, купуючи цінні папери на відкритому ринку, підвищуючи норму резервування і процентну ставку. Стимулююча монетарна політика (політика дешевих грошей) – політика, направлена на підвищення рівня зайнятості і прискорення економічного зростання; цю політику може проводити центральний банк, підвищуючи пропозицію грошей через купівлю цінних паперів, зниження процентної ставки і норми резервування.

Грошово-кредиту політику проводить центральний банк країни, який є відносно незалежним органом системи державного регулювання. Національний банк України відповідно до Закону України «Про Національний банк України» є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління, її емісійним центром, який проводить єдину державну політику в області грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи в цілому, визначає курс грошової одиниці відносно валют інших країн.

В даний час центральні банки виконують наступні функції: 1) регулювання грошово-кредитної і валютної системи (функція центрального банку); 2) емісія банкнот (функція емісійного банку); 3) зосередження грошових резервів комерційних банків, надання ним кредитів, здійснення розрахункових, клірингових операцій і т. д. («функція банку банків»); акумуляція коштів міністерства фінансів, надання кредиту державі, виконання бюджету, проведення розрахункових операцій по державних рахунках, управління державним боргом та ін. (функція агента держави); 5) концентрація золотого резерву країни, ведення валютних операцій, надання міжнародних кредитів, здійснення валютного контролю та

інші (функція центрального валютного органу); 6) інші (облік, контроль, кореспондентські стосунки, економічна інформація).

Згідно Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України. На виконання своєї основної функції Національний банк сприяє дотриманню стабільності банківської системи, а також, в межах своїх повноважень, – ціновій стабільності.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про Національний банк України», Національний банк України виконує 24 функції. Серед них НБУ: 1) відповідно до розроблених Радою Національного банку України Основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику; 2) монопольно здійснює емісію національної валюти України та організує її обіг; 3) виступає кредитором останньої інстанції для банків і організує систему рефінансування; 4) встановлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна; 5) організовує створення та методологічно забезпечує систему грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу та ін.

Центральний банк в сучасному економічному середовищі. Проте з утворенням глобального ринку економічне середовище, в якому діяли центральні банки, помітно змінилося. Діяльність фінансових установ, з якими мають справу центральні банки, набула глобального загальносвітового характеру, тоді як центральні банки залишилися інститутами внутрішнього ринку. Ще в 1969 р. нобелівський лауреат по економіці Дж. Хікс звернув увагу на появу цього дуалізму: «Лише у національній економіці, що є значною мірою відособленим національний центральний банк може бути справжнім центральним банком; з розвитком світового ринку і (особливо) міжнародних фінансових ринків національні центральні банки зрушуються вниз в ієрархії, стаючи простими банками в світовій системі без приставки «центральный». Таким чином, проблема, яка була вирішена (частково) установою національних центральних банків, знов дала про себе знати. Вона залишається все ще невирішеною (не зважаючи на спроби її вирішити) на світовому рівні»¹.

У сучасних умовах центральні банки щоб продовжувати ефективно виконувати свої функції повинні знайти нові, більш ефективні способи та прийоми регулювання грошового обігу та кредитного ринку, що відповідають вимогам глобального ринку. У відповідь на виклики глобалізації центральні банки повинні вчасно робити коректування в грошово-кредитній політиці, методах контролю та нагляду за банківською систе-

---

¹ Hicks J. Critical Essays In Monetary Theory. Oxford University Press, 1969.

мою з метою запобігання та протидії негативним явищам, що загрожують фінансовій стабільності в країні.

Засоби та методи грошово-кредитної політики. Сучасні центральні банки мають у своєму розпорядженні широкий арсенал методів впливу на грошовий обіг та операції банківської системи. До числа найбільш поширених і широко вживаних відносять: зміна величини облікового проценту, операції на відкритому ринку; зміна норми обов'язкових резервів, операції на валютному ринку, рефінансування комерційних банків, а також різноманітні вибіркові («селективні») засоби регулювання окремих видів кредиту. Перераховані вище засоби застосовуються, як правило, в комплексі, проте вони можуть застосовуватися й окремо.

Зміна норми обов'язкових резервів. В системі заходів кредитної політики важливе значення займає політика обов'язкових резервів. **Норма резервування** (обов'язкових резервів) – установлений центральним банком у процентному значенні розмір обов'язкових резервів до зобов'язань щодо залучених банком коштів в національній та іноземній валюті. Як правило, по різних видах вкладів встановлені різні норми обов'язкових резервів. Резервні вимоги полягають в тому, що комерційні банки або інші депозитні інститути зобов'язані розміщувати в центральному банку відповідну суму своїх резервів на окремий рахунок як забезпечення своїх зобов'язань по депозитах. Ці кошти не можуть бути задіяні в кредитній та інвестиційній діяльності комерційних банків, а використовуються центральним банком як резерв. Вперше введення обов'язкових резервів для банківської системи було здійснене в США в 1913 р. після створення Федеральної резервної системи. Надалі у міру зростання популярності цього методу регулювання багато країн після Другої світової війни ввели у себе в законодавчому порядку практику створення резервів за типом американської системи¹ і активно його використовували до 90-х років ХХ ст.

Зміна норми обов'язкових резервів – важливий інструмент впливу на кредитоспроможність комерційних банків. Регулювання норми обов'язкових резервів комерційних банків та інших депозитних інститутів впливає на наявність в банківській системі вільних грошових коштів, що використовується для розширення активних операцій. Цей інструмент активно використовується центральним банком при проведенні антиінфляційних заходів, направлених на стабілізацію національної грошової одиниці.

Політика зміни норми обов'язкових резервів використовується для антициклічного регулювання процесу відтворення. Механізм впливу зміни

---

¹ Наприклад, після Другої світової війни систему варійованих резервів ввели у себе Канада (1954 р.), ФРН (1948 р.), Австрія (1955 р.), Індія (1956 р.), Японія (1957 р.), Голландія (1954 р.), Норвегія (1955 р.), Швейцарія (1955 р.) та багато інших країн.

норми обов'язкових резервів на зміни банківських операцій зводиться до наступного. Наявність встановлених законом розмірів зобов'язань банків за депозитами вводить визначені обмеження на їх використання. При нормі мінімальних резервів, припустимо, 10 %, комерційний банк може використати для здійснення активних операцій (перш за все кредитування) лише 90 коп. з кожної гривні нових депозитів, а решту 10 коп. зобов'язаний зберігати на резервному рахунку в центральному банку. В даному випадку виникає і обернена залежність між розмірами резервів і операціями: порушення законом встановленої норми повинно призвести до зміни активних операцій комерційних банків.

Збільшуючи розмір обов'язкових резервів, центральний банк обмежує кредитні ресурси комерційних банків, а зменшуючи їх розмір, створює можливості для кредитної експансії. Головна мета, яка переслідується при цьому, не забезпечення платоспроможності, а оперативний вплив на ліквідність банків. Проте такий вплив передбачає ряд умов: 1) центральний банк ефективно контролює резервну позицію банківської системи і не має скільки-небудь потужних сил, які б могли викривити цей контроль; 2) банківська система і небанківський сектор пасивно пристосовуються до змінам в резервній позиції, що здійснюються центральним банком; завжди є незадоволений попит на банківський кредит з боку народного господарства; 4) в процесі розширення суми банківських депозитів не відбувається ніяких «втеч» в сферу готівкових коштів (тобто всі розрахунки здійснюються безготівково).

Лише при виконанні цих умов регулювання норми обов'язкових резервів має значення і може бути передбачуваним. Проте практика розвинених країн засвідчила, що застосування норми обов'язкових резервів для цілеспрямованого впливу на кон'юнктуру досить сильно ускладнюється. Більш того, в 60-х роках ряд американських авторів¹ поставили під сумнів її обґрунтованість.

Єдиний порядок визначення і формування обов'язкових резервів для всіх банків України встановлюється Правлінням Національного банку України. У табл. 7.5 наведено нормативи обов'язкового резервування, які Національний банк України використовує як один із монетарних інструме-

---

¹ В якості прикладу роботи, що ставить під сумнів традиційну точку зору, можна привести статтю професора Мічиганського університету Р. Тейгена, яка починається словами: «Дискусія про механізм монетарної політики, її потенційні можливості і надійність характеризується різною мірою реалізму. Найбільш далекий від реальності погляд, що Федеральна резервна система може встановлювати грошову масу на будь-якому бажаному рівні і що грошовий мультиплікатор є величиною, зворотною нормі обов'язкових резервів. На цьому рівні, до нещастя, ведеться багато суперечок, причому екзогенність грошової маси служить звичайною передумовою в підручниках і статтях»// *R. Teigen, A Structural Approach to the Impact of Monetary Policy, Journal of Finance, May 1964, p. 284–312.*

нтів для регулювання обсягів грошової маси в обігу та управління грошово-кредитним ринком.

Таблиця 7.5 – Нормативи обов’язкового резервування для формування банками обов’язкових резервів, %

Період	Нормативи обов’язкового резервування для формування банками обов’язкових резервів, %			
	за строковими депозитами нефінансових корпорацій та домашніх господарств		за коштами на поточних рахунках та депозитами на вимогу не фінансових корпорацій та домашніх господарств	
	у національній валюті	в іноземній валюті	у національній валюті	в іноземній валюті
01.10.2004 – 24.12.2004	7	7	8	8
25.12.2004 – 31.08.2005	6	6	7	7
01.09.2005 – 09.05.2006	6	6	8	8
10.05.2006 – 31.07.2006	4	4	6	6
01.08.2006 – 30.09.2006	2	3	3	5
01.10.2006 – 04.12.2008	0,5	4	1	5
05.12.2008 – 04.01.2009	0	3	0	5
05.01.2009 – 31.01.2009	0	4	0	7
з 01.02.2009	0	4	0	7

Упродовж останніх років нормативи формування банками обов’язкових резервів залишилися незмінними. Станом на 01.01.2011 р. нормативи формування банками обов’язкових резервів становили: за строковими коштами юридичних і фізичних осіб в іноземній валюті – 4 %; за коштами юридичних та фізичних осіб в іноземній валюті на вимогу – 7 %. Нормативи формування обов’язкових резервів за строковими депозитами та коштами на поточних рахунках юридичних та фізичних осіб у національній валюті з 05.12.2008 р. залишаються на нульовому рівні.

Норма резервування – надзвичайно потужний інструмент грошово-кредитної політики. Тому зміни норми резервів недоцільно використовувати для невеликого поточного корегування грошової маси. Часта зміна норми резервування вимагала б від комерційних банків підтримувати значний розмір резервів, аб мати можливість у будь-який момент виконати підвищені резервні вимоги.

Зміна облікової ставки центрального банку. Одним із інструментів кредитного регулювання, за допомогою якого центральний банк вста-

новлює для банків та інших суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир щодо вартості залучених та розміщених грошових коштів, є процентні ставки по його операціях. Регулювання процентних ставок за кредитними, депозитними операціями центрального банку здійснюється з урахуванням стану розвитку економіки, динаміки інфляційних процесів, ситуації на різних сегментах ринку капіталу. Ключове значення в системі процентних ставок, що встановлюються центральним банком, має ставка рефінансування. Основні операції по рефінансуванню комерційних банків головним чином направлені на забезпечення банківської системи достатньою ліквідністю. **Облікова ставка** – це виражена у відсотках плата за кредити, що надаються банкам, яка встановлюється центральним банком з метою впливу на грошовий обіг та кредитування. Облікова ставка є основною процентною ставкою, що залежить від тенденцій загального економічного розвитку, макроекономічних та бюджетних процесів, стану грошово-кредитного ринку. Вона найнижча серед процентних ставок, за якими Національний банк може підтримати ліквідність, і підтримується на позитивному реальному рівні щодо рівня інфляції.

Ставка рефінансування – процентна ставка, яку встановлює Національний банк України за кредитами рефінансування під час проведення з банками кількісного тендера або процентного тендера залежно від пропозиції вартості на кошти Національного банку, що надходять від банків. Процентна ставка рефінансування визначається на основі облікової ставки та залежна від строку та виду рефінансування і не може бути нижчою, ніж облікова ставка. Зміна ставки рефінансування інформує учасників фінансового ринку про оцінку центральним банком загального напрямку зміни інфляційної ситуації і, таким чином, впливає на очікування економічних агентів і процентні ставки в економіці. Ставка рефінансування центрального банку є свого роду верхньою межею процентних ставок на грошовому ринку, що робить непрямий вплив на їх динаміку.

Ставка за **кредитами овернайт** визначається Національним банком України на основі облікової ставки з урахуванням поточної ситуації на грошово-кредитному ринку, аналізу процентних ставок на міжбанківському кредитному ринку, попиту і можливої пропозиції щодо випуску Національним банком України в обіг коштів. Розмір процентної ставки за кредитами овернайт може бути диференційованим залежно від забезпечення кредиту. Кредити надаються банкам на термін до наступного робочого дня під забезпечення державними облігаціями України (крім облігації зовнішньої державної позики України) або депозитними сертифікатами Національного банку України і без забезпечення (бланковими).

Можливості застосування ставок рефінансування засновані на зв'язку центрального банку із комерційними банками. Це пов'язано з тим, що коме-

рційні банки зберігають банку частину готівки та резерви в центральному банку. Механізм впливу облікової ставки на поведінку комерційних банків зводиться до наступного. Підвищуючи облікову ставку в фазі підйому, центральний банк розраховує зменшити попит на кредит з боку комерційних банків і одночасно спонукати їх до скорочення кредиту. Подорожчання кредиту, в свою чергу, сприяє збільшенню в загальній сумі прибутку частки процента і зменшенню прибутку засновників та курсів акцій. Основна мета такої політики – обмежити зростання економіки, стримати нагромадження капіталу. В умовах кризи облікова ставка знижується, і тим самим здешевлюється кредит як засіб стимулювання нагромадження.

Така теоретична схема механізму впливу дисконтної політики на процес відтворення. Використання дисконтної політики в кредитній сфері можливе для проведення антициклічного регулювання, тому центральний банк широко користується цим заходом, підвищуючи ставку процента в умовах передкризової ситуації з метою недопущення «перегріву» економіки і знижуючи її в умовах недостатнього попиту. З 1993 р. політика облікового проценту активно застосовується Національним банком України. Політика «дешевих грошей» проводилася державою в 2005–2007 рр., коли облікова ставка процента з 9,5 % в 2005 р. знизилася до 8,0 % у 2007 р.; в 2009–2010 рр., коли облікова ставка з 10,25 % в 2009 р. змінювалася три рази – 8 червня до 9,5 %, 8 липня до 8,5 %, 10 серпня до 7,75 %. Політика кредитної рестрикції проводилася державою в 2007–2008 рр. (табл. 7.6).

Ступінь впливу політики процента на обсяг кредитних ресурсів залежить від того, чи здійснює високий рівень дисконту визначальний вплив на рішення одержати кредит у центрального банку. Що стосується попиту на кредит, то його вплив не має вирішального значення, коли створюються умови, які забезпечують більш високий прибуток у порівнянні з ставкою проценту, що часто спостерігається в передкризовий період.

Слід відмітити, що в багатьох країнах комерційні банки не займаються довгостроковим кредитуванням економіки, а обслуговують рух оборотного капіталу. В зв'язку з цим і обмежений вплив облікових ставок на економічну кон'юнктуру.

Дисконтна політика використовується також як метод валютного регулювання. Так, в умовах вільного руху грошового капіталу зниження дисконтного проценту призводить до відтоку іноземних короткострокових капіталів, а підвищення, навпаки, – до їх приливу. Це, в свою чергу, впливає на стан платіжного балансу, рух валютного курсу. В умовах фінансово-економічних криз облікова політика набуває більш важливого значення, оскільки економічна політика в значній мірі залежить від зовнішніх факторів. Фактором, що стримує ефективність політики процента, є також зростання інвестиційної ролі самої держави, оскільки зменшуєть-

ся сфера, на яку поширюється вплив дисконтної політики.

Таблиця 7.6 – Процентні ставки рефінансування (ставки в річному обчисленні, %)

Період	Облікова ставка НБУ ¹	Середньо-зважена ставка за всіма інструментами	у тому числі					
			кредити, надані шляхом проведення тендера	кредити овернайт	операції репо	операції своп	кредити рефінансування під заставу майнових прав на кошти банківського вкладу (депозиту), розміщеного в НБУ	Іші кредити
2005	9,5	14,7	12,9	14,9	12,0	–	–	–
2006	8,5	11,5	10,4	12,1	10,7	9,5	8,5	–
2007	8,0	10,1	10,0	11,1	–	–	8,3	–
2008	12,0	15,3	16,6	16,0	13,8	15,1	–	14,1
2009	10,25	16,7	20,6	18,1	21,6	23,1	–	16,0
2010	7,75	11,6	11,1	11,3	9,4	–	–	11,9
2011	7,75	12,0	11,4	10,7	12,1	–	–	–

Операції на відкритому ринку. Все більшого значення в сучасних умовах набуває політика операцій на відкритому ринку. **Операції на відкритому ринку** – інструмент грошово-кредитної політики держави, суть яких полягає в купівлі та продажу центральним банком державних боргових зобов'язань (облігацій і позик) на вторинному ринку. Сутність цієї політики полягає в зміні ліквідності кредитних установ шляхом купівлі-продажу їм державних цінних паперів. До купівлі цінних паперів кредитними установами спонукає встановлення центральним банком більш високих процентних ставок.

Об'єктом відмічених операцій можуть служити державні зобов'язання, облігації місцевих органів влади, казначейські векселі, безпроцентні казначейські зобов'язання і інші першокласні коштовні папери, які визначаються центральним банком. Тобто ті державні коштовні папери, що мають високу ліквідність і що значний попит. У Законі «Про Національний банк України» (ст. 29) визначено, що «...операціями на відкритому ринку Національного банку є купівля продаж казначейських зобов'язань,

власних зобов'язань Національного банку (депозитних сертифікатів), а також визначених Правлінням Національного банку комерційних векселів, ін. коштовних паперів і боргових зобов'язань». Як правило, основним об'єктом операцій центрального банку на відкритому ринку в розвинених країнах виступають державні боргові коштовні папери.

Слід зазначити, що операції на відкритому ринку, основними учасниками яких є, з однієї сторони, центральний банк, з іншої сторони, комерційні банки, не можуть здійснити серйозного впливу на темпи нагромадження реального капіталу, оскільки ці операції охоплюють лише ринок короткострокових капіталів. Тому ці операції не можуть здійснити суттєвого впливу на фінансування капіталовкладень є боку промислового капіталу.

Переваги операцій на відкритому ринку (оперативність, контрольованість, гнучкість) в системі заходів по реалізації монетарної політики вказують на необхідність їх активного розвитку в Україні як важливого інструменту регулювання грошової маси в економіці (табл. 7.7). В активі балансу Національного банку України за останні роки стрімко зріс портфель державних цінних паперів, що стає основним забезпеченням емісії банкнот. Крім монетарного золота і спеціальних прав запозичень, в активі балансу відображається позики державі та комерційним банкам, визначне місце займають депозити. Необхідність підтримки ліквідності банківської системи у зв'язку з фінансовою кризою 2008–2009 рр. призвела до зростання обсягів кредитів, частка яких зросла з 0,7 % в 2005 р. до 22,5 %.

Таблиця 7.7 – Баланс Національного банку України на кінець року (в млн грн.)

Статті балансу	2005 г.	2006 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.
Сума балансу	124 999	141 237	198 333	356 128	388 257
Основні статті активів					
Монетарне золота та СПЗ	1 398	1 814	2 489	4 144	5 942
Державні цінні папери	439	411	395	9027	53 947
Кредити комерційним банкам	892	1 570	1 866	61 132	87 499

Депозитні операції центрального банку. З метою стримування зростання грошової пропозиції і зниження потенційного тиску на валютний ринок центральний банк активно використовує такий інструмент грошово-кредитного регулювання, як депозитні операції з банками-резидентами. Вказані операції дозволяють центральному банку оперативно залучати на депозити тимчасово вільні кошти банків і таким чином активно впливати на обсяг грошової пропозиції, а також внутрішнього кредиту.

У випадку перевищення грошової пропозиції над попитом на гроші, що складається на внутрішньому ринку позикового капіталу, центра-

льний банк може здійснювати проведення необхідних заходів «стерилізації». Для цього центральний банк здійснює проведення депозитних операцій із банками, використовуючи при цьому різні форми здійснення цих операцій і регулюючи процентні ставки за ними.

Активно застосовує даний інструмент при регулюванні ліквідності комерційних банків Національний банк України. Динаміка і обсяги депозитів в Національному банку України характеризуються даними, наведеними в табл. 7.8. Особливо зросли обсяги депозитів в Національному банку під час фінансово-економічної кризи 2008–2010 рр. Якщо в 2002 р. розмір депозитів в Національному банку України становив 25,7 млрд грн, тоді як у 2010 р. він склав майже 125 млрд грн. Лише за 2008–2010 рр. приріст депозитів в НБУ склав 76,7 млрд грн, що перевищує абсолютний приріст за 2002–2007 рр. Це свідчить про активне застосування даного інструменту для регулювання пропозиції грошей та послаблення інфляційних процесів в країні.

Таблиця 7.8 – Абсолютні та відносні показники депозитів в НБУ

Період	Депозити	
	млн грн	відсотків до пасивів НБУ
2002	25 692	43,9
2005	52 374	41,9
2006	48 982	34,7
2007	48 308	24,4
2008	85 039	23,9
2009	91 944	23,7
2010	124 999	27,4

Операції на валютному ринку – це інструмент грошово-кредитної політики держави, суть якого полягає в купівлі-продажу центральним банком іноземних платіжних засобів з метою штучного підвищення (зниження) курсу національної валюти і підтримання її стабільності. Даний інструмент широко використовують центральні банки для забезпечення відносної стабільності національної валюти.

Так, в умовах профіциту платіжного балансу центральний банк щоб уникнути різкого зростання національної валюти вимушений скуповувати іноземну валюту у великих розмірах, поповнюючи тим самим золотовалютні резерви і одночасно друкуючи національну валюту. Це призводить до нарощування грошової маси швидкими темпами і створює небезпеку по-

силення інфляції.

Для стабілізації курсу гривні Національний банк України здійснює валютні інтервенції та мобілізаційні операції, застосовує адміністративні заходи валютного регулювання. Зокрема, у 2010 р. було збережено жорстке регулювання інвестицій в іноземні активи українськими інвесторами та репатріації прибутків від інвестиційних операцій з України; заборонено кредитування в іноземній валюті, а з 1 жовтня 2010 р. було відновлено резервування на рівні 20 % під короткострокові кредити (до 183 днів) для стримування припливу спекулятивного капіталу.

4. Регулювання цін

Бюджетно-податкове і грошово-кредитне регулювання доповнюється ціновим регулюванням, що є складовою частиною загальної економічної і соціальної політики. **Державне регулювання цін** – це втручання держави в процес ринкового ціноутворення. Впливаючи на ціни, держава прагне досягти стратегічних цілей, зокрема збалансованості та макроекономічної стабільності на внутрішньому ринку. Державна політика в сфері ціноутворення спрямована на забезпечення прогресивних структурних зрушень, боротьбу з інфляцією, стимулювання і модернізацію, протидію монопольним тенденціям виробників продукції, підвищення національної конкурентоспроможності на світових ринках, вирішення соціальних завдань.

На процесах формування цін у свою чергу відображається вплив державної економічної політики на інші об'єкти регулювання. Певні державні заходи в галузі ціноутворення можуть переслідувати короткострокові або навіть екстрені цілі, що можуть навіть суперечити основним засадам ринкового механізму. Але врешті решт такі акції служать здійсненню генерального курсу державного регулювання – оптимізації темпів і пропорцій економічного розвитку і пом'якшенні соціальної напруги в суспільстві. Рівень і заходи державного втручання в процеси ціноутворення в країнах різні залежно від рівня розвитку економіки, ступеня монополізації ринку, прийнятої моделі державного регулювання.

Державні заходи щодо регулювання цін можуть носити законодавчий, адміністративний і судовий характер. Ухвалені парламентами закони створюють правову основу для стосунків з приводу цін між господарськими суб'єктами, а також між ними і державою. Нормативну базу державного регулювання ціноутворення в Україні складають Закон України «Про ціни і ціноутворення», постанова Кабінету Міністрів України «Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів)», постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку декларування зміни оптово-

відпускних цін на продовольчі товари» та інші нормативно-правові акти. На основі цих законів уповноважені державні органи здійснюють адміністративну діяльність по регулюванню цін. В разі порушення законів винні можуть бути притягнені до судової відповідальності.

Державне втручання в процеси ціноутворення може здійснюватися прямими і непрямими методами. До **прямих методів** відноситься лімітація цін та їх субсидування із коштів державного бюджету. Лімітація цін є мірою адміністративного регулювання і вводиться, щоб стримати зростання інфляції. Держава може встановлювати фіксовані ціни (тарифи) на найважливіші товари, граничний їх рівень або рівень граничних відхилень від державних фіксованих цін, а також здійснювати заміну режиму вільного ціноутворення на деякі товари державним регулюванням.

Державні фіксовані ціни (тарифи) встановлюються на товари (послуги), які справляють визначальний вплив на загальний рівень і динаміку цін та мають вирішальне соціальне значення, а також на продукцію, товари і послуги, виробництво яких зосереджено на підприємствах, що займають монопольне (домінуюче) становище на ринку. В цю групу товарів включають основні соціально значущі товари і послуги: продукти першої необхідності; природний газ; дитяче харчування; послуги на перевезення пасажирів і багажу автобусами в приміському та міжміському внутрішньообласному сполученні та ін.

З метою забезпечення цінової стабільності та подальшого розвитку конкурентних засад органи державного регулювання регулюють (встановлюють) граничні рівні цін на окремі групи товарів. Згідно з українського законодавства державні органи визначають граничні рівні рентабельності та торговельні надбавки на: паливно-енергетичні матеріали, що споживаються підприємствами та населенням; дитяче харчування; тарифи на платні послуги, що надають лікувально-профілактичні державні і комунальні заклади охорони здоров'я і т. п.

Наприклад, за надання в оренду торгових приміщень (площ), торговельно-технологічного та холодильного устаткування у торговельних об'єктах, на ринках з продажу продовольчих та непродовольчих товарів норматив рентабельності не повинен перевищувати 20 відсотків. Граничні торговельні (постачальницько-збутові) надбавки до оптової ціни виробника на борошно, хліб, макаронні вироби, крупи, цукор, яловичину, свинину і м'ясо птиці, ковбасні вироби варені, молоко, сир, сметану, масло вершкове, олію соняшникову, яйця курячі – не вище 15 відсотків без урахування витрат з їх транспортування у міжміському сполученні.

Лімітація цін часто супроводжується «заморожуванням» ставок заробітної плати з метою зниження витрат виробництва. Субсидування цін застосовується в тих випадках, коли уряд прагне підтримати розвиток якої-

небудь галузі економіки, необхідної для вирішення загальнонаціональних завдань. У багатьох країнах, зокрема в США, субсидуються ціни на сільськогосподарську продукцію.

Пряме регулювання цін здійснюється найчастіше в період переходу до ринкової економіки; при настанні кризи; при галопуючій та гіперінфляції. У перші післявоєнні роки в країнах Західної Європи і Японії в умовах гострого дефіциту споживчих та інвестиційних товарів широко використовувалося державне регулювання цін у поєднанні з нормованим розподілом продуктів першої необхідності. Проте надалі багато західних країн практично повністю відмовилися від прямого державного регулювання цін, оскільки воно грубо порушує дії ринкового механізму, позбавляє ціни ролі індикаторів суспільного виробництва, що в решті решт веде до негативних наслідків в економіці. Окремі спроби регулювати ціни, як правило, пов'язані з екстремальними ситуаціями.

В той же час у багатьох країнах держава встановлює верхню межу цін (тарифів) на продукцію (послуги) природних монополій, забезпечуючи ним нормальний (середню) прибуток на вкладений капітал. Такі заходи захищають споживачів від монополю високих цін, що встановлюються підприємствами-монополістами. На жаль, в Україні ціни (тарифи) на послуги природних монополій не в достатній мірі обмежуються державою, що приводить до їх постійного зростання, що прискорює інфляційні процеси.

Непрямі методи державного регулювання цін включають зміну рівня і диференціації ставок товарних податків, фінансування науково-дослідних робіт, диференційовану кредитну політику, пряме встановлення цін на продукцію, що створюється в державному секторі і яка надалі використовується приватним сектором, державні замовлення приватним компаніям.

Ефективним засобом регулювання цін є торговельна політика. Підвищення митних зборів на товари, що імпортуються, веде до зростання цін на внутрішньому ринку, тому що приводить до подорожчання сировини, матеріалів, основних фондів і знижує конкуренцію. Навпаки, лібералізація зовнішньої торгівлі здешевлює імпорт і веде до зниження загального рівня цін в країні. Лібералізація торговельного режиму включає не лише маневрування митними тарифами, але й використання нетарифних бар'єрів, зокрема введення або відміну кількісних обмежень на ввезення товару з-за кордону. На загальний рівень цін в країні впливають також зміни курсу валюти, що здійснюють значний вплив на динаміку експорту та імпорту.

Розвиток процесу міжнародної інтеграції країн в Західній Європі породив нову форму державного регулювання цін на міждержавному рівні. Прикладом можуть служити встановлення єдиних для всіх країн ЄС

закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

Контроль за цінами. В Україні основним органом, що здійснює державне регулювання цін (тарифів), є Кабінет Міністрів України. Згідно із Законом України «Про ціни і ціноутворення», Кабінет Міністрів України: забезпечує здійснення державної політики цін; визначає перелік продукції, товарів і послуг, державні фіксовані та регульовані ціни і тарифи; визначає повноваження органів державного управління в галузі встановлення і застосування цін (тарифів), а також по контролю за цінами (тарифами).

Державний контроль за цінами здійснюється при встановленні і застосуванні державних фіксованих та регульованих цін і тарифів. При цьому контролюється правомірність їх застосування та додержання вимог законодавства про захист економічної конкуренції. Контроль за додержанням державної дисципліни цін здійснюється органами, на які ці функції покладено Урядом України. До державного контролю (нагляду) за цінами залучаються профспілки, спілки споживачів та інші громадські організації. У випадку порушення державної дисципліни цін передбачені штрафні санкції.

За 2006–2009 рр. ситуація з цінами на споживчому ринку України залишалася гострою. Характерною рисою 2011 р. та суттєвою перевагою економічної ситуації у країні стало підтримання відносної цінової стабільності. За 2011 р. споживчі ціни підвищилися лише на 4,6 % (табл. 7.9).

Гальмування інфляційної динаміки було зумовлене комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників, з-поміж яких насамперед вирізняємо: помірне зростання споживчого попиту; повільне зростання споживчого кредитування: приріст кредитів на споживчі цілі склав порівняно з 2010 р. лише 2,7 %; гальмування ділової активності й досить високий рівень безробіття, що стримувало зростання реальної заробітної плати; висока активність населення на валютному ринку, який абсорбував частину грошової ліквідності; помірний темп зростання видатків державного бюджету, зокрема на соціальні цілі; поліпшення бюджетної дисципліни – дефіцит зведеного бюджету у відношенні до ВВП скоротився з 6,0 % у 2010 р. до 1,8 % у 2011 р.; активні дії НБУ щодо коригування обсягів грошової маси та банківської ліквідності; стабільний офіційний курс гривні, який за 2011 р. знизився з 796,17 до 798,98 грн за 100 дол. США, або на 0,35 %; високий урожай, що сприяв сприятливій ціновій динаміці на сільськогосподарські товари та інші продукти харчування; відтермінування збільшення тарифів на газ та опалення для населення, що стримувало зростання цін на товари та послуги, що регулюються адміністративно. Однак на тлі уповільнення інфляційних процесів високими темпами зростали ціни на соціально значущих товарів та послуг, а також ціни на продукцію приро-

дних монополій. Хоча за 2011 р. овочі здешевшали на 44,1 %, цукор – на 20,5 %, вартість хліба зросла на 13,5 %, м'яса та м'ясопродуктів – на 9,8 %, олії – 10,9 %, житлово-комунальних послуг – на 11,0 %, транспортних послуг – на 19,7 % тощо. Це зумовило зміщення інфляційного тягаря переважно на низькодохідні категорії населення, погіршило сприйняття інфляції пересічними українцями навіть за її низьких темпів.

Таблиця 7.9 – Індекс споживчих цін (ІСЦ), %

Роки	ІСЦ
2002	100,8
2003	105,2
2004	109,0
2005	113,5
2006	109,1
2007	112,8
2008	125,2
2009	115,9
2010	109,4
2011	104,6

З метою забезпечення цінової стабільності на основні соціально значущі товари і послуги державним органам необхідно: вживати заходів для недопущення необґрунтованого підвищення цін і тарифів на товари та послуги суб'єктів природних монополій, що надаються населенню (на природний газ, електроенергію, послуги зв'язку, перевезення пасажирів залізничним транспортом), без запровадження додаткових заходів соціального захисту населення; не допустити необґрунтованого підвищення цін на основні соціально значущі товари і послуги.

В сучасних умовах пріоритетним напрямком державної політики ціноутворення є посилення соціального захисту населення в умовах інфляції. Це передбачає посилення адресності надання житлових субсидій та вдосконалення механізму їх надання. Реалізація цього напрямку потребує активної співпраці з органами контролю за цінами, антимонопольного комітету, організаціями із захисту прав споживачів при здійсненні громадського контролю за цінами та ціноутворенням.

5. Антимонопольна політика

Антимонопольна політика покликана, з одного боку, регулювати процеси посилення монополізації в економіці, з іншої – створювати най-

більш сприятливі умови для розвитку конкуренції як рушійної сили ринкового механізму. Саме тому антимонопольна політика держави є одночасно і політикою захисту ринкової конкуренції від неправомірних дій монополістичних утворень.

Основними елементами української системи правового захисту конкуренції є Закон України «Про захист економічної конкуренції», «Про Антимонопольний комітет України», «Про захист від недобросовісної конкуренції», інші нормативно-правові акти, прийняті відповідно до цих законів. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Антимонопольний комітет України» Антимонопольний комітет України (АМКУ) є державним органом із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності та у сфері державних закупівель. Основним завданням Антимонопольного комітету України є участь у формуванні та реалізації конкурентної політики України, яка здійснюється за наступними напрямками: здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції, запобігання, виявлення і припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції; контроль за концентрацією та узгодженими діями суб'єктів господарювання; контроль за регулюванням цін (тарифів) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій; сприяння розвитку добросовісної конкуренції; методичне забезпечення застосування законодавства про захист економічної конкуренції.

Оцінити структурні передумови конкуренції в національній економіці дозволяє визначення співвідношення сукупних часток підприємств, що діють на ринках різних типів, у загальному обсязі реалізованої продукції (рис. 7.2).

Результати організованих Антимонопольним комітетом наукових досліджень стану конкурентного середовища в Україні виявили позитивну динаміку структурних передумов конкуренції в національній економіці на початок 2011 року порівняно з попереднім роком. На початок 2011 року на ринках, де структурні передумови конкуренції повністю відсутні, – реалізувалося 7,2 відсотка продукції (8,5 відсотка – на початок 2010 року), на ринках з домінуванням однієї фірми – 27,6 відсотка (30,7 відсотка – на початок 2010 року), на олігопольних ринках – 15,4 відсотка продукції (12,5 – на початок 2010 року). Водночас 49,8 відсотка продукції (48,3 відсотка – на початок 2010 року) реалізується суб'єктами господарювання, що діють на ринках, де структурні обмеження конкуренції відсутні.

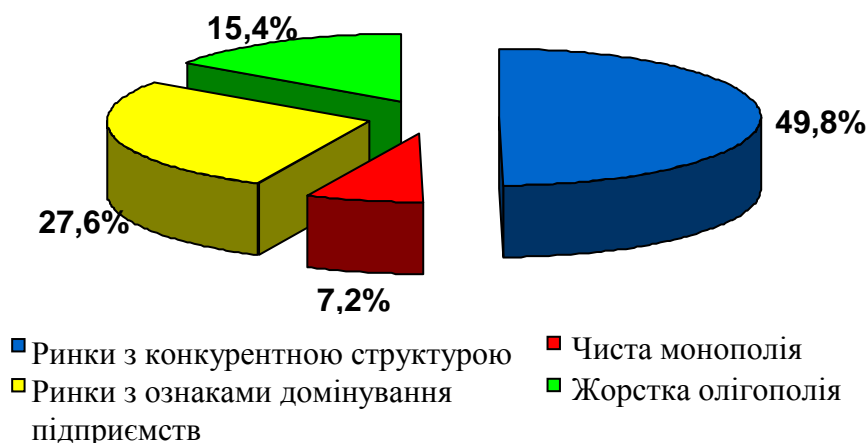

Рисунок 7.2 – Частка підприємств, що діяли в економіці України на ринках певних типів, у загальному обсязі на кінець 2011 р.

Важливим фактором, що створює позитивні передумови для функціонування та розвитку конкуренції, є розширення частки ринків із сприятливими структурними передумовами конкуренції у загальному обсязі реалізації товарів. Динаміка частки підприємств, що діють на ринку певного типу, у загальному обсязі виробництва характеризується даними, наведеними у табл. 7.10.

Таблиця 7.10 – Структурні передумови конкуренції в Україні

Тип ринків	Частка підприємств, що діють на ринку певного типу, у загальному обсязі виробництва (реалізації) у % на початок року:					
	2001 р.	2004 р.	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.
З конкурентною структурою	53,9	54,3	55,4	53,1	54,3	49,8
Олігополія	11,6	15,3	13,6	14,4	16,6	15,4
З ознаками індивідуального домінування	22,7	19,9	22,1	25,8	22,6	27,6
«Чиста» монополія	11,8	10,5	8,9	6,7	6,5	7,2

Порівняння зі становищем в 2009 р. засвідчує певне зменшення у 2011 р. секторів з конкурентною структурою та з ознаками індивідуального домінування з одночасним збільшенням частки ринків «чистої» монополії та олігопольних ринків. Слід зазначити, що збільшення частки ринків «чистої» монополії в 2011 р. у порівнянні з 2009 р. багато в чому пояснюється зростанням цін на послуги залізничного транспор-

ту(монополізований ринок), унаслідок чого обсяг реалізованої продукції у галузі суттєво збільшився. Найбільш монополізованими залишаються окремі галузі паливно-енергетичного комплексу, галузі транспорту та зв'язку, житлово-комунального господарства. Насамперед, мова йде про сфери природних монополій. Найбільш конкурентними є ринки торгівлі і посередницьких послуг (82,0 відсотки від загального обсягу реалізації продукції у галузі) та агропромислового комплексу (68,1 відсотка від загального обсягу реалізації продукції у галузі).

Важливим інструментом регулювання розвитку інституту конкуренції є накладення фінансових санкцій за порушення законодавства про захист економічної конкуренції. За останні роки в країні спостерігається зростання порушення законодавства про захист економічної конкуренції, що знаходить своє підтвердження в обсягах штрафів, накладених на порушників (рис. 7.3).

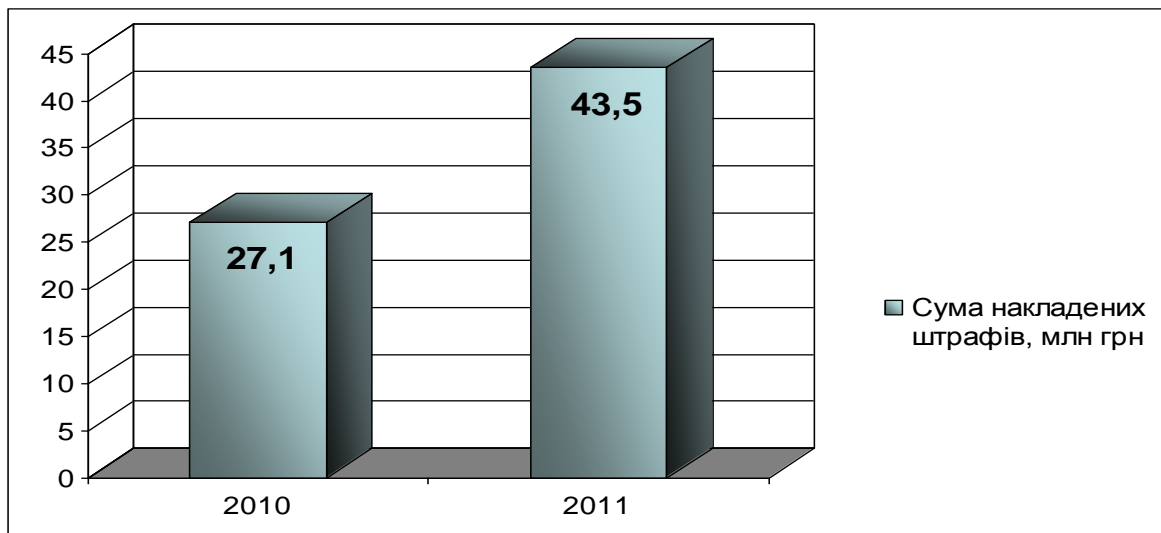

Рисунок 7.3. – Штрафи, накладені органами АМКУ на порушників у 2007–2011 р.

Із загального розміру штрафних санкцій 2011 року 17,5 млн грн накладено за порушення у вигляді антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання, 11,8 млн грн – за порушення у вигляді зловживань монопольним (домінуючим) становищем, 4,1 млн грн – за порушення у вигляді недобросовісної конкуренції та понад 10 млн грн – за порушення інших видів.

Головні проблеми української антимонопольної політики – це, по-перше, надмірно широке охоплення антимонопольної системи, особливо в галузі положень про концентрацію, і по-друге, високий рівень навантаження на бізнес, що створює складним процес узгодження злиттів та поглинань. Надто широке охоплення положень про концентрацію (бар'єр для

угод, що підлягають узгодженню в Україні, в 20 разів нижчий, ніж в ЄС)¹ у Законі «Про захист економічної конкуренції» призводить до необхідності узгодження з АМКУ величезного числа угод, які по суті не впливають на конкурентне середовище. Крім того, під юрисдикцію АМКУ можуть підпадати екстратериторіальні угоди компаній, які не ведуть діяльності в Україні й не мають тут прямих інвестицій, представництв або філій. Це накладає на АМКУ зайвий тягар, відволікаючи ресурси й увагу від розслідувань картельних змов і зловживань при домінуючій позиції. Все це створює потенційне поле для корупції, збільшує ризики й непередбачуваність економічної діяльності, підвищує витрати коштів і часу на проведення угод.

Метою повинно стати досягнення рівня захисту конкуренції, який притаманний розвиненим країнам світу й мінімально можливого негативного впливу на систему нагляду на діловий та інвестиційний клімат. Серед пріоритетних завдань, спрямованих на розвиток інституту конкуренції в Україні, на найближчу перспективу відносять: забезпечення контролю за дотриманням вимог законодавства про захист економічної конкуренції, захист прав та інтересів підприємців і споживачів від його порушень, в першу чергу на соціально важливих ринках; виявлення та припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції, насамперед, у вигляді поширення інформації, що вводить в оману; виявлення антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання під час проведення конкурсних процедур закупівель; підвищення ефективності контролю за концентрацією та узгодженими діями суб'єктів господарювання; забезпечення формування проконкурентної свідомості в українському суспільстві.

Таким чином, конкуренція є ключовим фактором інституційних змін. Аби уникнути такої «інституційної пастки», зусилля держави мають бути націлені на формування конкурентного інституційного середовища, що дозволяє суб'єктам отримати максимальний результат. Високий рівень розвитку конкуренції лише сприятиме цьому процесу.

Питання до самоконтролю

1. Чим обумовлена необхідність державного регулювання націона-

---

¹ Відповідно до статті 24 Закону «Про захист економічної конкуренції» під процедуру обов'язкового узгодження злиттів й поглинань, а також отримання дозволу АМКУ чи адміністративної колегії АМКУ підпадають всі угоди, у яких сукупні активи або продажі учасників перевищують суму, еквівалентну 12 млн євро, у той час як активи або продажі хоча б двох із учасників перевищують 1 млн євро, а українські продажі або активи одного з учасників перевищують 1 млн євро.

льної економіки.

2. Які функції виконує держава у ринковій економіці?
3. Яка роль бюджетно-податкової політики у забезпеченні економічного зростання національної економіки?
4. Як впливає на економічні процеси грошово-кредитна політика?
5. У чому полягає сутність цінового регулювання економіки?
6. Дайте характеристику антимонопольному регулюванню економіки України.

Тести

1. Сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності – це:

- а) державне регулювання грошового обігу;
- б) антициклічне регулювання економіки;
- в) державне регулювання економіки;
- г) державне регулювання ринку фінансових послуг.

2. Зниження облікової (дисконтної) ставки, що використовується як інструмент грошово-кредитної політики, приводить до обмеженого ефекту у зв'язку з тим, що:

- а) центральний банк не має права змінювати дисконтну ставку в значних розмірах;
- б) центральний банк, хоча й може збільшити масу грошей, не в змозі змусити людей витратити більше грошей, що необхідно для збільшення обсягу валового внутрішнього продукту;
- в) центральний банк не може прямо контролювати обсяг позичок, надаваних комерційним банкам;
- г) таке зниження звичайно компенсується збільшенням резервів комерційних банків, унаслідок чого ефект зниження дисконтної ставки зникає.

3. Метою державного регулювання ринку цінних паперів є:

- а) визначення пріоритетних сфер та об'єктів інвестування;
- б) захист вкладників як споживачів банківських послуг від ризику можливого банкрутства банківської установи;
- в) створення умов для ефективної мобілізації та розміщення учасниками ринку фінансових ресурсів з урахуванням потреб суспільства;
- г) регулювання інвестиційної діяльності через надання фінансової допомоги інвесторам.

4. Проведення стимулюючої фіскальної політики передбачає:

- а) збільшення державних видатків, підвищення податків або одноча-

сне застосування обох заходів;

б) автоматичну зміну величин державних видатків та податкових надходжень у результаті циклічних коливань сукупних доходів;

в) збільшення державних видатків, зменшення податків або одночасне застосування цих заходів;

г) усі наведені твердження неправильні.

5. Сутність державного регулювання грошового обігу – це:

а) сукупність заходів для послаблення циклічних коливань;

б) сукупність заходів, здійснюваних з метою забезпечення сталості грошового обігу, стримування інфляції;

в) сукупність заходів, за допомогою яких забезпечується процес безперервного руху капіталу;

г) сукупність заходів втручання держави у процес ринкового ціноутворення.

6. Вона є складовою частиною стабілізаційних заходів на макро-економічному рівні і спрямована на врегулювання грошового обігу, зменшення грошової маси, припинення непомірного зростання цін:

а) державна фінансова політика;   в) циклічна політика;

б) антиінфляційна політика;   г) політика бюджетної експансії.

7. Мета бюджетно-податкової політики – це:

а) згладжування коливань економічного циклу;

б) стабілізація темпів економічного зростання;

в) досягнення високого рівня зайнятості і помірних темпів інфляції;

г) відповіді у варіантах а, б і в.

8. Основними видами соціального забезпечення є:

а) грошове забезпечення вищого офіцерського складу армії;

б) пенсії престарілим, інвалідам, допомога багатодітним сім'ям та самотнім матерям тощо;

в) виплати держави по страховим внескам;

г) пені, штрафи та інші санкції.

9. Найзагальнішим показником активності держави (ступінь втручання в економіку) є:

а) частка національного доходу, що перерозподіляється через державний бюджет;

б) частка валового внутрішнього продукту, що виплачується населенню у соціальних цілях;

в) відношення розміру державного дефіциту до величини валового внутрішнього продукту;

г) відношення державних закупівель до величини державних видатків.

10. Основним завданням Антимонопольного комітету України є:

а) здійснення державного контролю за дотриманням законодавства

про захист економічної конкуренції

б) запобігання, виявлення і припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції;

в) контроль за концентрацією та узгодженими діями суб'єктів господарювання; контроль за регулюванням цін (тарифів) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій;

г) вірні відповіді *а, б і в*.

Перелік джерел інформації

1. Економіка України: інвестиційно-інноваційні проблеми розвитку : монографія / за ред. В. Ф. Бесєдіна, А. С. Музиченка. – К. : НЕДІ, 2006. – С. 9–34, 46–56.

2. Налоговая политика: методология, теория и практика : монография / В.П. Вишневский, О.В. Виецкая, О.Н. Гаркушенко, Ю.А. Мазур, Е.В. Соколовская, В.Д. Чекина ; под общ. ред. В.П. Вишневого / НАН Украины. – Донецк, 2011. – С. 14–138.

3. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку : в 3 т. Т. 1. / за ред. А. І. Даниленка. – К. : Фенікс, 2008. – С. 154–171, 227–334.

4. Фінанси України: інституційні перетворення та напрями розвитку / за ред. І. Я. Чугунова. – К. : ДННУ АФУ, 2009. – С. 227–457.

Глава 8. СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Структура національної економіки. Динамічність і оптимальність структури народного господарства в умовах науково-технічного прогресу.

2. Зміна структури виробництва і основні пропорції народного господарства.

3. Особливості динаміки і структури капітальних вкладень.

4. Структура промисловості та її зміна в умовах науково-технічної революції.

5. Структурні зрушення в аграрному секторі економіки України в контексті ринкових трансформацій.

6. Зміни в структурі зовнішньої торгівлі.

1. Структура національної економіки. Динамічність і оптимальність структури народного господарства в умовах науково-технічного прогресу

Важливим аспектом економічної стратегії держави є програмна задача структурної перебудови суспільного виробництва. Перш за все структурна політика повинна бути орієнтована на реалізацію національних переваг, забезпечення економічної безпеки, прискорення інтеграції у світову економіку. Від вирішення структурних проблем у значній мірі залежать темпи економічного зростання, можливості нагромадження, необхідні для розвитку національної економіки і підвищення добробуту населення.

Питання удосконалення структури економіки і забезпечення раціональних міжгалузевих і внутрішньогалузевих зв'язків, встановлення і підтримання пропорцій набувають все більшого значення у зв'язку з збільшенням масштабів суспільного виробництва, подальшим розвитком поділу праці. У цих умовах виникає об'єктивна необхідність сформувати таку структуру виробництва, за якої найбільш повно задовольнялися зростаючі та постійно змінювані суспільні потреби. Це означає, що потрібні зміни структури суспільного виробництва, міжгалузеві і територіальні зв'язки в залежності від типу відтворення, технічного прогресу, рівня і структури суспільних потреб.

Структурні зрушення у національній економіці – об'єктивний процес розвитку продуктивних сил. Для матеріального виробництва, яке, з однієї сторони, розділене суспільним поділом праці на різні галузі, підприємства, економічні райони, а з іншої – об'єднане в єдиний народногосподарський комплекс, характерна наявність визначених кількісних взаємозалежностей або пропорцій між його складовими частинами.

Постійні структурні зміни пов'язані, перш за все, з тим, що по мірі зростання економічного потенціалу країни і поглиблення суспільного поділу праці відбувається утворення нових галузей виробництва, збільшується номенклатура виробленої продукції, розгалужуються господарські зв'язки між підприємствами, галузями та країнами. Науково-технічний прогрес та впровадження його результатів призводять до появи нових засобів і предметів праці, а також нових предметів споживання. Це, у свою чергу, викликає відмирання попередніх господарських пропорцій і зв'язків і появу нових. На основі постійного підвищення рівня ступеня задоволення потреб членів суспільства і зростання їх культурного рівня суттєві зміни відбуваються у структурі потреб населення, збільшується споживання більш цінних видів продовольства, предметів культурно-побутового призначення і т. п. Зміна у народногосподарських пропорціях під впливом на-

ведених факторів реалізується в удосконаленні структури суспільного виробництва, його сфер та галузей.

Відповідний рівень розвитку соціально-економічного потенціалу та рівень його використання визначають у значній мірі й структуру суспільного виробництва. Структура представляє собою співвідношення між елементами економічної системи, які відокремлюються у залежності від аспектів наукового аналізу. Вона може бути охарактеризована, по-перше, як внутрішня будова даної економічної системи; по-друге, як співвідношення цілого з окремими складовими галузевими, виробничими і просторовими сукупностями; по-третє, як склад і взаємозв'язок цих частин.

Структура національної економіки – це комплекс внутрішніх зв'язків між основними елементами народного господарства (сферами, галузями, секторами, регіонами, формами власності та ін.) і окремими структурними утвореннями всередині цих елементів, пов'язаних між собою системою суспільного поділу праці. Структурні зрушення повинні базуватися на подальшому підвищенні ефективності суспільного виробництва. Вирішення структурних проблем означає встановлення оптимальних пропорцій народного господарства, які забезпечують найбільш повне задоволення індивідуальних і суспільних потреб при даних матеріальних, трудових і фінансових ресурсах.

Дослідження проблеми структурних зрушень призводить до висновку про можливість переходу пропорційності у свою протилежність – диспропорційність. Диспропорцією слід назвати таке відставання однієї галузі від іншої, яке реально означає перебої у відтворювальному процесі і завдає збитку народному господарству.

Сама по собі пропорційність економіки – об'єктивна необхідність для виробництва, ґрунтованого на суспільному поділі праці. Пропорційний розподіл живої та уречевленої праці (в її натурально-речовій та вартісній формах) повинен забезпечити підтримання пропорцій між суспільним виробництвом і матеріальними потребами (виробничими і невиробничими) як в поточному, так і в майбутніх циклах відтворення.

Встановлення раціональної структури національної економіки, що передбачає підтримання та зміну пропорцій, представляє собою складний економічний процес. Його складність визначається не тільки різноманітністю пропорцій в народному господарстві, але й умовами їх формування під впливом цілого ряду факторів: науково-технічного прогресу, змін обсягів та структури суспільних потреб, необхідності задовольняти потреби з найменшими витратами живої й уречевленої праці, урахування природних і екологічних факторів.

У національній економіці виділяють відтворювану, техніко-економічну, організаційно-економічну, галузеву й територіальну структури. Предметом структурної політики є перш за все відтворювана структура, яка характеризує співвідношення окремих частин суспільного продукту, що виконують різні функції у процесі розширеного відтворення. До цієї групи відносять співвідношення між національним доходом і фондом заміщення, споживанням і нагромадженням, необхідним і додатковим продуктом, поточним споживанням і невиробничим нагромадженням, внутрішньою кінцевою потребою і поставками на експорт. Крім того, відтворювана структура передбачає встановлення співвідношень і пропорцій між основними елементами сукупного суспільного продукту за натурально-речовим складом (пропорції між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, засобами і предметами праці, сировинними і енергетичними ресурсами і т. п.).

Техніко-економічна структура – співвідношення між особистісними і речовими факторами продуктивних сил в межах техніко-економічних відносин (спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації тощо). Високі темпи економічного зростання є результатом глибоких зрушень перш за все в продуктивних силах і технічному базисі суспільства під впливом прискорення процесів концентрації і централізації виробництва і капіталу. В узагальненому вигляді технічна структура передбачає співвідношення між окремими складовими речових елементів продуктивних сил (засобами і предметами праці, засобами виробництва і виготовленим продуктом).

Організаційно-економічна структура характеризує поділ національної економіки за секторами, типами й формами власності та суспільного виробництва, видами підприємств. Основними секторами в народному господарстві є приватний, державний, колективний. У межах приватного сектора відокремлюють натуральний, дрібнотоварний і приватнокапіталістичний. За формами власності у більшості країн світу відокремлюють: 1) приватну, засновану на власній праці; 2) колективну, що базується на груповому володінні, розпорядженні та користуванні майном; 3) державну власність.

Суспільний поділ праці, його спеціалізація, що постійно розвивається, є необхідною умовою розвитку економіки. Із поглибленням спеціалізації виробництва виникають і виділяються нові види робіт і нові обробітки продуктів у спеціальні підприємства і галузі. Як результат цього процесу в умовах високо розвинутого рівня розвитку продуктивних сил і суспільного поділу праці відтворювані пропорції набувають форму міжгалузевих пропорцій. Галузь як частина суспільного виробництва являє собою сукуп-

ність конкретних виробництв, об'єднаних, як правило, по принципу однорідності виконуваних функцій в процесі розширеного відтворення. Класифікаційною одиницею галузі є підприємство, яке має самостійний баланс та банківський рахунок.

Галузева структура економіки¹ – це поділ народного господарства на окремі комплексні галузі (важка, легка промисловість) і галузі (харчова, швейна та ін.). Вона відображає суспільний поділ праці і пропорції суспільного відтворення, які у значній мірі визначають ефективність функціонування усієї національної економіки. Найбільш економічно ефективна або оптимальна галузева структура виробництва – це така структура, при якій використання матеріальних, трудових і природних ресурсів забезпечує максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб членів суспільства.

В процесі розширеного відтворення змінюється співвідношення галузей. У зв'язку з цим постійно зростаюче значення набуває проблема пріоритетів. Вибір пріоритетних галузей ґрунтується на таких показниках: експортний потенціал; перспективи попиту на продукції галузі на внутрішньому ринку; мінімізація залежності країни від імпорту сировини та енергії, зниження ресурсомісткості виробництва; мінімізація дефіциту у торговому балансі; розвиток нації у цілому. Головне положення пріоритетних галузей визначається багатьма факторами, серед яких головне значення має та обставина, що саме у цих галузях впроваджуються новітні технічні принципи, які складають фундамент для «покоління техніки», що формується.

Територіальна структура національної економіки – одна із складових загальної структури національної економіки, яка охоплює економічні райони та адміністративно-територіальні одиниці. Територіальні пропорції обумовлені територіальним поділом праці. Виникнення форми територіального поділу праці – це наслідок існуючих відмінностей і особливостей природних, економічних, соціальних, національних, історичних та інших факторів тих чи інших регіонів. Територіальна структура народного господарства відображає розміщення продуктивних сил за певними територіальними сукупностями у вигляді виробничих пунктів, промислових центрів, агропромислових зон, районів.

Адміністративно-територіальний поділ означає відокремлення автономних республік, країв, міст, районів. В Україні виділяють шість макрорайонів: Центральний, Донецький, Західний, Придніпровський, Причор-

---

¹ Україна з 2001 р. перейшла від колишньої радянської галузевої економічної класифікації (Загальна класифікація галузей народного господарства) до класифікації видів економічної діяльності. Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД) розроблено відповідно до Міжнародної стандартної галузевої класифікації усіх видів економічної діяльності.

номорський, Харківський. Ці макрорайони були виділені на основі дослідження природи, населення та господарства країни. З метою більш загального аналізу і синтезу територіальних народногосподарських пропорцій, виявлення головних напрямів розміщення продуктивних сил країни виділяються мікрорегіони (зони).

Україна, як відомо, отримала від колишнього СРСР неефективну, милітаризовану і структурно деформовану економіку, що у значній мірі стало причиною кризових явищ в кінці 90-х років XX ст. Тому в якості першочергових завдань реформування економіки із самого початку була проголошена її структурна перебудова.

2. Зміна структури виробництва і основні пропорції народного господарства

Становлення повноцінного ринку, формування ефективного ринкових механізмів в Україні повинні максимально сприяти перетворенню в життя якісно нових пріоритетів народногосподарського розвитку, забезпеченню високих стандартів особистого споживання, підвищенню конкурентоспроможності економіки на основі впровадження ресурсозберігаючих технологій, новітньої техніки, а також створенню сучасної інфраструктури ринку. Досягнення цих цілей неможливо при збереженні існуючих народногосподарських пропорцій, негативних структурних зрушень у складі галузевої структури виробництва.

Стратегія економічної політики, головна мета якої є прискорення економічного розвитку, потребує безперервного удосконалення структури виробництва, її відповідності економічним умовам, що постійно змінюються. Це означає, що кожному проценту зростання повинна відповідати якісно нова, ефективна продукція з більш високими споживчими властивостями. В цьому заключається вимога сучасної стратегії економічного зростання.

Роль структурного фактора особливо зросла в останні десятиліття в період загального прискорення різних процесів в світовій економіці, перш за все науково-технічного прогресу і поділу праці. Науково-технічна революція призвела до зростання наукомісткості виробництва, тобто до збільшення витрат на наукові і дослідно-конструкторські розробки у вартості продукції. В результаті цих змін кардинально змінилися пріоритети в галузевій структурі. В кінці 40-х–початку 50-х років XX ст. базою і пріоритетом для розвитку економіки можна було однозначно розуміти розвиток галузей важкої і перш за все добувної промисловості і первинної обробки. У період прискорення науково-технічного прогресу пріоритетними

галузями стають не галузі первинної сфери економіки, а вторинна сфери – галузі переробної промисловості, а особливо деякі новітні підгалузі цієї сфери (верстатобудування, електротехнічної і електронної промисловості, деяких підгалузей «малотоннажної» хімії, мікробіології та ін.)

Проте Україна не змогла своєчасно і адекватно відреагувати на ці швидкі зміни через зміни пріоритетів в розвитку галузевої структури народного господарства. В зв'язку з цим очевидно, що уповільнення динаміки економічного зростання в 2007–2008 рр. і кризові явища в 2009 р. багато в чому були обумовлені і серйозними проблемами у розвитку галузевої структури економіки. Визначена структура виробництва відображається у відповідній структурі кінцевого продукту (валовій доданій вартості). Галузева структура суспільного виробництва в 2001–2011 рр. характеризувалася збільшенням питомої ваги переробної промисловості та торгівлі в валовій доданій вартості (табл. 8.1).

Таблиця 8.1 – Структура валової доданої вартості за видами економічної діяльності в Україні за 2001–2011 рр., %

Види економічної діяльності	2001 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Валова додана вартість (основні ціни)	100	100	100	100	100	100
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	16,3	10,4	7,9	8,3	8,2	8,7
Добувна промисловість	4,7	4,6	6,6	5,1	6,9	6,7
Переробна промисловість	19,7	22,4	20,0	17,8	16,6	17,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	6,2	3,9	3,5	4,0	3,7	3,7
Будівництво	4,1	4,2	3,5	2,7	3,4	3,4
Торгівля; ремонт автотранспорту, побутових виробів та предметів особистого вжитку	12,4	14,4	15,9	16,3	17,3	15,8
Діяльність транспорту та зв'язку	13,6	12,2	10,6	12,2	11,6	12,7
Освіта	5,0	5,4	5,3	6,2	5,8	6,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	3,3	3,6	3,5	4,3	4,4	4,4
Інші види економічної діяльності	21,3	26,2	32,9	35,7	32,7	32,0
Оплата послуг фінансових посередників	– 1,6	– 1,9	– 4,4	– 6,4	– 4,8	– 4,7

Галузева структура валової доданої вартості в 2001–2011 рр. характеризувалася збільшенням питомої ваги добувної промисловості та торгів-

лі. Частка продукції сільського господарства у 2011 р. становила 8,7 % проти 16,3 % у 2001 р. Зменшення питомої ваги сільського господарства характерне для багатьох розвинених країн. Разом з тим якщо в розвинених країнах зниження питомої ваги сільського господарства відбувається за рахунок вищих темпів зростання інших галузей, в Україні однієї з головних причин зменшення частки цієї галузі стало різке падіння обсягів виробництва в суспільному секторі. За цей час знизилася питома вага транспорту та зв'язку – з 13,6 до 12,7 %.

Іншим важливим зрушенням в структурі суспільного виробництва є зміна співвідношення між матеріальним виробництвом і так званою невиробничою сферою (сферою послуг). В Україні за 2001–2011 рр. частка сфери матеріального виробництва мала стійку тенденцію до скорочення. Якщо в 2001 р. вона складала 51,0 %, то до 2010 р. вона скоротилася на 11,8 % і склала 39,2 %. Відповідно питома вага сфери послуг за цей час зросла з 49,0 до 60,8 %. Зростання частки сфери послуг у валовій доданій вартості, що відбувається в Україні, в цілому відповідає світовим тенденціям.

Що стосується структури народногосподарського комплексу України з точки зору екології є дуже нераціональною і, відверто говорячи, екологічно-небезпечною. Це обумовлено переважанням в ній досить енерго- і природомістких виробництв, що відрізняються високими рівнями прородоруйнування і прородозабруднення. В сучасних умовах ні одна економіка європейських держав не має подібної структури економіки з такою великою питомою вагою добувних і сировинних галузей і слабо працюючою на задоволення потреб людей. Економічно розвинені країни з середини 70-х років перейшли до нової структури народногосподарських комплексів, які орієнтовані на пріоритетний розвиток наукомістких галузей, на впровадження ресурсо-, матеріало і природозберігаючих технологій.

Великий інтерес представляє аналіз динамічної структури зміни реалізованих суспільних потреб у складі валового внутрішнього продукту. От як вона складалася в Україні по роках (табл. 8.2). Формування структури споживання валового внутрішнього продукту відбувається, перш за все, за рахунок трьох основних компонентів: приватного споживання, державного споживання і фонду нагромадження, тобто інвестицій, що охоплюють всі види капітальних вкладень в розширене відтворення товарів і послуг.

Фонд невиробничого споживання складає в даний час понад $\frac{4}{5}$ валового внутрішнього продукту (76,6 % у 2001 р. і 81,9 % у 2010 р. і 78,5 % у 2011 р.). Велика його частина використовується для реалізації особистих потреб населення в продуктах харчування, одязі, взутті, пред-

метах культурно-побутового призначення та ін. Ця частка в загальній величині фонду невиробничого споживання впродовж останніх років змінювалася таким чином: у 2001 р. вона склала 55 %, у 2005 р. – 57,2 %, у 2011 р. – 65,1 %, тобто в середньому за ці роки її питома вага складала близько 60 % фонду невиробничого поживання. Витрати на кінцеве споживання населення зростають значно швидше, ніж збільшується валовий внутрішній продукт в цілому.

Таблиця 8.2 – Структура валового внутрішнього продукту за категоріями кінцевого використання (%)

Рік	Валовий внутрішній продукт	Кінцеві споживчі витрати				Валове нагромадження	Чистий експорт товарів і послуг
		взагалі	у тому числі				
			домашніх господарств	некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	сектору загального державного управління		
2001	100,0	76,6	55,0	2,0	19,6	21,8	1,6
2002	100,0	75,4	55,1	1,9	18,4	20,2	4,4
2003	100,0	75,4	54,7	1,7	19,0	22,0	2,6
2004	100,0	71,2	52,3	1,3	17,6	21,2	7,6
2005	100,0	76,5	57,2	1,1	18,2	22,6	0,9
2006	100,0	78,1	58,7	1,0	18,4	24,7	-2,8
2007	100,0	77,5	58,7	0,9	17,9	28,2	-5,7
2008	100,0	80,1	61,4	0,8	17,9	27,9	-8
2009	100,0	84,7	63,7	0,8	20,2	17,0	-1,7
2010	100,0	84,5	63,4	0,8	20,3	18,4	-2,9
2011	100,0	83,9	65,1	0,7	18,1	21,5	-5,4

Одна з вирішальних умов поступального економічного розвитку – прогресивна політика нагромадження, що закладає оптимальні параметри відтворення основного капіталу. Період 1990–2000 рр. був відмічений небувалим падінням обсягів інвестицій в основний капітал: в 2000 р. обсяг інвестицій в основний капітал склав лише 18,1 % від рівня 1990 р. Стрімке зниження частки валового нагромадження основного капіталу в структурі

валового внутрішнього продукту призвело до зменшення реальних розмірів нагромадження, визвало повний хаос в інвестиційному процесі.

Економічний підйом в українській економіці за 2001–2008 рр. в значній мірі пов'язаний з посиленням процесів нагромадження капіталу. Низькі темпи зростання фонду виробничого нагромадження і зменшення його частки у валовому внутрішньому продукті за 2008–2010 рр. в першу чергу пояснюється фінансово-економічною кризою, що охопила практично всі сфери народного господарства країни. Частка валового нагромадження основного капіталу в 2011 р. становила 21,5 % проти 27,5 % у 2007 р.

Найважливіша риса економічного розвитку України в 2001–2011 рр. полягає в орієнтації виробничої діяльності на можливості зовнішнього ринку. У цих умовах зростання обсягів виробництва не приводить до збільшення ємкості внутрішнього ринку. Підтвердженням значного стимулюючого впливу зовнішнього чинника є динаміка експорту (у 2010 р. він збільшився на 29,6 % порівняно з 2009 р.), а також випереджаючими темпами зростання основних експортоорієнтованих галузей промисловості.

Основними пріоритетами структурної перебудови української економіки повинні стати: прискорений розвиток високотехнологічних галузей машинобудування, що забезпечують модернізацію та оновлення матеріальної бази виробництва; перехід від міжнародної спеціалізації на сировинних і низько технологічних товарах, які втілюють в собі незначну додану вартість, до спеціалізації на середньо- і високотехнологічних видах виробництва; заміщення на внутрішньому ринку імпортних товарів конкурентоспроможними вітчизняними товарами; збільшення в структурі імпорту частки інвестиційних товарів за рахунок скорочення питомої ваги споживчих товарів; скорочення поточного споживання на користь фонду нагромадження.

3. Особливості динаміки і структури капітальних вкладень

Структура національної економіки як відтворювальна, що характеризує структуру сукупного суспільного продукту і його використання, так і галузева, яка визначає кількісні відношення між провідними галузями народного господарства і взаємозв'язки усередині цих галузей, впливає на формування обсягів капітальних вкладень, їх напрямів і структури. Разом з тим найважливішим інструментом структурних змін є капітальні вкладення. Одним із шляхів підвищення ефективності капітальних вкладень є оптимізація їх структури.

Структура капітальних вкладень (інвестицій в основний капітал) –

це співвідношення між окремими видами і напрямками витрат у загальному обсязі інвестицій в основний капітал. Зміна структури капітальних вкладень включає, як відомо, наступні її форми: галузеву (за видами економічної діяльності), технологічну, відтворювану, територіальну.

Головною метою інвестиційної політики є прискорення темпів економічного розвитку і систематичного підвищення на цій основі рівня добробуту населення. Безпосередньо економічне значення прискорення означає підвищення темпів зростання і вихід на траєкторію стійкого розвитку економіки, необхідної і достатньої для одночасного вирішення задач підтримки матеріально-технічної бази і організації виробництва на рівні світових досягнень науки і техніки та забезпечення стійкого зростання рівня життя населення.

Галузева структура капітальних вкладень. Ефективність виробничого нагромадження в значній мірі залежить від **галузевої структури** капітальних вкладень, від пропорцій, в яких вони розподіляються між сферами суспільного виробництва і народногосподарськими галузями.

Розподіл капітальних вкладень за видами економічної діяльності у народному господарстві України за 2007–2011 рр. наведений в табл. 8.3.

У післякризовий період в економіці України формувалася нераціональна структура інвестицій в основний капітал за сферами економіки із надто високою часткою фінансово-посередницьких секторів. Основними джерелами приросту інвестиційної активності в економіці у 2011 р. стали сільське господарство, добувна промисловість, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води, діяльність транспорту та зв'язку, сфера надання комунальних та індивідуальних послуг. У структурі інвестицій за видами економічної діяльності збільшувалася частка сировинних та інфраструктурних секторів економіки. Частка інвестицій в основний капітал, вкладених у промисловість, у загальному обсязі інвестицій за 2011 р. зросла до 36,2 % порівняно з 34,2 % у 2010 р. Водночас погіршувалася їх галузева структура, оскільки випереджальними темпами зростала питома вага добувної та інших базових галузей.

Через стагнацію інвестиційних процесів посткризове відновлення зростання не супроводжується якісними змінами у структурі виробництва валової доданої вартості. Відтак підґрунтям цього відновлення не стали модернізація національної економіки та набуття нею сучасного рівня конкурентоспроможності. Вказана направленість інвестиційної політики обумовлює негативні тенденції в галузі економічної, і в особливості продовольчої безпеки країни.

Таблиця 8.3 – Структура капітальних вкладень

Види економічної діяльності	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Вкладення в народне господарство – всього	100	100	100	100	100
В тому числі:					
добувна промисловість	6,4	7,2	9,2	9,1	10,3
переробна промисловість	23,8	21,0	23,3	20,0	17,3
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	3,9	4,7	5,5	5,1	8,6
сільське господарство, мисливство і лісове господарство	5,1	7,2	6,2	7,1	7,7
транспорт і зв'язок	16,8	14,0	16,2	17,0	16,5
будівництво	4,8	5,3	3,5	2,9	3,6
торгівля	9,4	10,6	9,3	6,9	7,3
фінансова діяльність	2,2	2,0	2,2	1,7	1,3
операції з нерухомістю	20,9	21,0	16,9	21,7	17,7

Аналізуючи структуру капітальних вкладень в Україні, звернемося до їх розподілу між сферами суспільного виробництва (табл. 8.4).

Таблиця 8.4 – Структура валових капіталовкладень в речову (А) і неречову (В) сфери економіки

Роки	Питома вага, %	
	А	В
2005	48,3	51,7
2006	46,7	53,3
2007	44,0	56,0
2008	45,5	54,5
2009	47,7	52,3
2010	44,3	55,7
2011	47,5	52,5
Всього за 2005–2011 рр.	45,6	54,4

Із наведених даних слідує, що на протязі всього часу з 2005 по 2011 рр. темпи зростання інвестицій в неречову сферу перевищували їх відповідні темпи по речовій сфері. В 2006 і 2010 р. це перевищення було

значним (9,0 і 15,3 процентних пункта відповідно). Це стало причиною зростання частки неречової сфери в структурі капіталовкладень. Разом з тим важливо відмітити, що співвідношення між капіталовкладеннями в речову і неречову сфери виробництва були нестійкими.

Статистичні дані свідчать про те, що начебто досягнуті визначені позитивні зрушення в галузевій структурі капітальних вкладень, а саме – зросла їх питома вага у сфері послуг. Однак досягнуто це було не за рахунок прискорених темпів зростання капітальних вкладень в цю сферу, а за рахунок зменшення їх у виробничу сферу.

Необхідність прискорення розвитку виробництва для потреб ринку і для експорту зумовило збереження високої питомої ваги виробничих інвестицій при дещо менших темпах зростання інвестицій в сферу суспільного споживання. В рамках суспільних фондів споживання засоби концентруються на забезпечення швидшого розвитку та технічного переозброєння в області охорони здоров'я і освіти. Ці дві області користуються пріоритетом при конкретизації напрямів інвестиційної політики.

Щоб вивести нашу економіку на передові рубежі науки, техніки і технології, дуже важливо враховувати при реконструкції народного господарства глобальні тенденції. Так, у розвинених країнах за останні десятиліття відбувалися значні зрушення в інвестиційній сфері споживчого комплексу і всієї соціальної інфраструктури. Одним з найважливіших якісних зрушень в економіці розвинених країн за останні 40 років слід вважати змінення пріоритетів у розподілі інвестиційних ресурсів. Один із головних напрямів цих зрушень – зростання питомої ваги галузей соціальної інфраструктури і підвищення ролі наукомісткого сектора економіки, що стало можливим завдяки прискоренню науково-технічному прогресу. Це в кінцевому випадку дало можливість на основі ресурсозбереження скоротити суспільні витрати на виробництво сировини і енергії та в результаті комплексної механізації і автоматизації вивільнити значну частину трудових ресурсів і направити їх в сферу обслуговування безпосередньо людини.

Технологічна структура капітальних вкладень. Поряд із галузевою структурою важливу роль з точки зору виробничого нагромадження відіграє і **технологічна структура**, тобто співвідношення у загальному обсязі капітальних вкладень вартості будівельно-монтажних робіт, обладнання, інструменту й інвентарю, а також інших капітальних робіт і витрат. До будівельно-монтажних робіт включаються витрати на всі види будівельних робіт (спорудження, розширення, перебудова й відновлення постійних будівель та споруд) і робіт з монтажу обладнання (витрати на складання і встановлення обладнання на місце його постійної експлуатації, включаючи роботи з підведення передавальних пристроїв та інженер-

них комунікацій). Витрати на обладнання, інструмент й інвентар включають вартість їх придбання, доставляння на місце встановлення й експлуатації. До інших капітальних робіт і витрат відносяться витрати на проектно-розвідувальні роботи, вирощування багаторічних насаджень, придбання робочої худоби і тварин основного стада, проведення культурно-технічних робіт на землях та інші капітальні роботи й витрати.

Збільшення частки капітальних вкладень, направлених на технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, виконує першорядну роль в поліпшенні їх технологічної структури. Вдосконалення технологічної і відтворювальної структур капітальних вкладень – процес взаємозв'язаний і взаємообумовлений.

Удосконалення технологічної структури капітальних вкладень є необхідною умовою для переходу на інтенсивний шлях розвитку економіки. Здійснення капітальних вкладень у технологічно прогресивній формі передбачає підвищення у них частки обладнання. Основний шлях підвищення питомої ваги витрат на устаткування в структурі капітальних вкладень – удосконалення їх відтворювальної структури, техніки і технології виробництва, форм суспільної організації праці (концентрації і спеціалізації).

У розвинених країнах з приблизно такими ж природно-кліматичними умовами, як в Україні, це співвідношення між вартістю будівельно-монтажних робіт і вартістю машин і обладнання, проектних робіт в процентах складає близько 50:50. В Україні воно значно гірше, хоча прогресивні зміни в технологічній структурі капітальних вкладень намітилися останніми роками. Відбувається зниження питомої ваги будівельних і монтажних робіт при одночасному зростанні частки обладнання, інструменту та інвентарю.

Висока питома вага будівельно-монтажних робіт у загальному обсязі інвестицій в економіці країни в значній мірі пояснюється значним затягуванням строків будівництва, що призводить до заморожування інвестиційних коштів, моральному старінню прийнятих проектних та технологічних рішень. Зниження частки витрат в будівельно-монтажні роботи останніми роками стримувалося через недостатнє використовування капітальних вкладень в інтенсифікацію суспільного виробництва. Продовжували діяти тенденції екстенсивного розвитку: переважно будувалися нові підприємства і об'єкти, терміни будівництва в 1,5–2 рази перевищували нормативні, значно зростала кошторисна вартість. Істотно відставали вкладення у виробничу і соціальну інфраструктуру від витрат в сферу виробництва, що стримувало підвищення ефективності побудованих підприємств.

У найближчій перспективі підвищення ефективності капітальних

вкладень у вирішальному ступені залежатиме від прискорення технічного прогресу у фондостворюючих галузях, в першу чергу в машинобудуванні і будівництві, що відобразиться на подальшому вдосконаленні технологічної структури капітальних вкладень. Сприяючи підвищення рівня механізації будівельних робіт, випуску полегшених конструкцій, нових прогресивних будівельних матеріалів і устаткування, технічний прогрес покликаний зробити позитивний вплив на зниження частки асигнувань на будівельно-монтажні роботи.

Відтворювальна структура капітальних вкладень. Інвестиційна політика призначена забезпечити прискорення соціально-економічного розвитку країни шляхом структурної перебудови народного господарства. З цієї точки зору особливо важливі кардинальні зрушення у відтворювальній структурі капітальних вкладень, які пов'язані з масовим вибуттям морально застарілої техніки. Даний процес обумовлюється, з однієї сторони, рівнем нагромадженого економічного потенціалу та необхідністю прискорення оновлення основних фондів, з другої – він виступає в якості регулятора, що визначає направлення розвитку суспільного виробництва. Поряд з технологічною структурою велике значення має покращення відтворюваної і галузевої структури капітальних вкладень.

Відтворювана структура капітальних вкладень – це співвідношення затрат на розширене відтворення основних фондів, на знов створені основні фонди і затрат на їх просте відтворення, на заміщення основних фондів, що вибувають внаслідок зносу. Вона характеризується співвідношенням між інвестиціями за напрямками відтворення основних засобів: нове будівництво, розширення, реконструкція, технічне переозброєння і підтримання діючих підприємств. На практиці здійснюють поділ три групи: технічне переозброєння і реконструкцію; нове будівництво (включаючи розширення діючих підприємств); підтримку діючих потужностей. Незважаючи на складності статистичного визначення, рекомендована уточнена класифікація сприяє детальному обґрунтуванню напрямів зміни структури капітальних вкладень.

Технічне переозброєння діючих підприємств представляє собою комплекс заходів (без розширення виробничих потужностей, що є в наявності), що передбачає підвищення технічного рівня окремих ділянок виробництва, агрегатів та установок шляхом впровадження нової техніки і технології, механізації і автоматизації виробничих процесів, модернізації та заміни застарілого і фізично зношеного обладнання новим, більш продуктивним.

Реконструкція діючого виробництва передбачає повне або часткове переобладнання виробництва (без будівництва нових і розширення діючих

цехів основного призначення) із заміною морально і фізично застарілого обладнання, механізацією та автоматизацією виробництва і т. п., а також із зміною профілю підприємства і організацією виробництва нової продукції на існуючих виробничих площах.

Технічне переозброєння і реконструкція діючих підприємств – в даний час головні напрями розширеного відтворення основних фондів. Реконструкція техніко-технологічних баз виробництва відкриває шлях до суттєвого зростання його ефективності і радикальному підвищенні якості виробів. При технічному переоснащенні і реконструкції впровадження принципово нових технологічних систем, техніки останніх досягнень, механізації та автоматизації виробництва дозволить вивільнити робочу силу, яку можна використати для доукомплектації робочих місць на даному підприємстві або на інших підприємствах.

Не дивлячись на очевидні переваги, в Україні реконструкція і технічне переозброєння ще не стали переважаючою формою відтворення основних фондів. За останні роки питома вага капітальних вкладень на заміщення вибуваючих фондів у загальному обсягу капітальних вкладень у промисловості зменшилася з 81,5 % у 2001 р. до 62,9 % у 2008 р., у будівництві відповідно – з 64,0 до 58,7 %. Як наслідок, на просте відтворення не виділялося достатньо коштів, тому в ряді галузей народного господарства в теперішній час використовується велика кількість застарілого обладнання, експлуатація якого не забезпечує необхідної віддачі і пов'язана з великими затратами на капітальний ремонт.

Здійснення відміченої закономірності супроводжується зростаючою роллю нового будівництва, розширення та підтримки діючих підприємств промисловості, а в останні роки також на транспорті та будівництві. В 2001–2008 рр. на ці цілі в промисловості було витрачено 66,6–85,0 %. На підприємствах транспорту і зв'язку доля капітальних вкладень на ці цілі збільшилася у 2008 р. до 52,3 % у порівнянні з 24,2 % у 2001 р. Значно зросла частка в будівництві (41,3 % у 2008 р. порівняно з 12,7 % у 2001 р.).

Із даною тенденцією пов'язані, по крайній мірі, два негативних для прискорення інтенсифікації та підвищення її ефективності наслідки. По-перше, висока питома вага капітальних вкладень в нове будівництво стримує прискорення оновлення основних фондів в народному господарстві країни. По-друге, капітальні вкладення у нове будівництво і діючих умовах виступає, по суті, засобом екстенсивного, а не інтенсивного економічного зростання.

Оскільки темпи розвитку народного господарства залежать від питомої ваги вкладень у розширене відтворення основних фондів, важливим

завданням на сучасному етапі є знаходження оптимального поєднання вкладень в просте і розширене відтворення, яке забезпечить підвищення економічної ефективності капітальних вкладень. І навпаки, порушення пропорцій відтворення безпосередньо позначається на темпах економічного зростання. Слід підкреслити, що технічне переоснащення і реконструкція не повинні розглядатися як альтернатива новому будівництву. Через технічне переозброєння діючих підприємств неможливо реалізувати головні досягнення науково-технічного прогресу, здійснити революційні зміни у структурі виробництва, підвищити рівень розвитку галузей. Науково-технічна революція потребує створення нових, більш передових підприємств і нових галузей. Це, у свою чергу, потребуватиме збільшення частки капітальних вкладень на ці цілі, оскільки вони необхідні для реалізації новітніх досягнень науково-технічного прогресу.

Наведені обставини вносять суттєві зміни у відтворення робочих місць; одночасно із зростанням вартості робочих місць буде відбуватися їх якісне оновлення, що у кінцевому випадку посилить трудову мобілізацію робітників.

4 Структура промисловості та її зміна в умовах науково-технічної революції

Серед різноманітних показників стану структури економіки одним з найважливішим є структура промислового виробництва. Виробляючи більш сучасні засоби праці, нові економічні матеріали, синтетичну сировину, забезпечуючи народне господарство паливом та енергією, промисловість відіграє вирішальну роль у підвищенні ефективності виробництва, що є міцною гарантією швидкого та постійного підвищення рівня життя населення. Це створює умови для подальшого розвитку сфери послуг.

Слід зазначити, що оптимальні пропорції галузевої (промислової) структури економіки з урахуванням постіндустріальних та інноваційних тенденцій розвитку притаманні, насамперед, розвинутим країнам. Сучасними тенденціями удосконалення галузевої структури промисловості у світі визнано збільшення питомої ваги машинобудування (в тому числі високоточного) та галузей, що обслуговують споживчий попит. Стосовно України слід констатувати, що протягом останнього десятиліття в нашій державі сформувалась галузева структура, що характеризується як індустріально-аграрна, з невпинним зростанням питомої ваги енерго-, матеріаломістких і екологічно небезпечних виробництв. Загальна картина структурних змін, що тут відбуваються, виглядає наступним чином (табл. 8.5).

Таблиця 8.5 – Зміни в структурі промислової продукції за галу-

зями (в %)

Види промислової діяльності	2001 р.	2005 р.	2011 р.
Промисловість – усього	100	100	100
в тому числі галузі:			
паливно-енергетична	24,8	15,9	21,3
машинобудування	10,2	12,7	10,9
металургійна	18,0	22,1	18,8
хімічна і нафтохімічна	6,0	6,4	5,8
добувна	9,7	8,3	10,1
деревообробна	0,7	0,8	0,7
легка	1,4	1,1	0,8
харчова	16,6	16,3	18,1

В структурі промислового виробництва спостерігається зростання питомої ваги добувної промисловості (з 9,7 % у 2001 р. до 10,1 % у 2011 р.) та металургійної (з 18,0 % у 2001 р. до 18,8 % у 2011 р.). Для іншої з так званих базових галузей – паливно-енергетичної промисловості – характерною є тенденція до зниження питомої ваги у структурі промислової продукції. Загалом питома вага базових галузей (добувної, паливно-енергетичної та металургійної промисловості) у структурі промислової продукції становила від 44,5 % у 2004 р. до 50,2 % у 2011 р. Така структура промисловості не відповідає сучасним вимогам і в значній мірі обумовлює низьку конкурентоспроможність її продукції на внутрішньому та світовому ринках.

За досліджуваний період відбувається зменшення питомої ваги у структурі продукції промисловості галузей, що виробляють здебільшого продукцію споживчого призначення. Наприклад, частка легкої промисловості за 2001–2011 рр. зменшилася на 0,6 процентних пункти, а харчової промисловості – однієї з основних галузей, яка виробляє продукцію кінцевого споживання, насамперед, для населення, – зменшилася на 1,2 процентних пункти. Сумарне зниження питомої ваги легкої та харчової промисловості становило 1,5 процентних пункти.

У різних напрямках змінювалася питома вага продукції машинобудування та хімічної промисловості. Так, частка продукції машинобудування та металообробки за 2001–2005 рр. зросла на 2,5 %, тоді як за 2006–2010 рр., навпаки, знизилася на 1,8 %. Протилежним чином змінювалася питома вага продукції хімічної промисловості. Слід при цьому відмітити, що у рамках цих галузей концентрується більшість сучасних галузей промисловості і видів продукції, визначаючих прогрес у всій промисловості та можливості модернізації інших галузей економіки. Проте питома вага цих галузей у структурі промислового виробництва України незнач-

на і складає 16,2–16,7 %.

Таким чином, нинішня структура промислового виробництва – застаріла, не відповідає сучасним вимогам і потребує змін на користь високотехнологічних галузей промисловості. На перспективу основний напрямок структурних зрушень у промисловості – прискорений розвиток машинобудування, глибока технічна його перебудова. При цьому в машинобудуванні пріоритет необхідно віддати станкобудуванню, виробництву обчислювальної техніки, приладобудуванню, електротехніці, електронній промисловості, тобто тим галузям, які особливо важливі для оновлення матеріально-технічної бази самого машинобудування. Центральна задача машинобудівного комплексу – різке підвищення техніко-економічного рівня і якості виробів, істотне підвищення частки нових, прогресивних їх видів і моделей.

Особливу увагу заслуговує також удосконалення структури реалізованої промислової продукції у розрізі окремих видів продукції залежно від її функціонального призначення. В структурі реалізованої продукції промисловості ніяких позитивних зрушень не відбулося, пріоритет надається важкій промисловості, виробництву проміжної, а не кінцевої продукції, про що свідчать наведені в табл. 8.6 статистичні дані про динаміку структури продукції промисловості за 2005–2010 рр.

Таблиця 8.6 – Структура реалізованої продукції добувної та переробної промисловості в Україні за 2005–2010 рр.¹

Рік	Усього реалізовано продукції добувної та переробної промисловості	У тому числі за групами			
		сировинна продукція	інвестиційна продукція	товари широкого вжитку	товари тривалого використання
2005	100	67,1	13,1	18,5	1,3
2006	100	67,3	13,5	17,8	1,4
2007	100	66,9	15,0	16,8	1,3
2008	100	68,1	14,9	15,8	1,2
2009	100	64,6	11,7	22,4	1,3
2010	100	66,9	12,1	19,8	1,2

¹ В 2009 р. і 2008 р. – дані за січень-листопад.

Структурні зрушення в промисловому виробництві вплинули на динаміку капіталомісткості виробництва. Визначальний вплив на зведений показник капіталомісткості по переробній промисловості справляло зміна капіталомісткості в галузях (табл. 8.7).

Таблиця 8.7 – Кількісна оцінка впливу структурних зрушень і зміни

галузових рівнів питомих капітальних вкладень на зведений показник по переробній промисловості

Показники	Капіталомісткість				
	2006 р. до 2005 р.	2007 р. до 2006 р.	2008 р. до 2007 р.	2009 р. до 2008 р.	2010 р. до 2009 р.
Темп приросту показника (в розрахунку по товарній продукції), %	30,23	– 39,85	– 1,48	– 191,34	– 160,90
в тому числі за рахунок зміни структури	– 118,22	– 18,43	– 5,98	71,18	– 61,05

Позитивний вплив зміни структури реалізованої продукції переробної промисловості в 2005–2008 рр. пов'язано в основному з підвищенням частки металургійної промисловості та машинобудування, де рівень капіталомісткості у розрахунку на приріст продукції значно нижче, ніж в інших галузях переробної промисловості. Зниження питомої ваги більш капіталомістких галузей легкої та харчової промисловості в загальному обсязі продукції сприяло в бік зниження на капіталомісткість по переробній промисловості в цілому.

Структура промислового виробництва, що склалася в Україні, є причиною складної екологічної ситуації у багатьох промислових центрах і густонаселених районах. Розвиток виробництва, в свою чергу, обумовлює необхідність подолання або запобігання назріваючих, а у деяких випадках існуючих протиріч, що проявилися: між існуючим технологічним рівнем виробництва та створенням нових (з меншою кількістю відходів або взагалі безвідходних) технологічних процесів і засобів, які забезпечують екологічну безпеку людини від негативних наслідків функціонування промисловості.

Таким чином, перехід до стійкого розвитку в Україні можливий лише при переорієнтації науково-технічного прогресу на створення та використання ресурсо- та енергозберігаючих технологій з витісненням ресурсомістких, а також з відповідною зміною пріоритетів в структурі зовнішньої торгівлі – від переважання експорту природних ресурсів та сировинних товарів в бік збільшення в частині високоякісної наукомісткої продукції.

Структурна перебудова економіки України у сучасних умовах означає перш за все зміну співвідношення добувних та переробних галузей.

Частка добувних галузей у народному господарстві нашої країни залишається досить значною, ніж у більшості розвинених країн світу. При галузевій структурі, що склалася у народному господарстві України, відбувається перерозподіл капітальних вкладень на розвиток добувної галузі на шкоду переробним галузям, що стримує підвищення технічного і технологічного рівня виробництва, визначає неефективність експорту.

5. Структурні зрушення в аграрному секторі економіки України в контексті ринкових трансформацій

Сільське господарство – одна із найважливіших галузей народного господарства, від рівня розвитку якої в значній мірі залежить функціонування всієї національної економіки. Близько $\frac{3}{4}$ загального фонду особистого споживання населенням матеріальних благ складають продукти сільського господарства і продукти, виготовлені із сільськогосподарської сировини. В 2008 р. в сільському господарстві (включаючи особисте підсобне господарство) було зайнято 15,7 % загального числа зайнятих в усьому народному господарстві і близько $\frac{1}{3}$ зайнятих в галузях матеріального виробництва. Основні виробничі фонди цієї галузі (без землі) становили на початок 2009 р. у фактичних цінах 95,9 млрд грн, або 3,4 % вартості усіх основних фондів в народному господарстві. Доля валової доданої вартості сільського господарства, розрахованої в фактичних цінах, склала 18–20 % всього валового внутрішнього продукту, створеного в галузях матеріального виробництва. По своєму значенню сільське господарство займає особливе місце серед інших галузей матеріального виробництва. Воно призначене забезпечити населення країни у самому головному – продуктах харчування.

Перехід до ринкових відносин і необхідність створення конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва потребує радикальної зміни структури виробництва. В Україні аграрна реформа як інструмент державної політики у сільському господарстві передбачає роздержавлення і приватизацію та створення рівноправних організаційно-правових форм господарювання ринкового напрямку.

Ринкові трансформації в аграрному секторі економіки України супроводжувалися негативними тенденціями, які мали стійкий характер. Обсяг виробництва валової продукції сільського господарства у 2010 р. у порівнянні з 1990 р. скоротився в 1,5 рази, зокрема продукції рослинництва – 1,1 рази, продукції тваринництва – 1,9 рази. Тенденції зміни обсягів виробництва валової продукції головних галузей за категоріями господарств мали суттєві особливості (табл. 8.8).

Таблиця 8.8 – Індекси обсягу сільськогосподарського виробництва за

категоріями господарств, у % до попереднього року

Роки	Усі категорії господарств		Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення	
	продукція рослинництва	продукція тваринництва	продукція рослинництва	продукція тваринництва	продукція рослинництва	продукція тваринництва
2005	97,5	105,1	96,6	119,1	98,3	100,9
2006	101,8	103,6	106,1	115,4	97,8	99,5
2007	90,9	98,0	89,9	108,3	92,0	93,8
2008	128,6	98,7	148,8	105,2	108,3	95,6
2009	95,3	104,2	90,2	111,3	102,4	100,5
2010	95,9	103,4	93,7	109,1	98,5	100,1
2011	130,4	101,3	137,9	106,0	121,7	98,3

За 1990–2000 рр. у сільському господарстві характерною була тенденція до різкого скорочення виробництва усіх видів сільськогосподарської продукції. Особливо швидкими темпами скорочувалося виробництво продукції тваринництва. В цілому її питома вага значно зменшилася (з 54,4 % у 1990 р. до 44,1 % у 2000 р.). В 2005–2011 рр. відбувалося прискорення темпів зростання рослинницької продукції при дещо повільному збільшенні виробництва продукції тваринництва. В цілому при зростаючих темпах продукції рослинництва і відповідно низьких темпах зростання продукції тваринництва у 2010 р. відбулися суттєві зміни у структурі усієї продукції, а саме питома вага тваринництва зменшилася до 41,6 %.

Статистичні дані табл. 8.8 переконують, що трансформація галузевої структури виробництва у сільському господарстві за визначений період відбувалася поза прогресивною тенденцією. Привертає на себе увагу негативна тенденція, яка відбувається у темпах спаду валової продукції: більш швидкими темпами знижується виробництво продукції тваринництва. Якщо у 2010 р. порівняно з 1990 р. обсяг виробництва валової продукції рослинництва в усіх категоріях господарств знизився на 11,8 %, то продукції тваринництва – на 41,2 %, у тому числі у сільськогосподарських підприємствах – відповідно на 63,6 % (у господарствах населення – на 11,1 %).

Зміни у темпах зростання різних галузей стали причиною зміни пропорцій між продукцією рослинництва і тваринництва (табл. 8.9).

Таблиця 8.9 – Зміни у структурі сільськогосподарської продукції

Види сільськогосподарської продукції	2000 р.	2005 р.	2010 р.	Показник зростання	
	в %			<u>2005 р.</u> 2000 р.	<u>2010 р.</u> 2005 р.
Валова продукція – всього	100	100	100	118,9	108,6
В тому числі:					
продукція рослинництва	55,9	58,3	58,4	123,9	108,7
продукція тваринництва	44,1	41,7	41,6	112,5	108,4

Існуюча структура сільськогосподарського виробництва характеризується переважанням продукції рослинництва. Причому тенденція у співвідношенні між основними його галузями – землеробством і тваринництвом – тривалий час залишається майже незмінною.

Особливо незадовільне структурне співвідношення складається у сільськогосподарських підприємствах. За 2000–2010 рр. питома вага продукції рослинництва підвищилася з 55,9 до 58,4 %, а продукції тваринництва знизилася з 44,1 до 41,6 %. Стійка тенденція до зниження питомої ваги продукції тваринництва спостерігається і у господарствах населення. Якщо у 2000 р. питома вага продукції тваринництва становила 49,9 %, тоді як у 2010 р. вона зменшилася до 41,8 %, або на 8,1 %.

При цьому слід підкреслити, що одночасно у сільськогосподарських підприємствах скорочені як ведучі галузі – молочне і м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. Витіснення традиційних галузей призвело до зменшення обсягів продукції вітчизняного виробництва на продовольчому ринку, особливо тваринницької продукції. Це у свою чергу стало причиною зростання цін та різкого зменшення споживання продуктів харчування, а також збільшення імпорту продукції, що становить загрозу національній продовольчій безпеці країни. Так, за 2001–2010 рр. імпорт м'яса та м'ясопродуктів зріс в 10 разів, молока і молокопродуктів – в 5,5 раза, овочів – відповідно в 10,7 раза. У 2010 р. за рахунок імпорту формувалося 15,9 % фонду споживання м'яса і м'ясопродуктів, молока і молочних продуктів – 2,9 %, плодів, ягід та винограду – 51,3 %. Такий напрямок формування галузевої структури сільськогосподарських підприємств обумовлює обмеженість виробництва, низьку конкурентноздатність та ефективність.

Соціальні наслідки таких деформацій галузевої структури виробни-

цтва очевидні. Відомо, що саме продукція тваринництва у вирішальній мірі визначає якісну сторону харчування – калорійність і білкову повноцінність раціону. До 1990 р. Україна по праву входила до числа найбільш розвинених країн з високим рівнем споживання продуктів харчування. Але за відносно короткий проміжок часу в країні намітилась стійка тенденція зниження рівня споживання основних продуктів харчування і якісного погіршення структури раціону. Добова калорійність раціону знизилася з 3597 ккал у 1990 р. до 2933 ккал у 2010 р. (на 18,4 %), вміст протеїну в ньому – з 105,3 до 79,0 г (на 25,0 %), жиру – з 124 до 99,2 г (на 20,0 %). Особливо відчутним був спад споживання продуктів харчування тваринницького походження.

За трансформаційний період значні структурні зрушення у виробництві сільськогосподарської продукції відбулися і за окремими категоріями господарств (табл. 8.10). У 1990 р. питома вага сільськогосподарських підприємств у загальному обсязі виробництва валової продукції сільськогосподарства складала 64,9 %, у тому числі продукції рослинництва – 75,0 і продукції тваринництва – 64,8 %, а у 2010 р. – відповідно 44,9 %, 45,1 і 44,7 %. Питома вага господарств населення у загальному обсязі виробництва валової продукції сільськогосподарства у 1990 р. склала 30,6 %, а починаючи з 2000 р. вона перевищує 50 % (у 2010 р. – 55,1 %).

Цей факт використовувалося як основний доказ визначення успіху та ефективності аграрних реформ. Виходячи з цього, почало поширюватися твердження, що приватний сектор порівняно з громадським значно ефективніший, що індивідуальні господарства навіть в умовах кризової ситуації, не маючи технічного оснащення, а лише на основі приватновласницького ентузіазму нарощують виробництво при загальному занепаді його в колективних господарствах¹. Особливо певну «романтизацію» особистих підсобних господарств як перспективної форми господарювання та ефективного способу розв'язання проблем зайнятості на селі породжує збільшення виробництва більшості традиційних для них видів продукції. Однак ця думка не поділяється ведучими вченими економістами-аграрниками, серед яких І. Лукінов, П. Саблук, М. Соловйов та ін. Створення все більшої частини продукції у господарствах населення підкреслює деіндустріальне обличчя цього сектору економіки.

---

¹ Див.: *Гайдуцький П.* Економічні реалії та індустріальні міражі // Урядовий кур'єр. – 1999. – 28 грудня.; *Липчук В. В., Курило С. М.* Перспективи розвитку господарств населення // Економіка АПК. – 2001. – № 3. – С. 106–109. Особисті підсобні господарства України. – К.: Міністерство аграрної політики України, українська освітня програма ринкових реформ. – 2001. – 40 с.

Таблиця 8.10 – Структура виробництва валової продукції сільського господарства за категоріями господарств (у відсотках до загального обсягу)

Показники	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Сільськогосподарські підприємства								
Валова продукція – всього	69,4	34,0	36,5	39,0	39,9	46,0	44,8	44,9
В тому числі:								
продукція рослинництва	75,0	40,9	40,3	42,3	41,5	49,5	46,3	45,1
продукція тваринництва	64,8	25,2	31,3	34,5	37,9	40,3	42,6	44,7
Господарства населення								
Валова продукція – всього	30,6	66,0	63,5	61,0	60,1	54,0	55,2	55,1
В тому числі:								
продукція рослинництва	25,0	59,1	59,7	57,7	58,5	50,5	53,7	54,9
продукція тваринництва	35,2	74,8	68,7	65,5	62,1	59,7	57,4	55,3

Стійкий розвиток і вдосконалення сільського господарства, оптимізація його структури – не вузькогалузева проблема. Її рішення визначається і в свою чергу визначає успішний розвиток всієї економіки країни. Основним критерієм ефективності структури сільськогосподарського виробництва повинно служити підвищення продуктивності сукупної суспільної праці. У сучасних умовах розвиток сільськогосподарського виробництва можливий лише на основі його індустріалізації, на основі зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств і пов'язаних з ними галузей народного господарства.

6. Зміни в структурі зовнішньої торгівлі

Однією з найважливіших задач на сучасному етапі розвитку національної економіки є прискорений перехід економіки на інтенсивний шлях розвитку, підвищення її ефективності, забезпечення подальшого зростання суспільного виробництва як матеріально-технічної бази підвищення добробуту народу. Разом з удосконаленням структури суспільного виробництва, раціональним і ефективним використанням матеріальних і трудових ресурсів, підвищенням продуктивності і якості праці, кращим використанням досягнень науково-технічного прогресу істотний внесок в рішення цих

задач вносять і зовнішні економічні зв'язки, найважливішим елементом яких є зовнішня торгівля.

Завдяки зовнішній торгівлі відбувається посилення інтернаціоналізації світового господарства на базі галузевого, внутрігалузевого і одиничного розподілу праці, розширяється поле застосування національного капіталу, зростають можливості його концентрації. За допомогою зовнішньої торгівлі забезпечується приток із-за кордону відсутніх в країні машин, устаткування, приладів і технологій, сучасної сировини і матеріалів, а також продукції кінцевого споживання. В кінцевому рахунку вона виступає в ролі стимулятора інтенсифікації економіки. Проте її «внесок» в механізм відтворення цим не обмежується. Відбувається взаємозв'язаний, діалектично обумовлений двосторонній процес. За принципом зворотного зв'язку цей сукупний ринковий механізм (внутрішнього і зовнішнього товарних ринків) впливає на внутрішні економічні процеси, на національне виробництво і відтворення. Все це робить зовнішню торгівлю найважливішим чинником суспільного відтворення, підвищення його ефективності і якості продукції.

Ефективність зовнішньоекономічних зв'язків залежить від багатьох чинників, що лежать як у сфері виробництва (технічний і технологічний рівень, його розміщення, забезпеченість фінансовими ресурсами і ін.), так і у області самих зв'язків (їх організація, управління, взаємодія окремих ланок). Проте найголовнішим чинником, що визначає рівень їх ефективності, є продуктивність і якість праці в експортному виробництві. Тільки високопродуктивна і якісна праця забезпечує випуск конкурентоздатної на зовнішньому ринку продукції з меншими витратами.

Зовнішньоекономічні зв'язки, перш за все зовнішня торгівля, стали найважливішим чинником економічного розвитку України. Частка експорту та імпорту у валовому внутрішньому продукті за 2001–2010 рр. складала понад 100 %, що значно вище за багато країн. Вже сам той факт, що питома вага експорту та імпорту перевищує 100 % внутрішнього виробництва, говорить про значущість для неї зовнішньоекономічних зв'язків.

Для України характерна зростаюча участь в міжнародному розподілі праці, що знаходить підсумкове відображення у випереджаючій динаміці зовнішньоторговельних зв'язків в порівнянні з темпами розвитку окремих галузей і всієї економіки в цілому. В цілому за 2000–2010 рр. обсяг експорту зріс з 14,6 млрд дол. до 51,4 млрд дол., або в 3,5 рази, імпорту – з 15,8 млрд дол. до 60,7 млрд дол. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами в 2001 р. складало 489,6 млн дол. (у 2010 р. дефіцит склав 9337 млн дол.).

Бурхливе економічне зростання у 2003–2008 рр. і безперервна перебудова структури промисловості стимулювалися в основному експортом

сировинних товарів. Найбільшу питому вагу в товарній структурі експорту, як і раніше, складають недорогоцінні метали та вироби з них, мінеральні продукти, механічне та електронне обладнання, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості. Інформація щодо найважливіших товарних груп у структурі зовнішньоекономічної діяльності України за 2001–2011 рр. наведено у табл. 8.11.

Таблиця 8.11 – Зміни у структурі зовнішньої торгівлі, (в %)

Види товарів	Експорт		Імпорт	
	2001 р.	2011 р.	2001 р.	2011 р.
Усього				
за розділами УКТЗЕД ¹	100	100	100	100
живі тварини, продукти тваринного походження	2,8	1,4	1,2	1,3
продукти рослинного походження	4,3	8,1	1,7	2,2
готові харчові продукти	1,4	4,3	3,7	3,7
мінеральні продукти	10,8	15,0	42,6	36,4
продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	9,1	7,9	7,1	9,7
текстиль та вироби з текстилю	3,8	1,3	4,1	2,4
недорогоцінні метали та вироби з них	41,3	32,3	5,2	6,9
механічне обладнання; машини і механізми, електрообладнання та їх частини; пристрої для записування або відтворення зображення звуку	10,5	9,9	15,1	15,5

В 2001–2011 рр. основними еспортними галузями стали галузі, пов'язані з виробництвом сировинних, фондо- і капіталомістких, а також екологічно шкідливих видів продукції. Як показано в табл. 8.11, питома вага основного експортного товару – продукції металургії – за даний період дещо знизилася і становила у 2011 р. відповідно 32,3 % від загального обсягу експорту товарів. Частка продукції хімічної промисловості знизилася з 10,8 % у 2001 р. до 7,9 % у 2011 р. Разом продукція металургії та хімічної промисловості складає майже половину

¹ Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності

всього експорту товарів.

В Україні обсяг виробництва в багатьох галузях (перш за все в металургії і хімічній промисловості) перевищує внутрішній попит і розрахований на зовнішнє споживання. Внаслідок цього товарне виробництво вступає в різкий конфлікт із зовнішнім ринковим попитом. Зростання продуктивних сил України постійно і повсюдно натрапляє на відносно вузькі рамки обсягу внутрішнього платоспроможного попиту.

Низька диференціація та висока залежність українського експорту від зовнішніх ринків на дані групи товарів становить потенціальну загрозу стійкого економічного зростання, стану платіжного балансу та стабільності на валютному ринку. Погіршення світової кон'юнктури на дані групи товарів, яке відбулося у кінці 2008 р., стало однією з головних причин розгортання фінансово-економічної кризи в Україні, що проявилось у різкому зростанні негативного сальдо торгівельного та платіжного балансу, дефіциту іноземної валюти, різкої девальвації національної валюти.

У структурі експорту зменшується питома вага продукції, яка призначена для задоволення споживчого та інвестиційного попиту. Це стосується перш за все продукції машинобудування та легкої промисловості. Так, за 2001–2011 рр. частка машин та обладнання у загальній структурі експорту становила незначну частину і практично не змінилася (9,9 % у 2011 р. проти 10,5 % у 2001 р.), текстилю – скоротилася з 3,8 до 1,3 %, взуття, головних уборів – з 0,5 до 0,3 %, продуктів тваринного походження – з 2,8 до 1,4 %.

У структурі імпорту значну питому вагу займає продукція, призначена для задоволення споживчого попиту населення – промислові товари народного споживання, продовольство і сировина для його виробництва, на їх долю припадає до $\frac{1}{3}$ імпорту. Слід зазначити той факт, що в Україні швидкими темпами зростає імпорт тих товарів, потребу в яких країна задовольняла за рахунок власного виробництва. Наприклад, імпорт м'яса і м'ясних виробів в 2000 р. складав 38 тис. т, або 2,4 % від фонду споживання. Проте в 2008 р. імпорт зріс до 550 тис. т, а в 2010 р. знизився до 378 тис. т, що складав відповідно 23 % і 15,9 % від загального фонду споживання. Прискореними темпами зростає імпорт легкових автомобілів, аудіо і відеотехніки, товарів першої необхідності.

Удосконалення структури імпорту диктується задачами забезпечення динамічного науково-технічного прогресу і подальшого підвищення збалансованості процесу відтворення. Це зумовлює пріоритет ввезенню товарів і ліцензій, що утілюють новітні науково-технічні досягнення, техніки і технології для випуску сучасних засобів виробництва, спеціалізованої продукції, устаткування і матеріалів для форсованого розширення експорту, а також виробів, витрати на виробництво яких усередині країни

відносно вищі.

Сучасні світогосподарські зв'язки характеризуються тим, що росте об'ємом продаж ліцензій і надання послуг типу «інжиніринг» і «ноу-хау». Під першим видом послуг звичайно розуміється проведення досліджень, проектування, технічна допомога в монтажі, наладці і обслуговуванні устаткування, під другим – передача знань, досвіду, навчання персоналу, консультації з приводу того, що і як робити.

Потребує подальшого вдосконалення і географічна структура зовнішньоекономічних зв'язків України. Основний їх напрям – розвиток і поглиблення взаємної співпраці з країнами СНД. Такий курс, проте, не зменшує значення і рівноправних та взаємовигідних зв'язків України з розвиненими та з країнами, що розвиваються. У табл. 8.12 наведена географічна структура українського експорту та імпорту. Головним напрямом експорту товарів з України залишаються ринки збуту країн СНД. В 2001 р. в країни СНД надходило 28,7 % загального експорту товарів України, в 2010 р. ця цифра зросла до 36,4 %.

Таблиця 8.12 – Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами

Групи країн	2001 р.		2010 р.	
	експорт	імпорт	експорт	імпорт
Всього	100	100	100	100
Країни СНД	28,7	56,0	36,4	44,0
у тому числі				
Російська Федерація	22,6	36,9	26,1	36,5
Білорусь	1,5	2,6	3,7	4,2
Туркменістан	0,7	10,5	0,4	0,1
Європа	35,2	31,6	26,9	32,9
у тому числі				
Німеччина	4,4	8,7	2,9	7,6
Італія	5,1	2,6	4,7	2,3
Азія	24,4	6,2	26,7	16,5
Америка	6,2	4,7	3,9	4,7
у тому числі США	3,5	2,9	1,6	2,9
Інші країни світу	5,5	1,5	6,1	1,9

Як видно з приведених даних, процес поступової диверсифікації географічної структури зовнішньої торгівлі розвивається дуже поволі. Цінова неконкурентоспроможність значної частини українських товарів на європейських ринках і скорочення потреби Європи і Америки у збільшенні ім-

порту привели до скорочення питомої ваги цих країн в загальному обсязі експорту України відповідно на 8,3 і 0,8 процентні пункти. Незначні обсяги експорту товарів припадають на країни Африки, частка якої у загальному обсягу експорту товарів зросла на 0,5 % і становила у 2010 р. 5,9 %. Найбільші обсяги експорту товарів у 2010 р. здійснювали до Російської Федерації – 26,1 %, Італії – 4,7 %, Білорусії – 3,7 %, Німеччини – 2,9 % від загального обсягу експорту. Серед головних торговельних партнерів серед країн СНД експортні поставки найбільше зросли до Туркменістану, Білорусії та Молдови. Серед країн ЄС у найбільшій мірі збільшився експорт товарної групи до Сполученого Королівства, Чеської Республіки, Іспанії, Нідерландів, Польщі, а серед інших країн – до Республіки Корея, США, Туреччини та Японії.

В 2001–2010 гг. різко змінилася і географічна структура імпорту України. Питома вага імпорту товарів з країн СНД за 2001–2010 рр. має стійку тенденцію до зниження при уповільненні цього процесу в кінці періоду. Якщо у 2001 р. на країни СНД припадало 56,0 % імпорту товарів, тоді як у 2005 р. – 47,1 %, а у 2010 р. – 44,0 %. Навпаки, питома вага країн Європи у структурі імпорту мала стійку тенденцію до зростання (за винятком 2007 р.) і за своїм значенням наблизилася до країн СНД (у 2010 р. – 32,9 %). Найбільш швидкими темпами зростає імпорт з країн Азії. На кінець 2010 р. частка імпорту товарів з країн Азії становила 16,5 % проти 6,2 % у 2001 р. За період 2001–2010 рр. темп приросту питомої ваги імпорту з країн Азії зріс у 10,3 раза, тоді як країн Європи – лише 4,0 %. Незважаючи на високі темпи зростання, питома вага країн Африки та Америки в загальній структурі імпорту товарів незначна і складала у 2010 р. відповідно 1,4 і 4,7 %.

Серед мікроструктурних змін особливу увагу заслуговує розвиток процесів диверсифікації і збагачення товарних списків. Проте слід враховувати принципове значення визначених напрямів спеціалізації експортної продукції на основі міжнародного поділу праці та зростаючих при цьому переваг.

Таким чином за час, минулий з моменту вступу України у Світову організацію торгівлі, структура експорту в умовах інтеграційних процесів, що посилюються, не змогла вийти за рамки об'єктивно діючих «традиційних» для українського народного господарства передумов зовнішньоекономічної орієнтації. Вони пов'язані з однобоким розвитком економіки країни, пристосуванням в основному до постачання продуктами харчування найбільших розвинених країн, і з розвитком обмеженого числа галузей добувної і переробної промисловості, перш за все металургії і хімічної галузі,

продукція який має великий попит на світовому ринку. Вузькість внутрішнього ринку стимулює розвиток зовнішньої торгівлі України з іншими країнами, високий ступінь спеціалізації виробництва на сировинних товарах забезпечує низьку конкурентоспроможність, технологічну відсталість і високу залежність від зовнішніх чинників української економіки. Підвищення ефективності зовнішньоекономічних зв'язків є комплексною проблемою, що вимагає активного державного втручання.

Питання до самоперевірки

1. У чому полягає відмінність галузевої та відтворюваної структури національної економіки?
2. Які основні напрями змін галузевої структури виробництва в економіці України?
3. Визначте основні зрушення у структурі промислового виробництва.
4. Які напрями структурних змін у сільському господарстві?
5. Яка роль капітальних вкладень у здійсненні структурних змін національної економіки?
6. Які зміни відбулися у структурі зовнішньої торгівлі в Україні?

Тести

1. У якому варіанті правильно визначено термін «структура національної економіки»?

- а) співвідношення між галузями матеріального виробництва;
- б) сукупність галузей, підприємств і організацій, покликаних забезпечувати та створювати умови для нормального функціонування виробництва, обігу товару;
- в) це комплекс внутрішніх зв'язків між основними елементами народного господарства (сферами, галузями, секторами, регіонами, формами власності та ін.) і окремими структурними утвореннями всередині цих елементів, пов'язаних між собою системою суспільного поділу праці;
- г) частка національно-господарського комплексу країни в межах великого регіону, яку характеризують тісний взаємозв'язок і взаємозумовлений розвиток різних галузей виробництва.

2. Відтворювана структура національної економіки характеризує:

- а) співвідношення окремих частин суспільного продукту, що виконують різні функції у процесі розширеного відтворення;
- б) співвідношення у розвитку окремих галузей;
- в) поділ за секторами, типами й формами власності та суспільного виробництва, видами підприємств;

г) економічні райони та адміністративно-територіальні одиниці.

3. Співвідношення між особистісними і речовими факторами продуктивних сил і в межах техніко-економічних відносин (спеціалізацією, кооперуванням, комбінуванням виробництва, його концентрацією тощо) визначає:

- а) структура національної економіки;
- б) територіальна структура;
- в) техніко-економічна структура;
- г) відтворювана структура.

4. Вирішення структурних проблем у національній економіці означає:

- а) встановлення оптимальних пропорцій між промисловістю і сільським господарством;
- б) встановлення оптимальних пропорцій народного господарства, які забезпечують найбільш повне задоволення індивідуальних і суспільних потреб при даних матеріальних, трудових і фінансових ресурсах;
- в) забезпечення рівноваги між попитом і пропозицією у межах національної економіки;
- г) забезпечення рівноваги на товарному та грошовому ринках.

5. Співвідношення між споживанням та нагромадженням є однією з важливих пропорцій, що характеризує:

- а) відтворювану структуру;
- б) галузеву структуру;
- в) територіальну структуру;
- г) техніко-економічну структуру.

6. Основним критерієм ефективності структурних зрушень сільськогосподарського виробництва є:

- а) зростання продуктивності праці;
- б) підвищення ефективності капітальних вкладень;
- в) підвищення ефективності сукупної суспільної праці;
- г) підвищення ефективності основних фондів.

7. Найбільшу питому вагу в структурі експорту України займає продукція:

- а) сільського господарства;
- б) хімічної промисловості;
- в) машинобудування;
- г) металургійної промисловості.

8. Зростання інвестицій у обладнання, інструмент та інвентар характеризує прогресивні зміни:

- а) галузевої структури капітальних вкладень;
- б) територіальної структури капітальних вкладень;
- в) відтворюваної структури капітальних вкладень;
- г) технологічної структури капітальних вкладень.

9. Головним інструментом структурної політики є зміна структури:

- а) зайнятості населення;
- б) капітальних вкладень;
- в) зовнішньої торгівлі;
- г) сільського господарства.

10. На нинішньому етапі розвитку України у структурі реалізованої продукції промисловості переважає:

- а) сировинна продукція;
- б) інвестиційна продукція;
- в) товари широкого вжитку;
- г) товари тривалого користування.

Перелік джерел інформації

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Фенікс, 2003. – С. 695–826.
2. Зверков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії : монографія / М. І. Зверяков. – Одеса : Астропринт, 2012. – С. 178–232.
3. Крючкова І. В. Структурні чинники розвитку економіки України / відп. ред. Б. Є. Кваснюк. – К. : Наук. думка, 2004. – Гл. 2–4.
4. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України : в 3 т. / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця, В. П. Семиноженка, Б. Є. Квасюка. – К., 2007.
Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. – 2007. – Гл. 3–4.
5. Структурна гармонізація економіки як чинник економічного зростання / О. Г. Білоцерківець, Т. В. Бурлай, Н. Ю. Гончар та ін. ; за ред. І. В. Крючкової. – К., 2007. – 517 с.

Глава 9. ПРОГРАМУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Суть державного програмування і види програм.
2. Програми економічного і соціального розвитку.
3. Цільові комплексні програми розвитку національної економіки.
4. Прогнозування розвитку національної економіки.

1. Суть державного програмування і види програм

Серед нових явищ, що характеризують сучасну економіку, одним з найважливіших є державне програмування – найбільш складна форма державного регулювання. На сучасному етапі розвитку продуктивних сил державне програмування є важливим елементом наукової організації всього суспільного виробництва, що забезпечує вибір оптимального варіанту управління. Висока ефективність методів програмування розвитку суспільного виробництва в розвинених країнах об'єктивно потребує застосування цього засобу в Україні для удосконалення механізму управ-

ління економікою, обґрунтування практичного впливу на народне господарство з метою підвищення ефективності виробництва.

Загострення кризових явищ в 30–40-х роках ХХ ст. поставило перед розвиненими країнами ряд нових проблем, що спричинило появу особливого, нового виду діяльності – довгострокового регулювання національної економіки. Довгострокове регулювання представляє собою цілеспрямований вплив держави та його установ на відтворення, ринок, доходи і ціни на протязі тривалого часу. Мається на увазі забезпечення сталого розвитку економіки, прогресивних змін у структурі суспільного виробництва шляхом розвитку пріоритетних галузей. Наприклад, після другої світової війни в Німеччині, Франції та Японії були прийняті заходи по прискореному розвитку ряду ключових галузей (чорна металургія, транспортне машинобудування, галузей, що визначають науково-технічний прогрес (електроніка) та галузей експортної орієнтації.

Рівень розвитку продуктивних сил, концентрація і спеціалізація виробництва, розвиток монополістичної та державної форм власності, прискорення інтеграційних процесів спричиняють необхідність в програмуванні економічної політики держави, розробці цілої системи заходів щодо регулювання економіки. На цій основі у розвинених країнах виникло державне програмування, тобто особливий вид довгострокового державного регулювання, що передбачає розробку і складання державних планів розвитку на тривалий час (як правило три–п'ять років і більше). Найбільше поширення програмування одержало в Франції і Японії, де на протязі тривалого проміжку часу розроблялися і приймалися п'ятирічні та більш тривалі економічні плани. На кінець 60-х років у Франції з різними цільовими функціями здійснювалося 5 середньо-строкових програм. В 1969 р. була затверджена VI програма (1971–1975 рр.). Розробка першої макроекономічної програми Англії відноситься до 1965 р. Широко застосовуються державні програми у Японії, де у 1965–1970 рр. було прийнято 17 загальнонаціональних програм, найбільшу популярність з яких одержала «План подвоєння національного доходу».

Програмування розвитку економіки означає дослідження тенденцій руху народного господарства в минулому і визначення стратегії та напрямків економічного розвитку на перспективу. На практиці при цьому використовуються різні форми державного регулювання економіки (військове регулювання, так названа антикризова політика, економічне прогнозування та програмування), регіональне регулювання економіки ряду країн (наприклад, ЄС).

Державне програмування – закономірний складний і суперечливий процес, його визначення у відповідності з цим повинно бути багатостороннім, тобто повинно виявляти його зміст і форму, відрізняти явище і

сутність. **Державне програмування** в ринковій економіці – це розробка національних програм економічного зростання для регулярного і комплексного впливу на економічні процеси відповідно до поставленої мети соціально-економічного розвитку на певний період. В ньому поєднуються економічне прогнозування і довгострокове цільове програмування.

При вирішенні великих народногосподарських проблем через систему програм дається комплексна характеристика цілей, шляхів їх вирішення і ресурсів. Програмно-цільовий метод дозволяє підчинити пріоритетний розподіл ресурсів реалізації поставлених цілей, більш системно і комплексно вирішувати проблеми прискорення науково-технічного прогресу і створення прогресивної структури виробництва. Комплексні програми призначені стати важливим інструментом в оптимізації рішень по регулюванню економічних процесів, покращенню відтворюваної структури, підвищенню ефективності суспільної праці.

Мета державного програмування полягає у забезпеченні найбільш ефективного варіанту розвитку національної економіки, здійсненні якісних змін та стимулюванні її розвитку. Програмування як форма довгострокового регулювання народного господарства є особливим способом втручання держави в дії приватних товаровиробників, яка коригує процес прийняття рішень останніх у потрібному в даний час напрямі; виступає як неадміністративний метод управління економікою, що визнає орієнтири для суб'єктів господарювання, забезпечуючи їм прийняття самостійних рішень.

Економічне програмування, еволюціонуючи із старих, традиційних форм і методів регулювання економіки, тим і відрізняється від них, що представляє собою спробу впливати на економічний розвиток, темпи, галузеві пропорції та структурні зрушення. Його характерною особливістю є те, що, по-перше, воно не носить епізодичного характеру, а стає постійним інститутом в системі ринкової економіки; по-друге, воно прагне охопити увесь процес відтворення. Прогнозування розвитку економіки в комплексі з методами кредитного та бюджетного регулювання, з державним фінансуванням технічного прогресу і наукових досліджень спрямоване на відоме обмеження ринкової стихії, забезпечення стабільного і тривалого економічного зростання.

Розробка і впровадження державних програм як один із інструментів довгострокового регулювання передбачає систематичну, постійну координацію діяльності різних державних установ у сфері регулювання процесів в економіці. У свою чергу, приватні підприємства певною мірою орієнтуються на державну програму, в якій дається приблизний прогноз загального напрямку розвитку економіки, структурних змін, попиту, рівня цін, передбачуваного обсягу виробництва, доходів та ін. Таким чином,

програма економічного розвитку служить джерелом інформації для приватного бізнесу про перспективи економічного розвитку країни і полегшує йому складання внутріфірмових планів, що робить важливий вплив на хід сучасного відтворення.

У сучасних умовах державне програмування застосовує як традиційні заходи регулювання, наприклад, бюджетно-податкову і грошово-кредитну політику, державні замовлення і закупівлі, так й порівняно нові його форми: стимулювання приватних інвестицій, розробку програм інвестицій і розвитку виробництва в державному секторі економіки, розробку середньострокових і довгострокових прогнозів економічного розвитку, складання індикативних, тобто рекомендаційних, планів.

Будь-яка програма розвитку економіки – індикативна, а саме економічне програмування можна визначити як «індикативне планування», тобто як систему постановки загальних завдань і рекомендацій з метою направити економічний розвиток в русло програми. Для приватного капіталу ці програми носять рекомендований характер і є необов'язковими для виконання.

К. Шиллер, один із німецьких теоретиків, визначає суть «індикативного планування» наступним чином: «Планові замітки вміщують інформацію та орієнтовні дані. Це, так сказати, дорожні знаки з вказівкою напряму і відстані; курс та швидкість руху повинен вибирати сам водій»¹. Більш конкретно характеристику індикативного плану дає англійський економіст С. Коєн: «Індикативне планування характеризується наявністю двох елементів: мінімум примушення в часті реалізації планових завдань і максимум свободи в галузі прийняття рішень. Індикативний план не заміняє ринку і системи ціноутворення. Він покращує дію ринкового механізму тим, що зменшує невизначеність»². Таким чином, підприємець фактично не обмежений у прийнятті свої рішень, визначаючи обсяг виробництва, капіталовкладення та ін.

Суть індикативної форми програмування полягає в тому, що держава впливає на розвиток галузей чи регіонів шляхом координації діяльності суб'єктів ринкових відносин через цілеспрямовану систему правових та економічних регуляторів, забезпечення їх інформацією, при цьому пріоритетні напрямки розвитку мають максимальну державну підтримку. Особливістю даної форми програмування є рекомендаційний характер, а саме формування системи необов'язкових рекомендацій для суб'єктів ринкових відносин. В основу індикативного планування закладено аналіз соціально-економічного становища та прогнозування його розвитку, показники якого

¹ Kowalski R. Staat Monopole Wirtschaftstregukierung. – Berlin, 1969. – S. 32.

² Cohen St. S. Modern capitalist Planning: the French Model. – London, 1969. – P. 8.

виражають основні напрями соціально-економічного розвитку і не є плановими, а мають рекомендаційний характер. Індикативне планування запроваджено в Україні з 1993 р.

Головне місце в арсеналі засобів регулювання належить державному фінансуванню і перш за все державній кредитній політиці. Остання під впливом комплексу програм по забезпеченню довгострокового економічного зростання та стратегічних пріоритетів державної політики змінилася. Якщо раніше кредит використовувався переважно для ліквідації вузьких місць в економіці, то на нинішньому етапі розвитку перед ним стоять більш складні завдання. Одне з них – проведення структурної політики, що направлена на ліквідацію диспропорцій в народному господарстві, на укріплення слабих ланок в економіці, сприяння більш гнучкому пристосуванню підприємств до змінних умов конкуренції, стимулювання розвитку інфраструктури і сприяння подоланню відсталості окремих слаборозвинених районів та територій.

З метою запобігання значних соціальних конфліктів держава удається до так званого «соціального інвестування», реалізуючи середньо- і довгострокові програми розвитку в сфері освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, підготовки і перепідготовки кадрів та ін. Важлива роль в комплексі державних інструментів, направлених на вирішення коротко- і довгострокових проблем розвитку національної економіки, належить податковому регулюванню.

Класифікація державних програм. Для визначення внутрішньої структурно-логічної впорядкованості державні програми класифікують за різними ознаками. У зв'язку з цим можна вирізнити найістотніші класифікаційні ознаки, за допомогою яких класифікують державні програми і які мають найбільше значення як у теоретичному, так і у практичному розумінні, а саме: за часом дії; за характером (масштабом); за об'єктами.

Класифікація державних програм за часом дії передбачає їх поділ на: короткострокові (до 1 року); середньострокові (від до п'яти років); довгострокові (від 5 до 25 років і більше).

За характером і місцем у системі державного регулювання економіки програми поділяються на: 1) загальнонаціональні (або комплексні) – програми, що розробляються для вирішення найбільш важливих проблем економіки в цілому (Наприклад, в Україні прийняті Державна цільова економічна програма енергоефективності, Державна програма зайнятості населення, Державна програма соціального захисту населення та ін.); 2) спеціальні програми розвитку окремих галузей, підгалузей, окремих виробництв тощо (Програма розвитку транспортного комплексу України, Національна програма розвитку паливно-енергетичного комплексу (в тому числі «Вугілля» та «Енергетика»), Програма конверсії військово-

промислового і машинобудівного комплексу, Програму стабілізації і розвитку АПК України та ін.); 3) програма діяльності державних органів економічної влади (Державна програма приватизації, Програма дій Уряду, Державна програма підтримки підприємництва та ін.); 4) антикризові програми – програми надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану; 5) фінансові програми (бюджет, Програма боротьби з інфляцією), 6) регіональні програми (Програма розвитку Карпатського регіону, Програма економічного і соціального розвитку Харківської області).

За об'єктами державні програми поділяють на: економічні (фінансові, виробничі, зовнішньоекономічні); політичні (програми міжнародної інтеграції); соціальні (зайнятість, доходи, освіта, медицина, культура тощо); національні (програми забезпечення національної безпеки); екологічні.

Методологія і методи програмування. Методологія програмування була створена в результаті переробки методів економічного аналізу і статистики. В основі методологічного обґрунтування програмування у більшості країн лежать різноманітні теорії «економічного зростання». Для них є намагання обґрунтувати умови стійкої рівноваги з повною занятістю виробничих потужностей і робочої сили, а також виявити основні причини порушення цієї рівноваги.

При розробці програм на базі теорій економічного зростання нині розробляються численні моделі економічного зростання, інвестиційні та виробничі функції, тобто весь інструментарій сучасного програмування. В практиці програмування застосовуються різні типи моделей: високоагреговані макроекономічні моделі для виявлення залежності між основними народногосподарськими комплексами; двох- і трьохсекторні моделі для укрупнених прогнозів структурних зрушень і пропорцій в економіці; багатосекторні моделі для виявлення взаємозв'язків галузей та секторів; моделі регіональних зв'язків. Всі вони класифікуються по тривалості прогнозованого періоду (короткострокові, середньострокові і довгострокові), по числу охоплених сфер народного господарства (односекторні, багатосекторні), по характеру досліджуваного процесу (статистичні та динамічні).

Складність і різноманіття системи факторів, що визначають розвиток суспільного виробництва у сучасних умовах, обумовлюють необхідність і доцільність фактичного використання при розробці державних програм та планів розвитку економіки за ряд років даних національних рахунків. Будучи різновидністю балансових побудов, «національні рахунки» представляють собою важливий метод створення інтегрованої системи розрахунків

на макроекономічному рівні¹. У Системі національних рахунків відображається розвиток економіки на різних стадіях процесу відтворення, показується рух товарів і послуг, а також стан виробництва та використання валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості).

Використання економіко-математичних моделей у поєднанні з системою національних рахунків дозволяє забезпечити узгодженість між різними планованими величинами. Необхідно підкреслити, що особливістю моделей програмування, що розробляються в розвинених країнах для середньострокового і довгострокового періодів, є їх найтісніший зв'язок з системою національних рахунків не лише як із джерелом інформації, але й як із системою понять, документів, уявлень, що склалися. Вони забезпечують інтерпретацію результатів розрахунків, проведених за допомогою моделей.

Отже, державне програмування – це розробка комплексних програм розвитку національної економіки або її окремих секторів. Як система державного регулювання, що базується на середньострокових та довгострокових програмах, економічне програмування об'єктивно обумовлене потребами сучасного відтворення. Особливістю державного програмування є те, що програми розглядаються як керівництво, орієнтир, який може коригуватися в часі, а їх виконання є не обов'язковим як суб'єктами господарювання, так й органами державного управління. Виняток становлять державні цільові програми (ДЦП).

2. Програми економічного і соціального розвитку

Основу державного програмування становлять розробка і виконання державних програм економічного і соціального розвитку. Господарський кодекс України (ст. 11) встановлює, що основними формами державного планування господарської діяльності є Державна програма економічного і соціального розвитку України, Державний бюджет та інші державні програми з питань економічного і соціального розвитку, порядок розробки, завдання та реалізація яких визначаються законом про державні програми.

Програма економічного і соціального розвитку України – документ, в якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розви-

---

¹ «Національні рахунки» з різним ступенем деталізації складаються більш ніж в 100 країнах світу. Головна увага в них приділяється руху доходів, їх розподілу і перерозподілу, створенню рівноваги в економіці (рівність попиту і пропозиції, заощаджень та інвестицій та ін.). В Україні національні рахунки розробляються Державним комітетом статистики відповідно до стандарту системи національних рахунків, прийнятого міжнародними організаціями в 1993 р.

тку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв'язання проблем економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери.

Державне прогнозування економічного і соціального розвитку, згідно із згаданим законом, являє собою науково обґрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного і соціального розвитку. Прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів.

Правові, економічні та організаційні засади формування цілісної системи прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку України, окремих галузей економіки та окремих адміністративно-територіальних одиниць, засади розроблення прогнозів і програм розвитку національної економіки визначає Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 р. № 1602-III. Законом встановлюється загальний порядок розроблення, затвердження та виконання зазначених прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку, а також права та відповідальність учасників державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України.

Прогнозні та програмні документи розробляються на основі комплексного аналізу найважливіших факторів, що визначають темпи і пропорції соціально-економічного розвитку країни. Серед них виділяють аналіз демографічної ситуації; стан використання природного, виробничого, науково-технічного та трудового потенціалів; рівень розвитку соціальної сфери; оцінки досягнутого рівня розвитку економіки; очікувані зміни зовнішньополітичної і зовнішньоекономічної ситуації та зміни впливу цих факторів на економіку країни.

Програми економічного та соціального розвитку розробляються на середньостроковий (п'ятирічний), а при необхідності вони можуть розроблятися на більш тривалий період. Державна програма економічного і соціального розвитку розробляється на короткостроковий (однорічний) період.

У прогнозах на середньостроковий і короткостроковий періоди мають міститися аналіз соціально-економічного розвитку країни за поперед-

ній період (у середньостроковому прогнозі) або за минулий і поточний роки (у короткостроковому) і характеристика головних проблем розвитку економіки і соціальної сфери; оцінка впливу можливих засобів державної політики у прогностичному періоді на розвиток економіки і соціальної сфери; вплив зовнішніх політичних, економічних та інших факторів, очікуваних тенденцій зміни впливу цих факторів на перспективу; основні макроекономічні показники і баланси економічного і соціального розвитку, в тому числі у розрізі галузей та територій економіки.

Показники програми економічного і соціального розвитку використовуються при розробці проекту Державного бюджету України на наступний період. У ній конкретизуються заходи, передбачені в програмі діяльності Кабінету Міністрів, і завдання, визначені в щорічному посланні Президента до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище країни.

Нині Державна програма економічного і соціального розвитку України на відповідний рік складається з таких основних розділів: аналіз соціально-економічного розвитку країни за минулий та поточний роки та визначення головних проблем розвитку економіки та соціальної сфери; заходи, спрямовані на вирішення визначених проблем (напрям дій та виконавці); пріоритети соціально-економічної політики; соціально-економічний розвиток регіонів; очікувані результати. Державна програма економічного і соціального розвитку України на наступний рік подається до Верховної Ради одночасно з проектом Державного бюджету на відповідний рік.

3. Цільові комплексні програми розвитку національної економіки

Важливою ланкою в сучасному прогнозуванні та плануванні соціально-економічного розвитку є комплексна державна програма. Цільові комплексні програми необхідні для вирішення найбільш важливих міждержавних, державних, міжгалузевих, регіональних проблем і є складовою частиною державних перспективних і поточних планів економічного і соціального розвитку країни. В сукупності цільові комплексні програми утворюють основу програмного планування, доповнюючи галузеві та територіальні плани в повній ув'язці з ними. Комплексні програми призначені стати важливим інструментом оптимізації управлінських рішень, передбачати визначення стратегічних пріоритетів та концентрацію ресурсів на головних напрямках, підвищення ролі інтенсивних факторів виробництва, підвищення його ефективності.

В Україні засади розроблення, затвердження та виконання державних цільових програм визначаються Законом України «Про цільові держа-

вні програми» від 18.03.2004 р. № 1621-IV. Згідно даного закону (ст. 1) **державна цільова програма** – це комплекс взаємопов’язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв’язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням.

Головною метою розроблення і впровадження державних цільових програм є сприяння реалізації державної політики на пріоритетних напрямках розвитку держави, окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць; забезпечення концентрації фінансових, матеріально-технічних, інших ресурсів, виробничого та науково-технічного потенціалу, а також координація діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій для розв’язання найважливіших проблем.

Державна цільова програма розробляється за сукупності таких умов: існування проблеми, розв’язання якої неможливе засобами територіального чи галузевого управління та потребує державної підтримки, координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; відповідності мети програми пріоритетним напрямкам державної політики; необхідності забезпечення міжгалузевих і міжрегіональних зв’язків технологічно пов’язаних галузей та виробництв; наявності реальної можливості ресурсного забезпечення виконання програми.

В залежності від ступеня охоплення та сфери впровадження державні цільові програми поділяються на:

- загальнодержавні програми (загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля), які охоплюють всю територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються центральними та місцевими органами виконавчої влади;
- інші програми (галузеві, регіональні), метою яких є розв’язання окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки;

За своєю спрямованістю державні цільові програми поділяються на:

- економічні, що спрямовані на розв’язання комплексних галузевих і міжгалузевих проблем виробництва, підвищення його ефективності та якісних характеристик, забезпечення ресурсозбереження, створення нових виробництв, розвиток виробничої кооперації;
- наукові, метою яких є забезпечення виконання фундаментальних

досліджень у галузі природничих, суспільних і технічних наук;

- науково-технічні, що розробляються для розв'язання найважливіших науково-технічних проблем, створення принципово нових технологій, засобів виробництва, матеріалів, іншої наукоємної та конкурентоспроможної продукції;
- соціальні, що передбачають розв'язання проблем підвищення рівня та якості життя, проблем безробіття, посилення соціального захисту населення, поліпшення умов праці, розвиток охорони здоров'я та освіти;
- національно-культурні, спрямовані на розв'язання проблем національно-культурного розвитку, збереження національно-культурної спадщини, задоволення інтелектуальних та духовних потреб людини;
- екологічні, метою яких є здійснення загальнодержавних природоохоронних заходів, запобігання катастрофам екологічного характеру та ліквідація їх наслідків;
- оборонні, що розробляються з метою посилення обороноздатності держави;
- правоохоронні, спрямовані на забезпечення правоохоронної діяльності, боротьби із злочинністю та державної безпеки.

Перелік державних цільових програм, які планується виконати у відповідному році з використанням коштів Державного бюджету України, подається на розгляд Верховної Ради України у складі проекту Державної програми економічного і соціального розвитку України та разом із проектом закону про Державний бюджет України на відповідний рік.

Схематично комплексну державну цільову програму можна виразити наступним чином: програма (мета) – ресурси – система заходів – час – ефект. В ній визначається проблема, що потребує розв'язання на сучасному етапі розвитку, ув'язується з системою заходів по її вирішенню та забезпеченістю ресурсами. Із збільшенням числа підприємств та галузей, ускладненням господарських зв'язків виникає необхідність розробки принципів організації, методики оцінки виконаних програм, створення й застосування ефективних систем управління ними. Кожна програма при її тривалому характері повинна бути ув'язана з стратегічною програмою соціально-економічного розвитку країни на тривалу перспективу, з міжгалузевими та галузевими програмами, з річними та довгостроковими планами розвитку.

У державних цільових програмах наводяться: основні етапи та терміни їх реалізації; необхідні обсяги фінансування кожної з програм в цілому і диференційовано по роках з визначенням джерел фінансування; результати виконання кожної програми; обсяги фінансування кожної з програм за рахунок усіх джерел фінансування в наступному році, в тому числі за рахунок коштів державного бюджету; державні замовники програм.

Проект концепції державної цільової програми повинен містити:

- визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована програма;
- аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання шляхом розроблення і виконання програми;
- визначення мети програми;
- визначення, порівняльний аналіз можливих варіантів розв'язання проблеми та обґрунтування оптимального варіанта;
- визначення на основі оптимального варіанта шляхів і засобів розв'язання проблеми, строків виконання програми;
- оцінку очікуваних результатів виконання програми, зокрема економічних, соціальних, екологічних, та визначення її ефективності;
- оцінку фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів, необхідних для виконання програми.

Показники цільових комплексних програм входять до складу індикативного плану. До таких показників належать: виробництво найважливіших видів продукції для потреб реалізації програм; напрям структурних зрушень, показники ефективності (енерго-, капіталомісткість продукції, продуктивність праці), державні замовлення (контракти) на виробництво (постачання) продукції для потреб виконання програм; перелік найважливіших об'єктів державного будівництва; загальний обсяг фінансування, в тому числі витрати з державного бюджету на реалізацію цільових програм; витрати валютних ресурсів тощо.

Досягнення прискореного зростання продуктивності праці, зниження ресурсо- і фондомісткості виробництва, підвищення конкурентоспроможності національної економіки залежить від успішного виконання комплексних державних програм науково-технічного прогресу по більш ніж 200 напрямках. В числі першочергових на найближчу перспективу передбачається розробка програм по економії енергоресурсів, розвитку інфраструктури, пріоритетних галузей народного господарства, що забезпечують реалізацію національних інтересів у сфері економіки та соціальної політики.

Загальнодержавні цільові програми. Економічні програми, що розробляються в Україні, в свою чергу, поділяються на: загальнодержавні, галузеві (за видами економічної діяльності), регіональні та інші програми. Загальнодержавні програми – це програми, які охоплюють всю територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються центральними та місцевими органами виконавчої влади.

Україна відноситься до енергодефіцитних країн, яка задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах (ПЕР) за рахунок власного їх видобутку менш, ніж на 50 %. Поряд з цим ефективність використання

ПЕР в економіці України та соціальній сфері дуже низька. Енергоемність валового внутрішнього продукту в Україні на сьогодні більш ніж вдвічі вища за енергоемність промислово розвинутих країн Західної Європи і продовжує зростати. Тому в умовах України підвищення енергоефективності та енергозбереження стає стратегічною лінією розвитку економіки та соціальної сфери на найближчу та подальшу перспективу.

Державна цільова економічна програма енергоефективності на 2010–2015 роки (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2008 р. № 1446-р) передбачає зниження рівня енергоемності валового внутрішнього продукту протягом строку дії Програми на 20 % порівняно з 2008 р. (щороку на 4 %) та оптимізацію структури енергетичного балансу України. Зниження енергомісткості виробництва буде здійснюватися на основі проведення ефективної цінової, податкової та амортизаційної політики, пільгового кредитування відповідних програм та проектів за рахунок державних коштів, державного фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт у сфері енергозбереження та підвищення ефективності використання енергоресурсів. Зокрема, у структурі енергетичного балансу передбачається зменшення частки природного газу та нафтопродуктів шляхом заміщення їх іншими видами енергетичних ресурсів, отриманих з альтернативних джерел енергії, та вторинними енергетичними ресурсами. Орієнтовний обсяг фінансування Програми становить близько 250 млрд гривень.

Ключовою проблемою, що потребує поетапного розв'язання, є збільшення диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів, низька конкурентоспроможність та інвестиційно-інноваційна активність. Для зменшення диспропорцій на сучасному етапі в соціально-економічному розвитку регіонів держава проводить активну регіональну політику. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 року № 1001) передбачає створення умов, що дадуть змогу регіонам повністю реалізувати наявний потенціал, зробити максимальний внесок у національну економіку, здобути конкурентні переваги на зовнішньому ринку.

Цільові програми розвитку галузей економіки. Програми розвитку галузей економіки розробляються з метою реалізації державної політики щодо регулювання розвитку галузей економіки, концентрації фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, виробничого і науково-технічного потенціалу країни, а також координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і громадян для розв'язання найважливіших проблем галузей.

Складовими частинами програми розвитку галузі економіки повинні бути характеристика стану розвитку відповідної галузі економіки, головних проблем розвитку відповідної галузі та шляхів їх розв'язання; стратегічні цілі, техніко-економічне обґрунтування та оцінка необхідних ресурсів для виконання програми; комплекс заходів і завдань (цільових проектів); фінансове та ресурсне забезпечення програми; розрахунок очікуваної ефективності та термін виконання програми; механізм управління та контролю за ходом виконання програми. В Україні програми розвитку галузей економіки затверджуються в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Промисловість. Промисловість є однією з провідних галузей економіки, яка утворює фундамент науково-технічної трансформації, економічного зростання і соціального прогресу суспільства. Україні за роки криз накопичилися негативні тенденції і загрози розвитку промисловості, що стримують економічний розвиток і структурну перебудову економіки. Серед них: неефективна галузева структура промислового виробництва; сировинний ухил виробничої структури, розрахований переважно на потреби експорту; низький рівень інноваційної діяльності; високий рівень зносу основних засобів; висока енерго- і матеріаломісткість виробництва.

Аналіз визначених проблем засвідчує їх комплексність і міжгалузевий характер, успішне розв'язання яких набуває ваги національних пріоритетів і стає можливим лише на засадах державної промислової політики, механізмом реалізації якої має стати загальнодержавна програма розвитку промислового комплексу України. Концепція підвищення конкурентоспроможності промисловості знайшли відображення в задекларованих програмних документах: Державній програмі розвитку промисловості на 2003–2011 роки; Концепції проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року та інших програмах¹.

Основний пріоритетний напрямок – реструктуризація виробничого потенціалу промисловості на новій технічній основі та створення сприятливих умов для підвищення конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках на основі переходу на інноваційну модель розвитку. Досягнення поставленої мети передбачається за рахунок прискорення ін-

---

¹ Так, лише у машинобудуванні зараз виконується понад 20 державних програм. Найважливішими з них є: «Програма виробництва технологічних комплексів машин та обладнання для агропромислового комплексу», «Державна програма розвитку авіаційної промисловості», «Програма розвитку найбільш конкурентоспроможних напрямів мікроелектроніки в Україні», «Програма розвитку автомобілебудування».

ституційних перетворень, удосконалення структури промислового виробництва, посилення інноваційної спрямованості розвитку промислового виробництва, реалізації енергозберігаючої моделі розвитку.

Основою розвитку промисловості має стати комплексна модернізація виробництва з впровадженням сучасних досягнень вітчизняної і світової науки і техніки та створення технологічного підґрунтя для переходу до постіндустріальних методів виробництва. Авангардною ланкою промислового комплексу стане машинобудування. Темпи її розвитку мають перевищувати загальні темпи зростання промислового виробництва, створюючи умови для структурно-інноваційної перебудови і технічного переоснащення всіх галузей економіки.

До пріоритетних галузей і виробництв, які будуть визначати основний вектор розвитку і зростаючий рівень наукоємності і технологічності машинобудування віднесено: виробництво авіаційної і ракетно-космічної техніки, транспортне машинобудування, важке верстатобудування, енергетичне машинобудування, обладнання для газотранспортних систем, окремі види електронної техніки і засобів зв'язку; сільгоспмашинобудування, створення технологічного устаткування для комплексного оснащення переробної промисловості, впровадження ресурсо- і енергозберігаючих технологій та ін.

Гірничо-металургійний комплекс (ГМК) є одним з найпотужніших секторів промисловості України. Проте в умовах створення підґрунтя для переходу до постіндустріальної економіки темпи розвитку виробництва в ГМК поступово будуть уповільнюватися порівняно з прискореним розвитком наукоємних і високотехнологічних виробництв.

Стратегічним пріоритетом легкої промисловості має стати істотне зростання обсягів виробництва з орієнтацією на вітчизняного споживача. В тактичному плані це має бути досягнуто за рахунок впорядкування сировинної бази і посилення захисту вітчизняного виробника в умовах вступу до Світової організації торгівлі. Пріоритетними напрямками перспективного розвитку деревообробної та меблевої промисловості є випереджаючий розвиток виробництва сучасних конструкційних матеріалів та готових виробів та вдосконалення структури експорту та імпорту.

Виконання програми дасть змогу країні досягти таких основних соціально-економічних зрушень: трикратне зростання обсягів промислового виробництва та покращення його галузевої структури (частка продукції галузей інноваційно-інвестиційного сектору, передусім машинобудування, зросте до 21% у 2012 р. і 32 % у 2017 р. (2005 р. – 13,3 %), сектора споживчих товарів – відповідно, до 24 % і 31 % (2005 р. – 21,2 %); частка продукції енергосировинного сектору буде знижена до 52 % у 2012 р. і 37 % у

2017 р.); основний приріст промислового виробництва (майже 80 відсотків) буде отримано за рахунок зростання продуктивності праці; зменшення кількості збиткових підприємств та зростання рентабельності операційної діяльності (з 4,5 % у 2003 р. до 15 % у 2011 р.).

За рахунок проведення активної цілеспрямованої політики енергозбереження очікується, що енергоємність промислового виробництва буде знижена до 2017 року – в 2,4 раза, що дасть можливість суттєво наблизитися за цим показником до рівня розвинутих європейських країн. Орієнтовний обсяг фінансування становить 1429,3 млрд грн., з них за рахунок: Державного бюджету — 104,4 млрд грн, місцевих бюджетів – 46,1 млрд грн, власних коштів підприємств (включаючи амортизацію) – 418,4 млрд грн, кредитів – 780,1 млрд грн, а також інших джерел – 80,4 млрд грн.

Аграрний сектор. Аграрний сектор (сільське господарство, харчова і переробна промисловість) забезпечує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність країни, формує 17 відсотків валового внутрішнього продукту та близько 60 відсотків фонду споживання населення. Крім того, аграрний сектор є одним з основних бюджетоутворювальних секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить 8–9 відсотків, а також займає друге місце серед секторів економіки у товарній структурі експорту.

Певна стабілізація і нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у 2000–2011 роках дали змогу підвищити рівень споживання основних продуктів харчування на душу населення, однак він залишається значно нижчим не лише від раціональних, але і від мінімальних норм. Найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл.

У цілому розвиток сільськогосподарського виробництва за останні роки свідчить, що цей вид економічної діяльності не набув нових якісних стимулів для зростання. Його динаміка в умовах відсутності рішучих кроків з метою модернізації, структурного реформування та вирішення фінансових потреб виробників залежить майже виключно від природно-кліматичних чинників, що своєю чергою створює високі ризики для сільськогосподарських виробників. Необхідність у невідкладному вжитті заходів для забезпечення розвитку сільського господарства і сільських територій обумовило розроблення і прийняття в останні роки цілого ряду цільових програм. Наприклад, Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, Державна цільова програма створення оптових ринків сільськогосподарської продукції на

2009–2013 роки, Державна цільова програма «Ліси України» на 2010–2015 роки та ін.

Державні цільові програми в галузі сільського господарства і харчової промисловості націлені на те, щоб значно збільшити виробництво основних видів продукції землеробства і тваринництва, а також ефективно використовувати сприятливі природно-кліматичні умови, що мають ся у кожній області. Так, основною метою Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року є забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності.

Загальний обсяг фінансування за 2008–2015 рр. передбачено у сумі 128,2 млрд грн, у тому числі за рахунок державного бюджету – 120,8 млрд грн, з інших джерел 7,4 млрд грн. На перспективу до 2015 р. прогнозується збільшення виробництва зерна у порівнянні з 2006 р. в 1,5 раза, плодів та ягід – в 2,9 раза, м'яса – в 2,0 раза, молока – в 1,5 раза. Це дасть змогу збільшити обсяг споживання основних продуктів харчування: м'яса і м'ясопродуктів – в 1,8 раза, молока і молочних продуктів – в 1,7 раза, плодів та ягід – в 2,0 раза. Досягнення перспективних показників, що відображені у цільовій програмі розвитку сільського господарства, у свою чергу, сприятиме наближенню України до високих критеріїв споживання населенням продуктів харчування.

Інфраструктура. Транспортна інфраструктура є основою сучасної економіки і сполучною ланкою всіх галузей. На сьогоднішній день в Україні існують серйозні проблеми розвитку цієї галузі. Насамперед, це відсутність інституціональних умов для розвитку ринкових відносин у секторі (відсутність конкуренції й рівних, прозорих правил гри на ринку), низька якість транспортних мереж (значна частина доріг не відповідають європейським стандартам якості), високий рівень зносу рухомого складу. Для вирішення комплексу проблем, що стоять перед галуззю, в Україні за останні роки було прийнято низку державних цільових програм.

Міський транспорт. З метою створення належних умов для надання населенню високоякісних послуг з перевезення трамвайними вагонами і тролейбусами та забезпечення сталого функціонування і подальшого розвитку міського електротранспорту була розроблена Державна програма розвитку міського електротранспорту на 2007–2015 рр. Виконання Програми передбачається здійснити у два етапи. На першому етапі (2007–2010 рр.) проведена робота з: розроблення першочергових нормативно-правових актів з питань забезпечення ефективного функціонування міського електротранспорту; поліпшення фінансового стану підприємств мі-

ського електротранспорту; удосконалення комплексних схем розвитку міського пасажирського транспорту та схем організації руху. На другому етапі (2011–2015 рр.) проводиться робота із: збільшення обсягу пасажирських перевезень, забезпечення дотримання підприємствами стандартів якості транспортних послуг; проведення модернізації та технічного переоснащення рухомого складу міського електротранспорту; збільшення протяжності мережі трамвайних і тролейбусних ліній.

Загальний обсяг фінансування програми становить 4762,48 млн грн, в тому числі на оновлення парку трамвайних вагонів – 1884 млн грн, на оновлення парку тролейбусів – 2184 млн грн, будівництво та реконструкцію трамвайних ліній – 503 млн грн в 2011–2015 рр. – 2941,69 млн грн. Здійснення витрат передбачається за рахунок державного бюджету (2049,22 млн грн), місцевих бюджетів (2026,6 млн. грн), інших джерел (686,66 млн грн). З строк дії програми передбачається будівництво та реконструкція трамвайних та тролейбусних ліній загальною протяжністю відповідно 107,69 і 503 км.

Автомобільний транспорт. Важливого значення в сучасних умовах набуває розвиток автомобільного транспорту. В автотранспорті основною проблемою є нерозвиненість механізмів залучення приватного капіталу, низька якість доріг. З метою вирішення цих проблем була прийнята Державна програма розвитку автомобільних доріг загального користування на 2007–2011 роки. На найближчу перспективу передбачається будівництво і реконструкція автомобільних доріг міжнародного значення. У відповідності до довгострокової програми в Україні зосереджено зусилля на реконструкцію європейських автомобільних магістралей з особо великою інтенсивністю руху на наступних основних напрямках: Львів–Київ, Київ–Харків, Харків–Донецьк. Перелічені автомобільні дороги зв'язують столицю та інші великі індустріальні та транспортні вузли і промислово-міські агломерації України з країнами ЄС та Росії.

Залізничний транспорт є однією з базових галузей економіки. Стабільне та ефективне функціонування залізничного транспорту є необхідною умовою для забезпечення обороноздатності, національної безпеки і цілісності держави, підвищення рівня життя населення. Сучасний стан виробничо-технічної бази залізниць і технологічний рівень перевезень за багатьма параметрами не відповідає зростаючим потребам суспільства та європейським стандартам якості надання транспортних послуг, що найближчим часом може стати перешкодою для подальшого соціально-економічного розвитку держави. Для забезпечення стабільного та ефективного розвитку залізничного транспорту було прийнято Державну програму реформування залізничного транспорту. Основною метою Програми є реформування залізничного транспорту для задоволення

зростаючих потреб національної економіки і населення в перевезеннях, підвищення їх якості та зменшення вартості транспортної складової в ціні продукції.

Важливу роль у розвитку національної економіки відіграла Державна цільова програма підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року. Мета цієї Програми полягає у створенні правових, соціальних, економічних та організаційних умов для успішного проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу. У результаті виконання Програми передбачається: забезпечити проведення чемпіонату відповідно до вимог УЄФА, що позитивно позначиться на іміджі України як європейської держави; збудувати чотири стадіони, які відповідатимуть вимогам ФІФА та УЄФА, що дасть змогу проводити змагання будь-якого рівня, забезпечити збільшення кількості вітчизняних та зарубіжних уболівальників і туристів; збудувати, реконструювати або переобладнати більш як 30 сучасних стадіонів та тренувальних баз, що значно поліпшить умови для проведення вітчизняних футбольних змагань і тренувань українських команд; значно поліпшити транспортну інфраструктуру (аеропорти, автомобільні дороги загального користування, залізничний транспорт); створити умови для інтенсивного розвитку вітчизняного підприємництва в усіх галузях економіки та сферах суспільного життя; залучити інвестиції в сумі понад 80 млрд гривень, з них: приватні інвестиції для будівництва та реконструкції спортивних споруд, розбудови транспортної інфраструктури, інфраструктури розміщення на суму близько 50 млрд. гривень; забезпечувати збереження щороку до 700 тис. робочих місць у будівельній та інших галузях економіки; створити понад 15 тис. нових робочих місць для забезпечення експлуатації та обслуговування об'єктів чемпіонату.

Загальний обсяг фінансування становив 109,1 млрд грн., у тому числі державні кошти – 53,9 млрд грн., місцеві – 3,8 млрд грн. З них: будівництво нових та реконструкцію діючих стадіонів для проведення в Україні матчів фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу – близько 18 млрд грн.; проектування, будівництво, реконструкція і ремонт аеропортів – 6 млрд грн.

Проте більшість державних цільових програм носять декларативний характер, не пов'язані з ресурсним забезпеченням, не враховують реалії практики господарської діяльності. Серед стратегічних напрямів розвитку української економіки доцільно зупинитися на «Енергетичній стратегії України на період до 2030 р.». В Україні працює 15 атомних енергоблоків. Стратегічним напрямком розвитку енергетики в «Енергетичній стратегії» передбачається не зниження енергомісткості виробництва, а введення в експлуатацію ще 22 атомних енергоблоків!!? Це за відсутності в Україні

власного палива для атомних енергоблоків.

Через відсутність практичних кроків з боку влади не відбулося реалізація поставлених цілей і в промисловій політиці. Незважаючи на задекларовані програмні документи, в Україні протягом останніх років трансформація структури промисловості відбувалася за межею прогресивних тенденцій. Галузева структура промисловості має переважно сировинний напрям з невпинним зростанням питомої ваги енерго-, матеріаломістких і екологічно небезпечних виробництв, що практично виключає можливість подальшого економічного зростання і перешкоджає вирішенню актуальних соціально-економічних задач. Така структура не відповідає сучасним вимогам і в значній мірі обумовлює низьку конкурентоспроможність її продукції на внутрішньому та світовому ринках.

Таким чином, комплексні цільові народногосподарські програми – це директивний, адресний плановий документ, в якому передбачений комплекс економічних, техніко-виробничих, організаційних, науково-дослідницьких та інших заходів, ресурси, терміни і виконавці, об'єднані метою розв'язання найбільш важливих народногосподарських проблем.

4. Прогнозування розвитку національної економіки

Важливим елементом наукової організації всього суспільного виробництва є наукове передбачення та прогнозування розвитку економіки, що забезпечує вибір оптимального варіанту управління. **Прогноз** (гр. *prognosis* – просування, передбачення) – науково обґрунтована гіпотеза про ймовірний стан економічної системи та відповідних показників, що характеризують цей стан. Розробка і складання прогнозів являє собою загальну основу процесу прогнозування.

Прогнозування економіки – процес розробки економічних прогнозів, що ґрунтується на виявленні економічних, науково-технічних і соціальних тенденцій і умов функціонування народного господарства, викриття найбільш важливих диспропорцій і проблем, усунення яких є необхідною передумовою подальшого розвитку. Розробка прогнозів здійснюється на основі системи соціальних, демографічних, природоресурсних, економічних, науково-технічних, зовнішньоекономічних, а також галузевих, регіональних та інших прогнозів, передбачень динаміки реальної економіки з урахуванням монетарних змін і потреб соціального розвитку, нагромаджень національного багатства, соціальної структури.

Для управління економічною системою необхідне глибоке вивчення, виявлення закономірностей взаємодії окремих структурних елементів, створення максимально адекватних моделей розвитку. З огляду на це вибір варіантів оптимального управління неможливий без прогнозу-

вання економіки, а прогнозування – без відповідної інформації. Сутність наукового передбачення і прогнозування як важливого елементу наукової організації суспільного виробництва полягає в глибокому проникненні в суть економічних процесів і явищ, в оцінці перспектив їх розвитку та наслідків рішень, що приймаються. **Прогнози** – інструмент випереджального контролю за досягненням мети, що, у свою чергу, дозволяє виявляти «вузькі місця», диспропорції економічного розвитку, проводити економічну політику, яка ґрунтується на принципах «передбачати та запобігати».

Об'єктом прогнозування економіки є економічний потенціал економіки України в цілому, територій (регіонів), найважливіших народно-господарських комплексів (агропромислового, металургійного, паливно-енергетичного), окремих галузей (вугільної, нафтової, лісової, металообробної та ін.).

Головним відповідальним розробником і координатором економічного прогнозування і планування в Україні є Міністерство економіки. Прогнозування та індикативне планування соціально-економічного розвитку на всіх рівнях здійснюється на основі методичних рекомендацій, затверджених Міністерством економіки, погоджених з функціональними і галузевими міністерствами та відомствами, регіональними органами.

Відповідно до Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», у прогнозах мають бути відображені:

- аналіз соціально-економічного розвитку країни за попередній період і характеристика головних проблем розвитку економіки та соціальної сфери;
- очікувані зміни зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної ситуації та їхній вплив на економіку країни;
- оцінка впливу можливих заходів державної політики у прогностичному періоді на розвиток економіки та соціальної сфери;
- цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку та пропозиції щодо напрямів державної політики на відповідний період;
- прогноз кон'юнктури на внутрішніх і зовнішніх ринках стратегічно важливих товарів (послуг);
- основні макроекономічні та інші необхідні показники і баланси економічного і соціального розвитку, в тому числі по галузях і регіонах;
- висновки щодо тенденцій розвитку економіки країни у прогностичному періоді.

В Україні конкретні результати прогнозів знаходять своє відображення в наступних документах: Стратегії економічного і соціального розвитку України, в цільових комплексних програмах, в довгострокових

економічних прогнозах на перспективу, що розробляються державою в особі державних органів управління певного ієрархічного рівня, економічними службами органів місцевого самоврядування, науковими закладами. У свою чергу, показники прогнозних і програмних документів є орієнтиром для розробки суб'єктами господарювання власних прогнозів, планів, бізнес-планів та інших документів.

Перспективні оцінки загальноекономічних показників базуються на таких прогнозах, як демографічні (включаючи прогноз трудових ресурсів), запасів природних ресурсів і можливостей їх використання, науково-технічні, темпів і пропорцій розширеного відтворення (включаючи прогнози відтворення основних фондів і капітальних вкладень). При цьому повинно бути враховано вплив зовнішніх політичних, економічних та інших факторів і очікуваних тенденцій зміни впливу цих факторів у перспективі. Важливу роль відіграють і прогнози соціального розвитку, зростання потреб населення і зміни в структурі споживання товарів і послуг, перспектив розвитку соціальної сфери (освіти, охорони здоров'я тощо), прогнози змін в стані навколишнього середовища і необхідних заходів по його збереженню.

Класифікація прогнозів. Ретроспективний аналіз якісного стану економіки і народногосподарської динаміки при розробці стратегії поєднується з широким використанням різних прогнозів. За об'єктом прогнози поділяють на наступні класифікаційні групи: економічного зростання, товарного ринку, науково-технічного прогресу, змін природних і економічних умов, демографічного і екологічного стану.

За масштабами об'єкта прогнозування: глобальні; макроекономічні; секторів економіки; народногосподарських комплексів; галузеві (міжгалузеві); регіональні (міжрегіональні); інші.

Важливим видом класифікації прогнозів є час випередження. За часом випередження (прогнозним горизонтом): короткострокові (до 1 року); середньострокові (1–5 років); довгострокові (5–10 років та більше). Фактор часу, що завжди грав неабияку роль в соціально-економічному житті, нині набуває значення важливого економічно обумовленого регулятора конкретних процесів науково-технічного розвитку.

В останнє десятиліття в Україні та в інших країнах все більша увага приділяється науковим дослідженням і конкретним розробкам, направленим на дослідження перспектив науково-технічного, економічного та соціального розвитку.

Важливим інструментом опрацювання і проведення економічної політики регулювання економічних процесів є оперативне прогнозування. **Оперативне прогнозування** – це прогнозування, яке визначає стан економічного об'єкта у найближчому майбутньому (від кількох

тижнів до кількох місяців). Воно передбачає виявлення та кількісну оцінку відхилень від прогнозованих показників; сигналізує про можливість появи «вузьких місць»; дає первинну інформацію для розробки довгострокових прогнозів. Таким чином, оперативне прогнозування – інструмент контролю з боку галузевих органів управління економікою за досягненням тактичних цілей, що базується на ймовірностях інтерпретаціях прогнозних процесів. У практиці управління оперативне прогнозування застосовується з метою визначення перспектив короткотермінових змін в економічних процесах, які мають нерегулярний характер. Частіше всього методи розроблення оперативних прогнозів застосовується для визначення кон'юнктури товарного ринку, розвитку соціальних відносин та ін.

В системі довгострокового прогнозування соціально-економічного розвитку економіки важливе і в більшій мірі висхідне значення займає прогнозування науково-технічного прогресу, включаючи питання перспективного планування, фінансування і розвитку науки й техніки. **Науково-технічне прогнозування** – передбачення результатів досягнень науки і техніки та їх впровадження у народне господарство, головні напрямки технічного переозброєння економіки. Конкретну програму дій в цьому напрямку дає Закон України «Про державне прогнозування...». Відтепер науково-технічні прогнози в Україні складають по всіх найважливіших народногосподарських проблемах. Безперервно зростаюча потреба в прогнозах викликана постійним ускладненням науково-технічних і соціально-економічних проблем, що вирішуються суспільством, темпами науково-технічного прогресу, що прискорюється, інтернаціоналізацією господарського життя та ін.

Прискорення науково-технічного прогресу і його результативність визначається не тільки у впровадженні нової техніки, технології і продукції, але й у всьому циклі їх створення від початку розробки до освоєння у виробництво. Нині важливим елементом науково-технічного прогнозування є визначення вимог до науково-технічного прогресу, в перш за все до зростання продуктивності праці і технічного рівня машин і обладнання, якості та експлуатаційним рисам матеріалів і продукції, ресурсомісткості технології, виходячи із поставлених на довгострокову перспективу задач соціального і економічного розвитку країни.

Важливе значення для визначення перспектив розвитку має розробка соціальних програм, які передбачають підвищення добробуту всіх верств населення. **Соціальне прогнозування** – це система уявлень, передбачень щодо тенденцій і напрямів розвитку соціальних відносин. В соціальному прогнозуванні визначаються основні задачі підвищення рівня життя народу і соціального прогресу, напрями вирішення цих задач і

обсяги та рівні споживання товарів і послуг з урахуванням забезпечення їх ресурсами. Соціальні цілі суспільства настійливо потребують прискорення, а ресурсні обмеження і можливості науково-технічного прогресу визначають способи їх задоволення. Одночасно повинно бути передбачено підвищення зворотного впливу соціальних факторів на розвиток виробництва, підвищення його ефективності шляхом активізації людського фактору, більш ефективних форм стимулюючого впливу оплати праці і розподілу суспільних фондів споживання.

Прогнозування як важливий елемент процесу управління пов'язане з аналізом стану та оцінкою перспектив розвитку товарного ринку. **Прогнозування товарного ринку** – розробка прогнозів та оцінка перспективних тенденцій розвитку товарних ринків, зокрема ринків окремих товарів. Розроблення прогнозів розвитку товарного ринку включає: прогнозування попиту, прогнозування пропозиції, прогнозування цін. Одна із найпоширеніших форм прогнозування товарного ринку – складання програм товарного забезпечення майбутнього попиту на товари і послуги з метою обґрунтування відповідних виробничих планів. Важливим компонентом прогнозування товарного ринку є визначення місткості товарного ринку (максимально можливого обсягу реалізації товарів за відповідного рівня цін впродовж певного проміжку часу). Місткість ринку складається з обсягу національного виробництва плюс імпорту мінус обсяг експорту плюс приріст запасів товарів (різниця між запасами на кінець і початок звітного періоду).

В економіці України на початку ХХІ ст. процес формування прогнозів перебуває на стадії становлення. За часи адміністративно-командної економіки прогнози відігравали переважно теоретично-пізнавальну функцію і використовувалися переважно науковими закладами. Державні органи здебільшого здійснювали планування і контроль за виконанням планів. Проте ефективність і достовірність планів у значній мірі залежить від того, як на перспективу буде розвиватися національна економіка та окремі її галузі.

Роль прогнозів в управлінні економікою. Одна з характерних особливостей сучасної економіки – інтенсифікація процесу розвитку і вдосконалення у всіх сферах господарського життя. Активна, свідома дія на цей процес за допомогою розробки державних програм неможлива без попередньої глибокої оцінки наявних передумов і майбутніх параметрів відтворення. Необхідність розробки прогнозів розвитку економіки і суспільства поставила на порядок денний нові теоретичні питання, вирішення яких зумовлює характер і спрямованість практичних заходів державного регулювання. В першу чергу це визначення функцій і ролі прогнозів у регулюванні економікою, взаємозв'язок між прогнозуванням і програ-

муванням, визначення часових меж прогнозу, методологія і методи розробки прогнозів та інші.

За загальноприйнятим визначенням прогноз є наукове обґрунтування цілеспрямованої господарської стратегії, шляхів і заходів активної дії на основі пізнання сутності і кількісної характеристики об'єктивних тенденцій економічного зростання; він допомагає у виборі пріоритетних напрямів економічного розвитку. Прогноз спирається на всебічний аналіз і оцінку різних варіантів рішень, їх безпосередніх і довготривалих наслідків, і отже, включає можливість розгляду декількох різних варіантів. У них можуть бути вказані граничні (верхні і нижні) значення показників. Підсумковий варіант виходить в результаті «перебору» альтернатив і виборі з них оптимального, що забезпечує найбільш вигідне досягнення поставлених цілей.

У результаті прогноз повинен містити не лише опис майбутніх умов параметрів відтворення, але і перш за все аналіз причинно-наслідкових зв'язків в економіці, тенденцій, можливі шляхи, способи, методи і засоби впливу на ці процеси з метою їх посилення, нейтралізації або усунення. В той же час прогноз є аналізом і оцінкою економічних можливостей і «набором інструментів», які можна використовувати досягнувши поставлених цілей. Оскільки в ньому міститися різні варіанти рішення тієї або іншої економічної задачі, то він повинен показувати, чи зможе суспільство досягти поставлених цілей при тих ресурсах і умовах, які воно матиме в своєму розпорядженні в майбутньому. Звідси прогноз – це попереднє визначення загальних цілей, визначення допустимих меж конкретних цілей.

Таким чином, головна функція прогнозу полягає в тому, аби на основі пізнання закономірностей і тенденцій розвитку економіки сформулювати альтернативні шляхи розвитку народного господарства. Така система включає не лише аналіз і оцінку факторів, але й наслідків можливих дій. У розумінні функцій прогнозу можливі дві помилки. Перша – розширене тлумачення прогнозу. Таке розуміння означає, що зміст прогнозу в економіці полягає в передбаченні змін потреб (йдеться про потреби особисті і суспільні, виробничі та невиробничі, матеріальні та культурні та ін.) і ресурсів для їх задоволення. Насправді регулювання розвитком суспільних потреб не може бути засноване лише на тенденціях. Друга помилка – заперечення прогнозу на важливій стадії державного програмування. Таке заперечення позбавлене наукової основи, оскільки в об'єктивному, але некерованому розвитку забезпечення найбільш вигідних шляхів досягнення поставлених цілей не представляється можливим. Без прогнозу розвиток економіки і суспільства представлявся б як довільно створена концепція, відповідно до якої повинні розвиватися і

суспільні потреби.

В той же час не можна і перебільшувати роль прогнозу в регулюванні економіки як при науковій розробці, так і практичній діяльності по складанню державних програм і нормативних планів розвитку. Допоміжна роль прогнозу по відношенню до державних планів і програм розвитку економіки обумовлена відмінністю характеристик і функцій програм і прогнозу.

Прогнозування як форма суспільного пізнання може розглядатися лише як попередній етап розробки програм, як підготовка даних, на підставі яких будуть розроблені індикативні плани і програми соціально-економічного розвитку. Із сказаного виходить, що хоча прогноз і не відіграє визначальної ролі, проте він є важливим елементом в системі методів регулювання розвитку національної економіки. У ринковій економіці прогнозування економіки є висхідним пунктом для здійснення економічної політики держави, для визначення стратегії і пріоритетів економічного розвитку.

Принципи і методи прогнозування розвитку національної економіки. В теперішній час в більшості розвинених країн основними формами державного програмування економіки є: розробка і реалізація національних програм і цільових комплексних програм по прискоренню соціально-економічного розвитку країни. Для всіх робіт в області економічного прогнозування характерне прагнення застосовувати економікоматематичні моделі і електронно-обчислювальні машини для розрахунків по цих моделях. В усіх моделях серед екзогенних змінних виділяються змінні, що характеризують різні напрями, варіанти економічної політики, що проводиться державою.

У різних країнах форми, в яких використовуються методи програмування, мають специфічні особливості. У таких країнах, як Франція і Японія, складання індикативних планів включає розробку певної системи моделей, що описує як загальноекономічні, так і галузеві аспекти економічної динаміки. Організація і методи проведення робіт по програмуванню в Німеччині носять зовсім інший характер.

В процесі прогнозування на відміну від планування, що вимагає точного розрахунку для складань завдань по конкретних адресах, широко використовуються менш точні методи: гіпотези, експертні оцінки, екстраполяції, аналогії, зокрема зіставлення з іншими країнами, сценарії, що описують можливість розвитку подій, при якому задаються кінцеві характеристики прогнозованого об'єкту (наприклад, темпи економічного зростання). Так, при розробці прогнозів розвитку науки застосовуються головним чином експертні оцінки; перспективи зміни галузевої структури на-

родного господарства можуть бути розроблені виходячи з певної гіпотези розвитку; аналогії використовуються для обґрунтування тих або інших проектувань при недоліку даних для прямого рахунку. При цьому важливою особливістю методів прогнозування є широке застосування варіантних розрахунків. Вони необхідні внаслідок того, що на величину прогнозованих показників, темпи їх зміни, їх співвідношення впливають різні, інколи обставини, що важко передбачаються, які можуть зробити істотний вплив на економіку.

Йдеться про різні шляхи досягнення цілей, про порівняльні характеристики ресурсів, наприклад, про заміну одного матеріалу або технічного способу іншим. Можливі варіанти темпів і рівнів виробництва, зростання продуктивності праці, підвищення ефективності основних і оборотних фондів.

При розробці прогнозних варіантів розвитку економіки використовується система взаємопов'язаних показників по всіх рівнях управління і сферах діяльності. Взаємопов'язана система показників прогнозу дозволяє давати всебічну характеристику показників параметрів відтворення в майбутньому. Показники, що в цілому характеризують масштаби і структуру відтворення сукупного суспільного продукту, зумовлюють розвиток окремих сфер народного господарства. Але при розробці прогнозу кожна з них може розглядатися як окремий елемент системи.

Дослідження динаміки соціально-економічних явищ і виявлення основних рис в минулому дають основу для прогнозування – визначення майбутніх розмірів досліджуваного явища. При прогнозуванні припускається, що закономірність розвитку, що знайдена всередині динамічного ряду, збережеться і поза цього ряду в майбутньому розвитку.

Питання до самоперевірки

1. У чому полягає сутність та необхідність програмування та прогнозування розвитку національної економіки?
2. Яка роль прогнозування у системі економічного програмування?
3. Які виділяють методи розробки планів?
4. Охарактеризуйте роль та основні ознаки індикативного планування національної економіки.
5. Яке значення мають цільові програми при розробці стратегічних планів розвитку країни?
6. Яка роль інформаційного забезпечення наукового прогнозування розвитку національної економіки?

Тести

1. Прогнозування, яке визначає стан економічного об'єкта у найближчому майбутньому (від кількох тижнів до кількох місяців) – це:

- а) оперативне прогнозування;
- б) науково-технічне прогнозування;
- в) прогнозування товарного ринку;
- г) стратегічне прогнозування.

2. Розробка економічних прогнозів соціально-економічного розвитку країни здійснюється на основі:

- а) балансу народного господарства;
- б) системи національних рахунків;
- в) національного доходу;
- г) валового внутрішнього продукту.

3. Наукове визначення стану та ймовірних шляхів розвитку явищ і процесів, що базується на системі виявлених причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей – це:

- а) програмування;
- б) прогнозування;
- в) елімінування;
- г) екстраполяція.

4. До основних завдань економічного прогнозування відносять:

- а) аналіз та оцінка соціальних, економічних, науково-технічних процесів і тенденцій;
- б) виявлення вузлових проблем соціально-економічного розвитку, визначення дії даних тенденцій у майбутньому;
- в) передбачення нових економічних ситуацій і нових проблем, виявлення можливих альтернатив розвитку та обґрунтування вибору того чи іншого варіанту;
- г) відповіді у варіантах *а*, *б* і *в*.

5. Основна функція стратегічного планування полягає в:

- а) визначення цілей і пріоритетів соціально-економічного розвитку на довгострокову перспективу;
- б) досягнення якісних змін у національній економіці;
- в) забезпечення оптимальних пропорцій процесу відтворення;
- г) відповіді у варіантах *а*, *б* і *в*.

6. Вид планування, що відображає заходи для розширення виробництва і підвищення його технічного рівня, оновлення і зростання якості продукції, впровадження нових засобів виробництва і технологій, – це:

- а) стратегічне планування;

- б) техніко-економічне планування;
- в) оперативно-календарне планування;
- г) бюджетне планування.

7. Сукупність реальних інвестиційних проектів, згрупованих за галузевою, регіональною чи іншою ознакою, що становлять собою єдиний об'єкт управління – це:

- а) виробнича програма;
- б) інвестиційна програма;
- в) інвестиційні фонди;
- г) інвестиційні зобов'язання.

8. Ключовою лінією Державної цільової енергетичної програми енергоефективності на 2010–2015 рр. стає зменшення у структурі енергобалансу частки нафти шляхом заміщення її:

- а) природним газом;
- б) електроенергією;
- в) іншими видами енергетичних ресурсів, отриманих з альтернативних джерел енергії;
- г) вугіллям.

9. Яке з перелічених визначень правильно характеризує сутність індикативного регулювання економіки:

- а) свідомі, цілеспрямовані дії держави з метою послаблення циклічних коливань ринкової економіки, її стабілізації;
- б) сукупність заходів, здійснюваних з метою забезпечення сталості грошового обігу та стримування інфляції;
- в) вплив держави на виробництво, який базується на оцінці макроекономічних показників, виявленні тенденцій розроблення рекомендаційних рішень інвестиційного, фінансового, соціального характеру;
- г) сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її стабілізації та збільшення темпів економічного зростання.

10. Об'єктами економічного програмування є:

- а) національна економічна система;
- б) територіально-адміністративні утворення (області, райони)
- в) окремі галузі національної економіки;
- г) відповіді у варіантах а, б і в.

Перелік джерел інформації

1. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» № 1602-III від 23.03.2000 із змінами і доповненнями. Електронний ресурс :

<http://www.rada.gov.ua>.

2. Економіка України: інвестиційно-інноваційні проблеми розвитку : монографія / за ред. В. Ф. Бесєдіна, А. С. Музиченка. – К. : НЕДІ, 2006. – С. 105–153.

3. Економіка України: національна стратегія розвитку : монографія. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 258–261.

4. Методы народнохозяйственного прогнозирования / под ред. Н. П. Федоренко, А. И. Анчишкина, Ю. В. Яременко. – М., Наука, 1985. – Гл. 2.

5. Моделі ендogenous зростання економіки України / за ред. М. І. Скрипниченко. – К., 2007. – Гл. 2–4.

6. Моделі і методи соціально-економічного прогнозування : підр. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Геєць, Т. С. Клебанова, О.І. Черняк та ін. – Х. : Видавн. дім «ІНЖЕК», 2005. – Гл. 3.

7. Національна економіка : підручник / за ред. П. В. Круша, Ю. В. Піча. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2008. – С. 262–302.

8. Пашута М. Т. Прогнозування та макроекономічне планування : навч. посіб. / М. Т. Пашута, А. В. Калина – К. : МАУП, 1998. – 192 с.

ГЛАВА 10. ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

1. Сутність поняття «економічне зростання».
2. Класифікація типів економічного зростання.
3. Основні фактори, що визначають темпи економічного зростання.
4. Економічне зростання і економічний розвиток.

1. Сутність поняття «економічне зростання».

Суспільне відтворення і його конкретне втілення в економічному зростанні – цілісний процес, об'єднаний безперервністю руху виробничих сил і дій загальних об'єктивних законів суспільного розвитку. Основою для характеристики економічного розвитку й економічного зростання може бути тільки процес розширеного відтворення. У зв'язку з цим темпи економічного зростання варто визначити як кількісні характеристики процесу розширеного відтворення, що відображають відносне зростання його результатів, досягнутих за відповідні проміжки часу. Економічне зростання в конкретному різноманітті його сторін є процес, що об'єднує в єдності і взаємодії всі конкретні форми, вирази і хід розширеного відтворення, дії його законів і закономірностей. Таким чином, теорія економіч-

ного зростання є конкретизацією теорії відтворення з урахуванням конкретно-історичної специфіки країн, їхнього економічного потенціалу, економічних функцій держави, змін у постійному та змінному капіталах, пов'язаних з науково-технічним прогресом, глобального розвитку міжнародних економічних відносин і процесу інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків.

Економічне зростання є характеристикою, що відрізняє сучасну епоху у світовій історії від усіх попередніх періодів. До становлення капіталізму й інтенсивного промислового розвитку (XIX ст.) проблема економічного зростання носила скоріше абстрактно-науковий ніж конкретно-практичний характер. До кінця XX ст. з розвитком нового етапу науково-технічної революції проблеми економічного зростання й інтенсифікації відтворення висуваються в ряд першочергових проблем суспільного розвитку в усьому світі.

Економічне зростання є однією з основних цілей суспільства, тому що забезпечує можливість збільшення добробуту громадян і вирішення соціально-економічних проблем, які виникають у ході розширеного відтворення. Економіка, що зростає, спроможна повніше задовольняти потреби людей і ефективніше вирішувати соціально-економічні проблеми. Саме темпи економічного зростання визначають динаміку економічного розвитку країни, її авторитет на міжнародній арені й історичні перспективи.

Разом з тим в останні роки питання економічного зростання в умовах глобалізації сучасного розвитку світової економіки набули особливої гостроти в результаті того, що виявилися протиріччя між зростанням виробництва матеріальних благ і нестримним виснаженням природних ресурсів, що супроводжуються забрудненням навколишнього середовища. Для світового співтовариства новий підхід до розуміння сутності економічного зростання означає не тільки розв'язання протиріччя між виробництвом і споживанням, але й проблеми виживання людства.

Економічне зростання – це збільшення обсягів суспільного виробництва, розширення можливостей національної економіки задовольняти збільшені потреби членів суспільства і забезпечувати нагромадження в необхідних розмірах. Статистично економічне зростання відображається в показниках валового внутрішнього продукту або національного доходу.

При вимірюванні економічного зростання використовуються абсолютні і відносні показники. Відносними показниками, що характеризують інтенсивність динаміки економічного розвитку, є темпи економічного зростання. **Темпи економічного зростання** – приріст вартості виробленої в народному господарстві продукції по відношенню до її базисного рівня, виражений у відсотках, за визначений проміжок часу. Темпи економічного зростання виражаються формулою:

$$r = \frac{(Y_1 - Y_0)}{Y_0} \cdot 100\% = \frac{\Delta Y}{Y_0} \cdot 100\%,$$

- де r — темп економічного зростання;
 Y_0 — валовий внутрішній продукт базисного періоду;
 Y_1 — валовий внутрішній продукт поточного періоду;

Таким чином, темпи економічного зростання як економічний показник характеризують: зростання сукупності (фізичного обсягу) матеріально-речових благ, вироблених в національній економіці; результат виробництва за який-небудь проміжок часу (місяць, квартал, рік, ряд років) у співставленні з результатами періоду, взятого за базисний; розширення не лише масштабів суспільного виробництва, але й підвищення його рівня, перш за все виробництва і споживання у розрахунку на одну особу.

Перейдемо до кількісної характеристики темпів економічного зростання в Україні. Опубліковані статистичні матеріали дозволяють побудувати динамічні ряди, що характеризують найбільш загальні результати виробничої діяльності української економіки (табл. 10.1).

Таблиця 10.1. – Динаміка економічного зростання в Україні за 2001–2011 рр.

Роки	Валовий внутрішній продукт, млрд грн. у цінах 2007 р.	Приріст валового внутрішнього продукту до попереднього року, млрд грн. в цінах 2007 р.	Збільшення приросту валового внутрішнього продукту у порівнянні з попереднім роком, %
2001	468 445	—	—
2002	493 036	24 591	5,2
2003	539 953	46 917	9,5
2004	605 335	65 382	12,1
2005	623 479	18 144	3,0
2006	669 865	46 386	7,4
2007	720 731	50 866	7,6
2008	737 336	16 605	2,3
2009	628 516	– 108 820	– 14,8
2010	655 159	26 643	4,2
2011	689 227	34 068	5,2

Збільшення валового внутрішнього продукту за 2001–2011 рр. в

1,5 рази – головний і узагальнюючий висновок розвитку української економіки. Найвищі були темпи приросту валового внутрішнього продукту в 2003 р. та в 2004 р. (9,5 і 12,1 %). Після цих двох років відбулося зниження темпів приросту (до 3,0 % відповідно). В кінці 2008 р. в країні відбулася фінансово-економічна криза, результатом якої стало стрімке скорочення (на 14,8 %) фізичного обсягу виробництва валового внутрішнього продукту. В 2010 р. українська економіка вийшла на траєкторію економічного зростання, проте обсяг виробництва склав лише 88,9 % від рівня 2008 р. У 2011 р. в економіці України тривав процес післякризового відновлення, якому було притаманне досягнення відчутної позитивної динаміки основних макроекономічних показників. Зростання ВВП України за підсумками року склало 5,2 %.

Формування темпів економічного зростання є, як це підтверджує історичний досвід останніх років, досить складним суспільно-економічним процесом. В Україні рівень економічного падіння в окремих сферах (зокрема, і промисловому виробництві та роздрібному товарообігу) під час фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. виявилися найбільшими серед країн СНД, а по рівню знецінення національної валюти країна вийшла в лідируючі позиції в світі. Найбільшими темпами скорочувалося виробництво в будівництві та переробній промисловості. Так, якщо в 2009 р. скорочення обсягу валового внутрішнього продукту в цілому по Україні становило 14,8 %, тоді як в будівництві – 42,5 %, переробній промисловості – 20,9 % (рис. 10.1).

Після подолання наслідків фінансово-економічної кризи, в 2010 р. країна вийшла на шлях економічного розвитку. У 2011 р. значна частина видів економічної діяльності в Україні забезпечила позитивну динаміку створення валової доданої вартості порівняно з відповідним періодом попереднього року. Зокрема, найвищими темпами зростали обсяги валової доданої вартості у будівництві, переробній промисловості, сільському господарстві. Водночас зменшення обсягів валової доданої вартості відбулося в освіті, сфері державного управління та сфері операцій із нерухомим майном. Проте, враховуючи глибину падіння основних макроекономічних показників у період кризи, такі темпи зростання сприяють лише відновленню втрачених позицій.

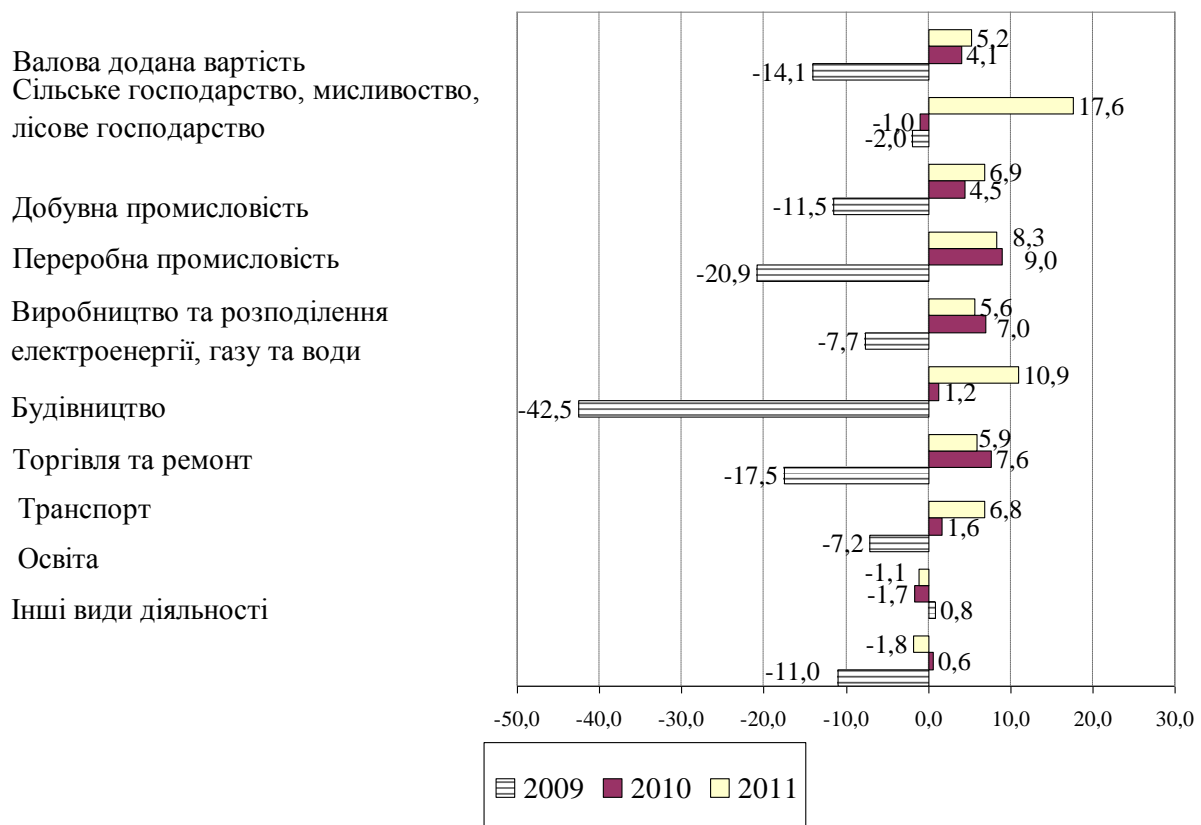

Рис. 10.1 Структура приросту ВВП за напрямками використання у 2009–2011 рр., в. п.

Аналізуючи темпи приросту, дуже важливо визначити абсолютний зміст (ціну) одного відсотка річного приросту. З таблиці 10.1 видно, що ціна відсотка річного приросту валового продукту зростає: у 2005 р. вона склала 6,05 млрд. грн. (18,1 млрд грн. : 3,0 %), а для 2008 р. – 7,22 млрд грн. Це значить, що один відсоток з кожним роком стає усе вагомішим.

До абсолютних показників відносять абсолютний приріст реального національного доходу (або валового внутрішнього продукту), що визначається за формулою:

$$Y = Y_1 - Y_0,$$

Темпи економічного зростання є важливою характеристикою матеріально-речового аспекту процесу суспільного відтворення, в них знаходить своє відображення та зміна рівня економічного розвитку. Розрахунок національного доходу (або валового внутрішнього продукту) здійснюють не в матеріально-речовій формі, а у вартісному вираженні. Динаміка цього показника відображає не тільки зміни в обсязі виробництва, але й зростання цін. Для того, щоб мати нагоду судити про динаміку економічного зростання в чистому вигляді (без урахування зміни цін), то валовий внутрішній

продукт розраховують у порівнянних цінах, тобто в цінах якогось умовно обраного року.

Узагальнену характеристику інтенсивності економічного зростання за кілька років дають середньорічні темпи економічного зростання (і приросту), що обчислюються як середня геометрична з річних темпів зростання за формулою:

$$K = \sqrt[n]{K_1 \cdot K_2 \cdot \dots \cdot K_n},$$

де K – річні темпи економічного зростання, виражені в коефіцієнтах, а n – число років, або за формулою:

$$K = \sqrt[n]{I_n : I_0},$$

де I_n – кінцевий і I_0 – базовий рівні ряду динаміки, а n – число років рівнів ряду динаміки в досліджуваному відрізку часу (без базового).

У приведеній вище таблиці середньорічний темп зростання складе:

$K = \sqrt[10]{689,2 : 468,4} = \sqrt[10]{1,471} = 1,039$ або – 103,9 %, а середньорічний темп приросту склав – 3,9 %.

Порівняння темпів економічного зростання в Україні та в розвинених країнах світу характеризується даними, наведеними в табл. 10.2.

Таблиця 10.2. – Рівень зростання валового внутрішнього продукту (за паритетом купівельної спроможності 2005 року; відсотків до попереднього року)

Країни	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Україна	2,7	7,3	7,9	2,3	– 14,8	4,2
Німеччина	0,8	3,4	2,7	1,0	– 4,7	3,6
Італія	0,7	2,0	1,5	– 1,3	– 5,2	1,3
Польща	2,7	2,3	2,7	0,7	– 1,7	0,3
Російська Федерація	6,4	8,2	8,5	5,2	– 8,2	3,2
США	3,1	2,7	1,9	0,0	– 2,6	2,9
Франція	1,8	2,5	2,3	-0,1	– 2,7	1,5

Аналіз даних свідчить, що темпи економічного зростання в Україні значно перевищували аналогічний показник в розвинених країнах світу. Для більшості розвинених країн світу характерні невисокі (2–3 %) щорічні темпи економічного зростання. В той же час падіння національного вироб-

ництва в Україні в 2009 р. значно перевищувало даний показник в розвинутих країнах світу.

Нинішня проблематика темпів економічного зростання має два головних аспекти. З одного боку, відповідність вибраних темпів економічного зростання вимогам стратегії забезпечення прискорення економічного розвитку. З іншого боку, необхідність розробки якісно нової концепції економічного зростання для переходу на переважно інтенсивний тип економічного розвитку. Перехід економіки України на інтенсивний шлях розширення виробництва передбачає новий тип ресурсного забезпечення економіки, при якому різко зростає підвищення ефективності споживання ресурсів і знижується роль залучених додаткових ресурсів. При чому необхідність нового типу ресурсного забезпечення економічного зростання обумовлено не стільки вичерпуванням резервів збільшення обсягів ресурсів, залучених у виробництво, скільки завищеними питомими затратами ресурсів.

Історичний досвід свідчить про те, що величина (відносна і абсолютна) приросту національного виробництва не дозволяє зробити кінцеві висновки щодо оцінки зрушень в економічному стані країни. Високі темпи можуть досягатися такими способами, які в одному випадку забезпечують стабільність подальшого розвитку, а в інших ведуть до нагромадження передумов для різкого його уповільнення. Менш високі темпи економічного зростання при зростаючій ефективності можуть супроводжуватися швидким зростанням рівня доходу та життя населення, а вищі темпи при ефективності, що знижується, – уповільненням зростання споживання населення. Отже, не можна обмежуватися констатацією величини темпів економічного зростання, необхідно одночасно враховувати, які ресурси було потрібно для досягнення даних темпів і який при цьому реальний прогрес при задоволенні потреб суспільства. Для оцінки ефективності економічного зростання покликане поняття «якість зростання». Воно пов'язане з прогресивними структурними і науково-технічними змінами, досягненням збалансованості суспільного виробництва, задоволенням суспільних потреб, зростанням економічної ефективності, тощо.

2. Класифікація типів економічного зростання

У залежності від конкретних умов взаємодії живої й уречевленої праці, особистого і речового факторів виробництва, впливу науково-технічного прогресу визначають і типи відтворення, і економічного зростання. Тип відтворення виражає сукупність характеристик того чи іншого суспільного розвитку, у ньому зосереджені найбільш істотні риси відтворення суспільного продукту, а також відтворення виробничих відносин.

Він визначається рівнем розвитку продуктивних сил, характером виробничих відносин. Ступінь і рівень інтенсифікації продуктивних сил лежить в основі поділу типів відтворення. У зв'язку з цим розрізняють два типи економічного зростання: екстенсивний та інтенсивний. Вихідним моментом у розумінні екстенсивного й інтенсивного зростання є висловлення К. Маркса в «Капіталі»: «...через відомі проміжки часу відбувається відтворення, і при тому – якщо розглядати його із суспільної точки зору, – відтворення в розширеному масштабі: розширеному екстенсивно, якщо розширюється тільки поле виробництва; розширеному інтенсивно, якщо застосовуються більш ефективні засоби виробництва»¹.

Екстенсивний тип розширеного відтворення – спосіб збільшення обсягів виробництва, що ґрунтується на кількісних факторах економічного зростання на колишній технічній основі. Екстенсивне економічне зростання забезпечується розширенням усіх факторів виробництва, тобто залученням додаткової робочої сили (тієї ж кваліфікації), машин, устаткування, збільшенням обсягів видобутку сировини і матеріалів, капітальних вкладень, будівництва нових виробничих підприємств (колишнього технічного рівня), розширення посівних площ (при незмінному технічному рівні, з використанням вже використаних сортів), освоєнням нових джерел сировини, палива і т. п. Екстенсивному типу відтворення відповідають слабо знижувана або стабільна матеріаломісткість, зростаюча капіталомісткість національного доходу та незмінний рівень ефективності виробництва, бо зростання виробництва напряму залежить від кількості залучених в нього ресурсів. Технічна й органічна будова капіталу при цьому залишаються майже незмінними. Екстенсивний тип збільшення виробництва по самій своїй суті обмежений. Фактором, що обумовлює динамічність економічного розвитку при екстенсивному типі розширеного відтворення, є зміна норми нагромадження.

Інтенсивний тип економічного зростання – це розширення виробництва на основі якісного поліпшення його функціонуючих факторів при удосконалюванні організаційно-економічних відносин. Інтенсивне зростання викликає збільшення розмірів національного доходу шляхом застосування в процесі виробництва більш продуктивної техніки і нових технологій та більш кваліфікованої робочої сили. Переважно інтенсивний тип відтворення піднімає на вищий ступінь розвитку продуктивні сили і виробничі відносини. Він дозволяє подолати в основному залежність суспільного виробництва від екстенсивних факторів економічного зростання, а ефект, що збільшується у зв'язку з якісними зрушеннями в техніці та організації виробництва, в зростаючих масштабах направляти на потреби роз-

---

¹ Маркс К. Капитал. // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 24. – 2-е изд. – С. 193.

витку народного господарства і підвищення добробуту населення країни.

Таким чином, конкретний тип відтворення визначає характер додаткових вкладень і заходів для поліпшення використання діючих фондів. При екстенсивному типі вкладення носять екстенсивний характер, тобто направляються на розширення технічно незмінних засобів виробництва. При інтенсивному типі ресурси вкладаються у використання новітніх досягнень науки і техніки, прогресивних технологій.

В економічній літературі прийнято виділяти три форми інтенсивного відтворення, що характеризуються різними сполученнями: фондомістка, фондосберігаюча і нейтральна. Фондомістка форма інтенсивного типу розширеного відтворення характеризується випереджаючим зростанням фондоозброєності праці в порівнянні з його продуктивністю. Це значить, що основні й оборотні фонди зростають більш швидше, ніж результат виробництва. При фондосберігаючій формі підвищення продуктивності праці супроводжується економією виробничих фондів на одиницю продукції. Це відбувається внаслідок більш швидкого зростання продукції (національного доходу), чим факторів виробництва. Фондозберігаюча форма інтенсивного розширеного відтворення досягається, коли в основі високих темпів зростання нагромадження лежить велика машинна індустрія, що діючі машини замінюються іншими, більш ефективними. Отже, завдяки технічному прогресу виробництво продукції досягається при скороченні витрат живої праці і виробничих фондів, тобто при зростанні продуктивності праці та фондівіддачі, при економії як живої, так і уречевленої праці. Нейтральна ж форма характеризується тим, що хоча підвищення продуктивності праці досягається за рахунок додаткових витрат уречевленої праці, але економія останньої компенсує ці витрати і виробничі фонди зростають тими ж темпами, що й суспільний продукт або національний дохід.

Однак у чистому вигляді інтенсивного зростання економіки, при якому б приріст продукції забезпечувався лише за рахунок якісного перетворення факторів виробництва, не буває. У реальній дійсності екстенсивний та інтенсивний типи розширеного відтворення нерозривно зв'язані між собою. Тому в економічній літературі прийнято говорити про переважно екстенсивний чи переважно інтенсивний тип економічного зростання в залежності від того, який з них у даний момент переважає. Так, якщо за рахунок інтенсивних факторів виходить більше 50 % приросту продукції, то переважає інтенсивний тип економічного зростання, якщо менше – відповідно екстенсивний.

Велике значення у визначенні екстенсивного та інтенсивного типів економічного зростання належить часові. Про перевагу того чи іншого типу можна судити тільки лише щодо історичного етапу. Це значить, що те-

хнічно навіть сучасні на даний момент фонди, що забезпечують економічне зростання, через короткий час стають застарілими, а технічні характеристики – звичними, і не дозволяють одержувати ефект.

За темпами зростання основних економічних показників (національного доходу, валового внутрішнього продукту, валового національного доходу) розрізняють повільне, бурхливе і стійке економічне зростання. Для повільного темпу характерні невисокі (до 3–4 %) темпи економічного зростання, бурхливе зростання відрізняється високими (понад 4–5 %) темпами зростання. Характерною рисою стійкого зростання є стабільні темпи розширеного відтворення.

Зв'язок економічного зростання з міжнародною торгівлею є предметом наукових дискусій: з одного боку, збільшення виробництва може привести до розширення виробництва і реалізації на експорт більш дешевих товарів і захоплення нових ринків, але з іншого боку, в результаті економічного зростання погіршуються умови торгівлі країни на користь торгового конкурента. По характеру взаємодії національної і світової економіки розрізняють експорторозширювальне, імпортоване, імпортозамінне і розорювальне економічне зростання.

Експорторозширювальне зростання – збільшення виробництва товару, що країна експортує. Але, як свідчить досвід нових індустріальних країн, це стає можливим при наявності визначених умов. Найважливіші з них: а) формування й існування, нехай деяких, але в основному завершених вітчизняних виробництв по випуску кінцевої продукції високого ступеня обробки; б) задоволення внутрішнього платоспроможного попиту; в) завоювання відповідних ніш світового ринку, що повинно супроводжуватися експортом національного капіталу. При цьому слід відмітити, що зростання пропозиції товарів на світовий ринок може привести до погіршення умов торгівлі країни внаслідок зниження відносних цін, оскільки країна змушена продавати усе більшу кількість своїх експортних товарів, відносна ціна яких падає, в той же час купувати відповідну кількість імпортних товарів, відносна ціна яких зростає.

Тому в національній економіці експорторозширювальне зростання може отримувати риси розорювального. Наслідком такого зростання, що розоряє економіку, в результаті якого країна буде експортувати усе більше здешевлених товарів, настільки погіршує умови торгівлі країни внаслідок падіння світової ціни на товар їхнього експорту, що це перебиває позитивний ефект від самого експорту. Його ознаки добре відомі: це – значні витрати внаслідок нееквівалентної зовнішньої торгівлі (наприклад, реалізація продукції по бартеру); недосконалість механізму отримання державою природної ренти (це стосується, насамперед, експорту енергоресурсів); вивезення за низькими цінами чи практично безкоштовно національних ре-

сурсів за кордон.

З метою подолання кризи і стимулювання впровадження передової техніки і технологій важливо використовувати можливості імпортованого економічного зростання шляхом активного залучення прямих іноземних інвестицій, у першу чергу капіталу транснаціональних компаній, із включенням національних підприємств у міжнародний поділ праці. Позитивним моментом імпортованого зростання є залучення капіталу, прогресивних технологій, оволодіння досвідом ведення бізнесу і керування сучасним виробництвом, створення нових робочих місць.

В той час імпортоване зростання супроводжується відмовленням держави від проведення активної економічної політики, занепадом національних високотехнологічних галузей, сировинної спрямованості економіки. Внаслідок збільшення частки іноземного капіталу вітчизняна економіка розвивається іноземними компаніями, що визначають цінову і товарну політику, втрачає національну приналежність. По каналах імпортованого зростання в країну можуть проникати відсталі технології, екологічно шкідливі виробництва і продукція, неякісні вироби.

Особливістю імпортозаміщувального зростання є повернення національного виробника на вітчизняний ринок і витиснення з нього імпортованих товарів. Таке зростання приводить до поліпшення умов торгівлі країни стосовно її торгових партнерів. Імпортозаміщувальне зростання відзначається збільшенням виробництва в країні товарів, що конкурують з імпортом. Зростання їхнього внутрішнього виробництва приводить до зростання відносних цін експорту і падінню відносних цін імпорту, оскільки країна імпортує усе менше традиційно імпортованих товарів, виробляючи їх самостійно. Використовуючи значний потенціал імпортозаміщувального зростання, варто враховувати, що йому властиві обмеження: ігнорування національних абсолютних і відносних переваг при здійсненні торгівлі між країнами; зменшення рівня конкурентоздатності національної економіки і продукції; збільшення обсягу виробництва обмежується внутрішнім попитом.

Розробляючи зовнішньоекономічну політику і заохочуючи інвестиції в експорторозширювальні або імпортозаміщуючі сектори економіки, уряд повинен вибирати між ними. Стимулювання інвестицій у імпортозаміщувального зростання (виробництво національних товарів, що конкурують з імпортом) значно краще, оскільки країна знижує ціни на товари, що вона імпортує, і поліпшує її умови торгівлі. Стимулювання інвестицій у експортозаміщувальне зростання (виробництво товарів, що реалізуються на експорт) знижує відносну ціну експорту і погіршує умови торгівлі. Але в дер-

жавному регулюванні цими процесами варто виходити з того, що в системі видів зростання провідне місце повинно займати стратегічно ефективне економічне зростання.

3. Основні фактори економічного зростання

Темпи і якість економічного зростання визначають основні групи факторів: кількість та якість факторів виробництва (фактори пропозиції), величина попиту (фактори попиту), ефективність використання ресурсів (фактор ефективності), фактори розподілу (розподіл виробничих ресурсів між областями; існуючий в суспільстві розподіл доходів між суб'єктами в економіці), соціально-культурні, політичні та інші фактори. Великий вплив на темпи розширеного відтворення роблять економічна політика держави, рівень планування і управління національною економікою. У той же час кожен із цих факторів може бути поділений на декілька інших.

Серед факторів пропозиції, що впливають на темпи економічного зростання, основними є трудові і уречевлені елементи продуктивних сил, що безпосередньо беруть участь у процесі виробництва, перетворюючи сукупність умов і ресурсів відтворення в його матеріальні результати – продукцію. До числа найважливіших факторів, що впливають на темпи економічного зростання, відносяться обсяг трудових ресурсів, і, насамперед, число працівників, зайнятих у матеріальному виробництві. Людина – головна продуктивна сила суспільства. Сукупність економічно активного населення являє собою трудові ресурси чи трудовий потенціал суспільства. Він характеризується, з одного боку, кількісними параметрами, тобто числом, а з іншого – рівнем кваліфікації робочої сили.

Трудові ресурси і чисельність зайнятих у матеріальному виробництві відображають кількісну сторону, обсяг живої праці, що впливає на економічне зростання. Рівень кваліфікації, що являє собою рівень утворення і професійної підготовки працездатного населення, його здатність засвоювати нові знання і використовувати їх для удосконалення техніки і технології, створення нових товарів, а також ініціативність, рівень культури (у т.ч. ділової, технологічної і т.п.), рівень економічного мислення є якісними характеристиками трудових ресурсів.

Іншим фактором пропозиції є засоби виробництва або виробничі ресурси суспільства (виробничий потенціал країни). Він поєднує усі виробничі фонди: промислові спорудження, машини й устаткування, сировину і матеріали, виробничу інфраструктуру. Розширене відтворення являє собою єдність процесів відтворення всіх основних факторів процесу виробництва – засобів праці, предметів праці і робочої сили, але їхня роль і значимість у процесі відтворення на різних етапах розвитку економіки

неоднакова. З технічним прогресом темпи і пропорції розширеного відтворення все в більшій мірі починають залежати від характеру відтворення засобів праці і ступеня їхнього використання.

Значною мірою економічне зростання залежить від фактора попиту, що забезпечує економічне зростання у масштабі народного господарства. До факторів попиту відносять розмір заробітної плати і прибутку, бюджетно-податкову та грошово-кредитну політику держави, схильність населення до заощадження та ін. Недостатній сукупний попит (у тому числі споживчий, інвестиційний) приводить до уповільнення темпів економічного зростання та скорочення обсягів виробництва. Разом з тим надлишковий сукупний попит приводить до підвищення цін, тобто до інфляції. Тому в національній економіці повинний забезпечуватися такий рівень сукупних витрат, при якому найбільш ефективно використовуються наявні ресурси.

Найважливіша риса економічного зростання економіки України полягає в орієнтації діяльності суб'єктів на можливості зовнішнього ринку. У цих умовах зростання обсягів виробництва не приводить до збільшення місткості внутрішнього ринку. Головним показником змінного ринкового попиту є валовий внутрішній продукт, що підрозділяється на фонди особистого споживання, державного споживання і капітальні вкладення (валове нагромадження капіталу), динаміка яких представлена даними табл. 10.3.

Таблиця 10.3 – Динаміка фактичних обсягів елементів використання ВВП в 2007–2011 рр. (у % до попереднього року)

Показники	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Валовий внутрішній продукт	7,6	2,3	-14,8	4,2	5,2
Витрати на кінцеве споживання	14,5	10,1	-12,2	5,9	10,7
домашніх господарств	17,2	13,1	-14,9	7,0	15,0
державних установ	1,8	1,1	-2,4	2,7	-2,4
Валове нагромадження	26,5	1,8	-57,4	14,4	21,9
у тому числі валове нагромадження основного капіталу	24,4	-1,2	-50,5	4,9	10,1
Чистий експорт товарів і послуг					
експорт	2,8	5,7	-22,0	4,5	2,1
імпорт	23,9	17,0	-38,9	11,1	16,8

Зростання кінцевого попиту в Україні відбувалося перш за все за рахунок особистого споживання населення, темпи зростання яких значно випереджали збільшення обсягів виробництва. Так, в 2007 р. зростання кінцевого споживання населення, що приходилося на 1 % зростання валово-

вого внутрішнього продукту, становило 2,26 %. Це положення спостерігалось і в інші роки, в яких розходження між динамікою обсягів виробництва і споживанням населенням є ще більшим. Найвищими темпами фонду особистого споживання зростає попит на культурно-побутові товари тривалого користування (телевізори, холодильники, пральні машини і т. д.), а також різного роду послуги. Розширення кінцевого попиту в Україні в значній мірі забезпечувалося за рахунок споживання державних установ, що є свідомством зростаючої ролі держави в економіці. Значення капітальних вкладень як джерела розширення внутрішнього ринку в Україні не було істотним.

Серед факторів, що визначають масштаби і темпи економічного зростання, вирішальну, детермінуючу роль відіграє використання нових можливостей економії матеріальних і трудових ресурсів унаслідок підвищення ефективності суспільного виробництва. Ефективність суспільного виробництва – найважливіша характеристика суспільного виробництва, що виражає співвідношення кінцевого результату виробництва – продукту (П) – із затратами суспільно необхідної праці (З). У найбільш загальному вигляді економічну ефективність суспільного виробництва можна виразити як співвідношення $P : Z$. Фактор економічної ефективності виробничих фондів акумулює в собі результати технічного прогресу, механізації й автоматизації виробництва, удосконалювання структури народного господарства.

Затрати суспільної праці складаються із затрат живої праці ($Z_{ж}$) і уречевленої праці (Z_y), які, в свою чергу, поділяються на затрати праці, втілені в матеріалах, паливі, енергії (М) і основних виробничих фондах (Ф). Тому для аналізу економічної ефективності суспільного виробництва використовується певна система показників.

Фондовіддача. Найбільш узагальненим показником, що характеризує рівень використання сукупності діючих основних виробничих фондів, є показник фондовіддачі – випуск продукції на одну гривну вартості основних виробничих фондів по народному господарству, галузі або підприємству λ^F . Цей показник визначається відношенням обсягу випущеної продукції (товарів і послуг в грошовому вираженні) за визначений період часу (рік) N^B до середньої річної залишкової вартості основних фондів (основного капіталу) F . При аналізі та розрахунках фондовіддачі на макроекономічному рівні при визначенні обсягу виробництва використовуються дані про валовий внутрішній продукт (або національний дохід), а на рівні окремих галузей – дані про валову, товарну або чисту продукцію (валову додану вартість), тобто

$$\lambda^F = \frac{N^B}{F}.$$

Оберненим фондовіддачі показником є фондомісткість продукції, яка визначається відношенням середньорічної вартості основних виробничих фондів до обсягу виробленої за даний період (рік) продукції в грошовому вираженні, тобто

$$f = \frac{F}{N^B}.$$

На рівень фондовіддачі здійснюють вплив різні фактори, які можна поділити на дві групи: що не залежать від рівня використання основних виробничих фондів; що залежать від рівня використання основних виробничих фондів. В першу групу входять розвиток кооперованих зв'язків, зміна матеріаломісткості і трудомісткості продукції, зміна цін на сировину, матеріали і готову продукцію, зростання ставок податків. До другої групи факторів відносять підвищення технічного рівня виробництва, покращення технологічної і вікової структури основних фондів, зростання капітальних затрат, направлених на модернізацію, реконструкцію і технічне переоснащення підприємств, зміна рівня спеціалізації.

Динаміка фондовіддачі за видами економічної діяльності наведена в табл. 10.4. Дані табл. 10.4 свідчать, що в провідних галузях матеріального виробництва – переробній промисловості та будівництві – фондовіддача в цілому за 2005–2010 рр. знизилася. Це пов'язано, перш за все, із скороченням обсягів виробництва в 2008–2009 рр., що було викликане комплексом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Найбільше зниження фондовіддачі спостерігалось в будівництві (на 35,0 %). Найвищі темпи зростання фондовіддачі були характерні для добувної промисловості (264,0 %). Один і той же приріст валового внутрішнього продукту в умовах зростання фондовіддачі вимагає меншої величини фонду нагромадження, чим в умовах її падіння. Це обумовлює велике народногосподарське значення підвищення фондовіддачі шляхом поліпшення використання виробничих потужностей, зростання коефіцієнта змінності робіт устаткування, технічного озброєння виробництва, здешевлення будівельних і монтажних робіт, машин і устаткування.

Вплив використання основних виробничих фондів на обсяг виробництва. На величину обсягу виробництва здійснює вплив, з однієї сторони, зміна вартості основних виробничих фондів (кількісний показник), з іншої сторони, зміна рівня фондовіддачі (якісний показник).

Таблиця 10.4. – Зміна фондівіддачі¹ за видами економічної діяльності (відсотків до попереднього року; 2004 р.=100)

Види економічної діяльності	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	1,115	1,048	1,115	1,250	1,055	1,231
Промисловість	0,653	0,732	0,813	0,841	0,621	0,665
В тому числі:						
добувна	0,460	0,524	0,693	1,095	0,676	0,920
переробна	0,906	1,002	1,079	0,984	0,704	0,705
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	0,311	0,347	0,355	0,370	0,382	0,376
Будівництво	1,361	1,372	1,462	1,060	0,646	0,965

¹ Фондовіддача визначалася відношенням валової доданої вартості (у фактичних цінах) до середньої річної залишкової вартості основних фондів.

Розглянемо приклад розрахунку впливу вартості основних виробничих фондів та фондівіддачі на обсяг виробництва. Висхідні дані по переробній промисловості наведені в табл. 10.5. Для визначення абсолютно-го впливу факторів на обсяг виробництва використаємо інтегральний метод. Вплив зміни фондівіддачі на λ^F на обсяг виробництва ΔN^λ розрахуємо за формулою

$$\Delta N^\lambda = F_0 \Delta \lambda + \frac{\Delta \lambda \Delta F}{2},$$

де F_0 — базисна вартість основних виробничих фондів;

$\Delta \lambda$ — приріст фондівіддачі;

ΔF — приріст вартості основних виробничих фондів.

Вплив зміни вартості основних фондів на обсяг виробництва визначимо за формулою

$$\Delta N^F = \lambda_0 \Delta F + \frac{\Delta \lambda \Delta F}{2},$$

де λ_0 — базисна фондівіддача.

Виходячи з даних табл. 10.3 одержимо:

$$\Delta N^\lambda = F_0 \Delta \lambda + \frac{\Delta \lambda \Delta F}{2} = 215,7 \cdot 0,529 + \frac{0,529 \cdot 18,3}{2} = +118,9 \text{ млрд. грн.},$$

вплив вартості основних фондів

$$\Delta N^F = \lambda_0 \Delta F + \frac{\Delta \lambda \Delta F}{2} = 2,593 \cdot 18,3 + \frac{0,529 \cdot 18,3}{2} = + 52,3 \text{ млрд. грн.}$$

Вплив цих двох факторів в цілому складає 171,2 млрд грн., що відповідає абсолютному відхиленню виробництва 2010 р. від 2009 р.

Таблиця 10.5. – Розрахунок фондівддачі в переробній промисловості

Показники	2009 р.	2010 р.	Відхилення	
			абсолютне	в %
1. Основні фонди (залишкова вартість на кінець року), млрд грн	215,7	234,0	18,3	8,5
2. Вартість товарної продукції, млрд. грн.	559,3	730,5	171,2	30,6
3. Фондовіддача, грн. (стр. 1; стр. 2)	2,593	3,122	0,529	20,5

Не дивлячись на велике народногосподарське значення зростання фондівддачі, її динаміка не повинна оцінюватися ізольовано від змін інших показників ефективності виробництва. Найбільшу фондівддачу забезпечує ручна праця. Проте вона є найменш продуктивною. Оснащення ручної праці основними фондами підвищує його продуктивність, проте знижує її фондівддачу.

Матеріаломісткість виробництва. Економне і раціональне використання матеріальних ресурсів має винятково важливе значення для збільшення темпів зростання виробництва і національного доходу, підвищення ефективності суспільного виробництва. Економія сировини, матеріалів, палива, електроенергії, напівфабрикатів дозволяє виробляти більше продукції при тих же і навіть менших витратах суспільної праці, краще використовувати капітальні вкладення в основні і оборотні фонди.

Ефективність використання предметів праці прийнято характеризувати показником матеріаломісткості виробництва. Матеріаломісткість виробництва в цілому по народному господарству (M_m) визначається як відношення матеріальних витрат (МВ) до валового внутрішнього продукту (N_1^q):

$$M_m = \frac{MB}{N_1^q}.$$

Для визначення матеріальних витрат на рівні національної економіки використовується величина проміжного споживання. Проміжне спо-

живання – витрати на товари та послуги, які використані інституційними одиницями для виробничих потреб. В окремих галузях можуть бути взяті витрати сировини і матеріалів, що використані при виробництві продукції.

Вплив економії матеріальних ресурсів на підвищення ефективності виробництва є досить багатостороннім. По-перше, вона зменшує фонд відшкодування і відповідно збільшує національний дохід. По-друге, економія предметів праці є важливим фактором збільшення виробництва продукції, оскільки заощаджені матеріали вже в даному виробничому циклі можуть використовуватися для додаткового випуску продукції. По-третє, скорочення питомої витрати сировини і матеріалів веде до економії живої праці, зростання її продуктивності. По-четверте, зниження матеріаломісткості виступає необхідною умовою вдосконалення галузевої структури виробництва, зокрема підвищення частки оброблювальних галузей в загальному обсязі промислового виробництва і зниженню питомої ваги галузей добувних, що веде до зниження фондомісткості і трудомісткості виробництва, підвищення його ефективності.

В 2010 р. в суспільне відтворення країни було залучено сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів на суму 1760,0 млрд грн. проти 705,2 млрд грн. в 2005 р. Розширення масштабів виробництва не лише свідчить про збільшення витрат суспільної праці, але й обумовлюють збільшення народногосподарських резервів.

Аналіз динаміки матеріаломісткості останніх років в Україні показує зростаюче значення матеріалоекономічного типу розвитку виробництва на сучасному етапі (табл. 10.6). Дані таблиці дозволили зробити висновок про те, що зі всієї сукупності завдань підвищення ефективності виробництва настійним є завдання пошуку нових резервів економії сировини, енергії і матеріалів. Наприклад, в 2007–2008 рр. середньорічні темпи приросту валового внутрішнього продукту значно відставали від темпів приросту витрат матеріалів. У 2009 р. відбувалися процеси, протидіючі тенденції швидшого зростання витрат матеріалів по відношенню до валового внутрішнього продукту. Відношення величини сировини і матеріалів, спожитих в процесі виробництва, до виробленого валового внутрішнього продукту розвивалося таким чином: 2005 р. – 1,60, 2006 р. – 1,53, 2007 р. – 1,54, 2008 р. – 1,59, 2009 р. – 1,56, 2010 р. – 1,61.

Економія матеріальних ресурсів, можливості якої розширюються з розвитком науково-технічного прогресу, є важливим напрямом інтенсифікації виробництва, підвищення ефективності, отже, суттєвим фактором економічного зростання. Проблема зниження матеріаломісткості грає чималу роль в забезпеченні найважливіших пропорцій відтворення суспільного продукту. Тому без систематичної економії засобів виробництва, без підвищення ефективності використання матеріалів, без поліпшення стру-

ктури виробництва неможливо підтримувати високі темпи розвитку економіки країни.

Таблиця 10.6. Матеріаломісткість виробництва валового внутрішнього продукту України в 2004–2009 рр.

Показники	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Проміжне споживання, ¹ млрд грн. (у фактичних цінах)	705,2	834,4	1110,5	1509,7	1425,0	1760,0
Приріст споживання сировини і матеріалів, %	–	18,3	33,1	35,9	-5,6	23,5
Валовий внутрішній продукт, млрд грн. (у фактичних цінах)	441,5	544,2	720,7	948,1	913,3	1094,6
Приріст валового внутрішнього продукту, %	–	23,3	32,5	31,5	-3,7	19,8
Матеріаломісткість виробництва, грн	1,60	1,53	1,54	1,59	1,56	1,61
Темп збільшення (+), зниження (–) питомих витрат сировини і матеріалів, %	–	– 4,4	0,7	3,2	– 1,9	3,2

¹ Згідно з даними таблиці «Затрати-випуск» за відповідні роки.

Ефективність використання живої праці характеризує показник продуктивності праці та трудомісткості виробництва. Продуктивність праці – ефективність виробничої діяльності людей, що виражається співвідношенням кількості вироблених матеріальних благ до затрат праці (в масштабах суспільства) за одиницю часу. Рівень продуктивності праці – найважливіший показник прогресивності даного способу виробництва, суспільного ладу. Підвищення продуктивності праці означає економію живої та уречевленої праці, тобто зниження суспільно необхідного часу на виробництво одиниці товару, зниження її вартості. Рівень і темпи зростання продуктивності праці залежать від багатьох факторів, і перш за все від рівня розвитку продуктивних сил. Показником, оберненим до продуктивності праці, є трудомісткість виробництва продукції. Вона визначається кількістю затраченого часу на виготовлення одиниці продукції.

Інші показники відображають ефективність додаткових (прирісних) величин – питомі капітальні витрати (капіталовкладення на одиницю приросту національного доходу або валового внутрішнього продукту),

ефективність нагромадження (відношення між приростом виробничих фондів і приростом виробленої продукції).

Завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни у вирішальній мірі залежить від темпів науково-технічного прогресу (НТП). Науково-технічний прогрес – процес удосконалювання техніки і технології виробництва в народному господарстві, впровадження в різні галузі виробництва науково-технічних відкриттів і винаходів, що підвищують продуктивність суспільної праці. У своєму застосуванні до виробництва прогрес науки і техніки виражається в підвищенні ефективності технічних параметрів і головних елементів виробництва: знарядь праці, предметів праці, технологій та організації виробництва. У ньому відображаються кількісні і якісні зміни продуктивних сил і виробничих відносин. Так, формується велика група нових наукомістких галузей, активно розробляються засоби і технології з метою економії ресурсів, змінюється технічна база і функціональна роль галузей, комплексів галузей і видів продукції. Особливо прогресивними тут є два напрямки: автоматизація на базі ЕОМ контрольно-інформаційних систем, мікропроцесорів, промислових роботів і ін. і радикальна зміна технологічних систем виробничих процесів (біотехнологія, гнучкі системи, автоматичне проектування, порошкова металургія й ін.). У зв'язку з цим нові вимоги пред'являються до робочої сили, професійному, кваліфікаційному, загальноосвітньому, культурному рівню робітників.

В економіці існує ряд інших факторів, які суттєво впливають на економічне зростання, проте їх вплив важно піддати кількісній оцінці. Ця група факторів одержала назву соціально-культурні та інституційні чинники. Так, значний вплив на темпи та ефективність економічного зростання багатьох країн виявляє позитивна соціальна, політична атмосфера, що складається в них. Власники та керівники великих промислових та торговельних підприємств, банків, страхових та інвестиційних компаній, фермери та бізнесмени в суспільстві користуються повагою. У багатьох країнах суспільна думка розглядає матеріальний успіх як бажану соціальну мету, до якої повинен прагнути кожен із членів суспільства. Темпи економічного зростання в країні залежать від політичної організації суспільства, яка, в свою чергу, визначається рівнем прийняття важливих державних рішень, впорядкованістю відносин власності, втручанням державних органів (міліції, податкової служби, судів та ін.) в господарську діяльність суб'єктів підприємницької діяльності.

4. Економічне зростання і економічний розвиток

Економічне зростання, що відбувається в країні на протязі певного періоду часу, в значній мірі впливає на економічний розвиток країни. Еко-

номічний розвиток є багатофакторним процесом, що відображає зміни в усіх сферах народного господарства країни; його можливо проаналізувати лише в довгостроковому періоді.

Економічний розвиток – процес функціонування та еволюції економічної системи в довгостроковому періоді, що відбувається під впливом економічних суперечностей, потреб та інтересів. Економічний розвиток характеризується зміною ринкової, виробничої кон'юнктури за тривалий проміжок часу, впродовж якого значну роль відіграють інвестиційні, інноваційні, технічні та технологічні фактори розвитку економіки, а також вплив міжнародного поділу праці та взаємодія національних економік, фактори економічної власності та функціонуючого господарського механізму. У процесі економічного розвитку економічна система проходить від однієї стадії чи стадії (наприклад, від нижчої стадії капіталізму до вищої), або від одного стану (наприклад, індустріального) до іншого (постіндустріального або інформаційного). Головна рушійна сила економічного розвитку – матеріальні та духовні інтереси людини, що формуються та розвиваються під впливом розвитку суспільного виробництва.

Прискорення соціально-економічного розвитку передбачає не просто підвищення кількісних показників економічного зростання, а глибоку перебудову умов, пропорцій, чинників відтворення на якісно новій основі, що забезпечує становлення інтенсивного типу відтворення.

Навіть незначна різниця в темпах економічного зростання значно впливає на соціально-економічне положення населення країни. Так, в 1870 р. валовий національний продукт на одну людину в Англії був на 21 % вище, ніж у США. За 1870–1985 р. середньорічний темп економічного зростання США склав 1,85 %, а в Англії – 1,24. За 115 років ця, здавалося б, мізерна різниця в темпах росту привела до того, що реальний дохід на душу населення у США став на 62 % вище, ніж в Англії. Час подвоєння продукту, що вироблявся, склав рівним у США 40, а в Англії – 60 років.

Особливість сучасної концепції прискорення економічного розвитку народного господарства в Україні полягає у тому, що одночасно ставиться задача і визначаються засоби посилення соціальної орієнтації економіки. Разом із зростанням масштабів інвестицій і капітальних вкладень в галузі народного господарства, направлених на якісне перетворення продуктивних сил, намічається здійснити велику по своїх масштабах соціальну програму. Посилення соціальної орієнтації суспільного виробництва при загальному прискоренні його зростання виражається, зокрема, у випереджаючих темпах зростання предметів споживання (група Б) в порівнянні з виробництвом засобів виробництва (група А). В результаті прискорення економічного зростання і підвищення показників ефективності обсяг ресурсів для задоволення потреб населення збі-

льшується. Так, доходи населення України в 2010 р. у порівнянні з 2000 р. зросли у 2,3 рази.

Якісне перетворення продуктивних сил, необхідно для цього прискорення науково-технічного прогресу і реконструкція матеріально-технічної бази народного господарства включає не тільки рішення найважливіших техніко-економічних проблем і, перш за все, задачі кардинального підвищення продуктивності суспільної праці, але й досягнення важливого соціального ефекту. Суть його – у якісному і здійснюваному повсюдно перетворенні умов і характеру праці, наповнення його творчим змістом. Так, на перспективу до 2015 р. намічено до 15–20 % знизити питому вагу ручної праці у виробничій сфері, усунути важку фізичну працю, скоротити сферу застосування праці, що протікає в монотонних або в шкідливих для здоров'я умовах. Соціальний результат прискорення економічного зростання – якісно новий ступінь підвищення рівня народного добробуту.

Рівень економічного зростання країни характеризується декількома групами показників: 1) виробництво матеріальних благ (валового внутрішнього продукту, національного доходу) на душу населення; 2) показники ефективності функціонування національної економіки (фондовіддача, матеріаломісткість, продуктивність праці, ефективність капітальних вкладень та ін.); 3) виробництво основних видів продукції на душу населення (рівень розвитку окремих галузей); 4) рівень використання природних ресурсів (залучених в господарський обіг земельних, паливно-енергетичних ресурсів; корисних копалин); 5) структура суспільного виробництва (питома вага промисловості і сільського господарства в народному господарстві; питома вага виробництва засобів виробництва; співвідношення фондів споживання та накопичення); 6) рівень та якість життя населення.

Одним із головних показників економічного розвитку країни є виробництво валового внутрішнього продукту (або національного доходу) на душу населення. Незважаючи на більш високі темпи економічного зростання, за цим показником Україна значно поступається розвиненим країнам світу. Слід відмітити, що цей розрив за останні роки зростає (табл. 10.7).

Як зазначено з даних таблиці, в 2010 р. найвищі показники рівня виробництва валового внутрішнього продукту на душу населення мають США, Швеція та Німеччина, які складають 42,7, 33,7 і 33,5 тис. дол. Деяко меншим обсяг виробництва на одну особу є в Англії та Франції, який становить відповідно 32,3 та 29,7 тис. дол. В Україні в порівнянні з іншими країнами виробництво валового внутрішнього продукту є найменшим. В 2010 р. виробництво валового внутрішнього продукту на од-

ну особу (дол. США за ПКС 2005 року) в Україні становило 34,9 % від рівня Польщі, а у порівнянні з більш розвиненими країнами світу цей розрив ще вагомійший.

Таблиця 10.7 – Валовий внутрішній продукт на одну особу в країнах світу за 2000–2010 рр. (дол. США за паритетом купівельної спроможності 2005 року)

Країни	2000 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Україна	3 706	6 058	6 578	6 766	5 793	6 055
Російська Федерація	8 595	12 879	14 015	14 767	13 617	14 166
Польща	11 814	14 655	15 656	16 459	16 707	17 326
Греція	20 503	25 738	26 733	26 900	26 243	25 021
Франція	28 297	30 076	30 576	30 379	29 388	29 661
Швеція	29 146	33 915	34 783	34 299	32 194	33 740
Німеччина	30 551	32 461	33 365	33 754	32 257	33 477
Сполучене Королівство	29 591	33 445	34 116	33 865	32 009	32 339
США	39 750	43 391	43 801	43 397	41 890	42 722

Світова економічна криза 2008–2009 рр. призвела до скорочення виробництва валового внутрішнього продукту на одну особу у більшості країн світу. Проте темпи скорочення виробництва у розрахунку на одну особу в Україні у порівнянні з іншими країнами світу були значно вищими. Так, у 2009 р. виробництво валового внутрішнього продукту на одну особу у порівнянні з 2008 р. у Франції скоротилося на 3,3 %, в Швеції – на 6,1 %, тоді як в Україні – відповідно на 14,4 %.

Разом з тим, якщо для розвинутих країн світу за 1990–2010 рр. характерна тенденція до постійного збільшення виробництва валового внутрішнього продукту, тоді як в Україні навіть в 2010 р. воно становило лише 62,7 % в порівнянні з 1990 р.

Чималі підступи таїть у собі використання показника зростання національного доходу в розрахунку на душу населення. Позитивним моментом його застосування є те, що він може згладити розходження в демографічних процесів. Однак у конкретній ситуації його використання може дати перевернутий інформації в силу демографічної ситуації, що погіршується. У підсумку при нульовому рості національного доходу (або навіть його зниженні в межах 1–3 % у річному численні) ми одержимо оптимістичну картину ефективності економіки, що підвищується, (націона-

льний дохід або валовий внутрішній продукт на душу населення).

У значній мірі про рівень економічного розвитку судять на підставі галузевої структури національної економіки. Висока питома вага галузей обробної промисловості є важливою ознакою високорозвинутої країни. І навпаки, значна питома вага галузей сільського господарства в структурі народного господарства є свідченням відсталості, низькотехнологічності, неконкурентоспроможності національної економіки. Водночас важливим індикатором є і структура самої обробної промисловості та окремих її складових, зокрема питома вага машинобудування, хімічної промисловості та ін. галузей, які забезпечують науково-технічний прогрес.

Про рівень економічного розвитку країни судять і за виробництвом і споживанням деяких основних видів продукції, перш за все енергоспоживання на душу населення. У теперішній час енергетика лежить в основі розвитку всіх галузей народного господарства. Тому цей показник характеризує досягнутий рівень виробництва, а також можливості подальшого розвитку національної економіки та ступінь задоволення потреб людей. Важливими видами промислової продукції на душу населення, які свідчать про рівень розвитку країни, є виробництво автомобілів, телевізорів, персональних комп'ютерів, пластмас, мінеральних добрив, машин та устаткування, паперу, одягу, взуття та інших товарів широкого вжитку. Серед сільськогосподарської продукції важливе значення має виробництво на душу населення основних продуктів споживання: зерна, м'яса, молока, овочів, фруктів тощо. Подушні показники виробництва основних видів продуктів харчування в країні дають змогу судити про рівень задоволення потреб населення за рахунок власного виробництва.

Рівень економічного розвитку національної економіки визначають на підставі групи показників, що характеризують рівень життя населення. До них відносять наступні: середня тривалість життя населення; рівень освіти, зокрема, рівень письменності та питому вагу населення з вищою освітою; середня тривалість робочого дня, денне споживання калорій на душу населення; питома вага людей, що користуються Інтернетом, рівень забезпечення житлом та ін.

Питання до самоперевірки

1. За допомогою яких показників вимірюється економічне зростання?
2. Чим відрізняється екстенсивний та інтенсивний тип економічного зростання?
3. З'ясуйте основні фактори, що визначають темпи економічного зростання.
4. У чому полягають основні засади переходу до моделі сталого

(збалансованого) розвитку національної економіки?

5. Визначте ефективність економічного зростання в Україні.

Тести

1. Збільшення кількості товарів і послуг, що виробляє національна економіка; матеріально виражається у збільшенні реального валового внутрішнього продукту (національного доходу) – це:

- а) економічний розвиток;
- б) економічне зростання;
- в) економічний потенціал;
- г) економічна політика.

2. Сукупність характеристик того чи іншого суспільного розвитку, у якому зосереджені найбільш істотні риси відтворення суспільного продукту, а також відтворення виробничих відносин – це:

- а) тип економічного зростання;
- б) темп економічного зростання;
- в) фактори економічного зростання;
- г) середня величина темпів економічного зростання за окремий період.

3. У якому варіанті правильно визначено сутність інноваційного розвитку?

- а) збільшення обсягів виробництва продукції в країні на основі залучення додаткових факторів виробництва на незмінній технічній основі;
- б) процес розвитку економічної системи, що забезпечується змінами потенційної продуктивності суспільного виробництва внаслідок прирощення запасу наукового знання;
- в) збільшення обсягів виробництва в країні на основі підвищення ефективності використання усіх видів ресурсів;
- г) процес розвитку економічної системи, що забезпечується створенням сприятливого інвестиційного клімату.

4. Абсолютний приріст обсягу виробництва в національній економіці за визначений проміжок часу вимірюється:

- а) у матеріально-речовій формі;
- б) у грошовій формі;
- в) у грошовій формі, але у порівняних цінах або без урахування зростання цін;
- г) у грошовій формі, але у фактичних цінах.

5. Темпи економічного зростання як економічний показник характеризують зростання:

- а) нагромадження виробничого капіталу в матеріальній сфері;
- б) обсягів виробництва матеріально-речових благ (в поточних цінах);
- в) сукупності (фізичного обсягу) матеріально-речових благ, вироблених в національній економіці;

г) доходів населення країни (з урахуванням інфляції).

6. Класифікацію типів економічного зростання на екстенсивний та інтенсивний визначає:

- а) зміна норми нагромадження;
- б) характер додаткових вкладень і заходів для поліпшення використання діючих фондів;
- в) ефективність використання виробничих фондів;
- г) органічна будова капіталу.

7. Центральний банк прийняв рішення про зменшення курсу національної валюти в порівнянні з іноземною. Як це вплине на економічне зростання:

- а) буде стимулювати збільшення виробництва товарів, що експортуються, та зменшення товарів, що імпортуються країною;
- б) приведе до збільшення виробництва товарів, що експортуються та імпортуються країною;
- в) призведе до зменшення виробництва товарів, що експортуються країною та збільшення обсягів імпорту;
- г) призведе до зменшення виробництва товарів, що експортуються, та збільшення обсягів увезення товарів, що імпортуються країною.

8. Співвідношення вартості витрат матеріалів (проміжної продукції за винятком споживання основного капіталу) до обсягу випущеної за визначений період (рік) продукції (валового внутрішнього продукту) – це:

- а) матеріаломісткість;
- б) фондомісткість;
- в) фондовіддача;
- г) норма нагромадження капіталу.

9. Вид економічного зростання, яке характеризується тим, що хоча підвищення продуктивності праці досягається за рахунок додаткових витрат уречевленої праці, але економія останнього компенсує ці витрати, і виробничі фонди зростають тими ж темпами, що і суспільний продукт або національний дохід:

- а) фондозберігаюча форма економічного зростання;
- б) фондомістка форма економічного зростання;
- в) нейтральна форма економічного зростання;
- г) тип економічного зростання.

10. Довготермінові вкладення коштів у реальні активи, як матеріальні (будівлі, споруди, обладнання, приріст матеріальних запасів), так і нематеріальні (ліцензії, патенти, права користування та ін.) – це:

- а) інвестиції фінансові;
- б) інвестиції реальні;
- в) інвестиції чисті;
- г) інвестиції портфельні.

Перелік джерел інформації

1. Башнянін Г. І. Фінансово-кредитний механізм державного регулювання економічного зростання в Україні / Г. І. Башнянін, М. В. Корякін, Б. І. Кабаці, Ю. О. Самура, Т. В. Черниченко. – Львів, 2011. – С. 7–65, 85–91.
2. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Фенікс, 2003. – С. 641–694.
3. Зверков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії : монографія / М. І. Зверяков. – Одеса : Астропринт, 2012. – С. 200–216.
4. Зимовець В. В. Державна фінансова політика економічного розвитку / В. В. Зимовець. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2010. – Гл. 3.
5. Национальная экономика : учебник / под ред. В. П. Савченко. – М. : Экономистъ, 2005. – С. 361–363.
6. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 рр.). «Шляхом європейської інтеграції»/ за ред. А. С. Гальчинського, В. М. Гейця. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – Гл. 2–4.
7. Фінансово-економічні механізми інноваційно-інвестиційного розвитку України: Колективна наукова монографія / О. А. Кириченко, С. А. Єрохін та ін.; за ред. О. А. Кириченко. – К. : Національна академія управління, 2008. – Гл. 3.

Глава 11. ІНСТИТУЦІЙНІ ФОРМИ ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

1. Тенденції розвитку світових інтеграційних процесів та їх вплив на формування національних ринків товарів, послуг і капіталу.
2. Інституційні основи і форми економічної та політичної інтеграції в Україні.
3. Співробітництво основних міжнародних фінансово-кредитних інститутів з Україною.

1. Тенденції розвитку світових інтеграційних процесів та їх вплив на формування національних ринків товарів, послуг і капіталу

Важливим фактором забезпечення економічного розвитку, підвищення конкурентоспроможності та ефективності національної економіки є економічна інтеграція. Її необхідність викликана неспроможністю країни за допомогою власних обмежених ресурсів задовольняти зростаючі пот-

реби суб'єктів національної економіки. На сьогоднішній день навіть високорозвинені країни не в змозі задовольнити попит на продукцію за рахунок власного виробництва. Розвиток інтеграційних процесів є об'єктивною тенденцією сучасного світового господарства.

Аналіз світового досвіду свідчить, що формування замкнутих національних економік призводить до неефективного використання ресурсів, уповільнення розвитку у різних сферах народного господарства. Водночас, відкритість національної економіки, участь країни в інтеграційних процесах є потужним стимулом для прискорення темпів розвитку, підвищення ефективності виробництва та покращення добробуту населення.

Однієї з найважливіших цілей економічної інтеграції є використання переваг міжнародного поділу праці, спеціалізації та кооперації при виробництві товарів та наданні послуг, що забезпечує прискорення економічного розвитку та підвищення ефективності використання матеріальних, трудових та фінансових ресурсів країни.

Економічна інтеграція є формою інтернаціоналізації господарської діяльності двох або більшої кількості держав, що характеризується взаємопроникненням та взаємодією їх національних економічних процесів та проведенням узгодженої економічної політики. Інтеграція є відносно новою формою міждержавної економічної взаємодії, основу якої утворили міжнародна спеціалізація виробництва та міжнародний поділ праці. Держави, що приєднуються до інтеграційних процесів, перед цим проходять декілька попередніх станів, починаючи з утворення зони вільної торгівлі, коли скасовують взаємні торгові бар'єри, але при цьому зберігають їх в економічних відносинах з третіми країнами. Також на стадії створення зони вільної торгівлі країни-учасниці можуть вводити або відмінити митні або інші обмеження, укладати будь-які торгівельно-економічні угоди. Тому країни, що створили зону вільної торгівлі, зберігають митні кордони і контролюють походження товарів, що перетинають державні кордони для унеможливлення пільгового проводу товарів з третіх країн.

Якщо держави утворюють митну спілку, то вони ще більш поглиблюють взаємовідносини, бо не обмежуються самим лише скасуванням взаємних торгових бар'єрів, але й утворюють єдину систему зовнішніх торгових бар'єрів та загальне мито по відношенню до усіх третіх країн. При цьому замість митниць, що діють на внутрішніх кордонах країн-учасниць такої спілки, утворюється митниця на кордонах єдиного митного простору, сформованого даними країнами. Прикладом успішної діяльності такої митної спілки є Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), яке протягом тривалого часу, починаючи з кінця 60-х років, знаходилось саме на цій стадії взаємодії, поступово розвиваючись в бік повноцінного спільного ринку.

Саме на цій стадії починають функціонувати наднаціональні органи економічного угруповання, які за рішенням країн-учасниць мають контрольні права та повинні виконувати певні координуючі та розпорядчі функції. Таким чином, має місце добровільне делегування державами деякої частини своїх суверенних повноважень спеціально створеним міждержавним структурам в інтересах кращої координації та просування інтеграційних процесів. Рішення, що прийняті даними особливими органами, є обов'язковими для виконання відповідними національними організаціями та органами керування країн-учасниць інтеграційного об'єднання. Подальший розвиток інтеграційного процесу, перехід до наступних, більш високих стадій інтеграції супроводжується збільшенням повноважень та значення наднаціональних органів.

Початковою стадією вже безпосередньо інтеграційної взаємодії є створення спільного ринку, коли держави-учасниці домовляються між собою щодо вільного перетину через національні кордони вже не тільки товарів, але й усіх інших відомих факторів виробництва, формуючи таким чином дійсно загальний повноцінний ринковий простір. Прикладом може слугувати те ж Європейське економічне співтовариство, яке пройшло в своєму розвитку і цю стадію і тому тривалий час мало і іншу назву – «Спільний ринок».

Врешті-решт повноцінна інтеграційна співпраця передбачає, що держави-учасниці мають домовитися не тільки про взаємне скасування мита або організувати взаємоплатежі, але й проводити спільну торговельну та економічну політику по відношенню до третіх країн, уніфікувати свою державну економічну політику. На цій стадії взаємодії загальна економічна політика по відношенню до навколишнього світу поступово доповнюється і узгодженою зовнішньою політикою, що, в свою чергу, надає ще більше можливостей взаємовигідного об'єднання зусиль в інтересах економічного розвитку. На цій, найбільш високій стадії інтеграційної взаємодії, наднаціональні органи набувають виключної значущості та остаточно завершують процес своєрідного поділу міждержавних влад – на законодавчі, виконавчі та судові органи інтеграційного співтовариства з чітко обкресленими функціями.

Останнім часом інтеграційний процес захопив практично всі континенти та призвів до утворення багатьох регіональних торговельно-економічних блоків, більшість з яких мають кінцевою метою своєї діяльності саме вихід на інтеграційну стадію економічного співробітництва. Для більшості країн світу це є об'єктивно необхідним, тому що конкурентна боротьба за ринки збуту та джерела сировини набрала стрімких обертів та зробила вкрай потрібною кооперацію матеріально – фінансових та виробничих зусиль держав – сусідів, що дозволяє зменшувати сукупні витрати та

виступати єдиною силою проти конкурентів на світовому ринку.

Важливу роль у розвитку інтеграційних процесів відіграють регіональні угруповання. Слід з'ясувати, що на сучасному етапі в регіональній інтеграції вбачають шлях до розвитку своєї економіки та зміцненню міжнародних позицій не лише малі, але й великі високорозвинені держави, такі як США, Німеччина, Франція, Японія, Китай та ін. Серед економічних об'єднань країн необхідно виділити Європейський Союз, Північноамериканську зону вільної торгівлі НАФТА, організацію Азіатсько-Тихоокеанського співробітництва (АТЕК), ОПЕК та ін. Прискореними темпами розвиваються інтеграційні процеси у Центральній та Північній Америці, Східній Європі, Африці.

Вивчаючи вплив інтеграційних процесів на формування національних ринків товарів, робочої сили і капіталу, важливо звернути увагу на те, що економічна інтеграція повинна бути орієнтована на досягнення реальних економічних інтересів країни, отримання взаємної вигоди, забезпечення рівноправності відносин сторін, що не обмежує суверенітет держави.

Інтеграція економіки країни ґрунтується на системі принципів, серед яких особливу роль займає створення вільної економічної системи, що передбачає вільний рух товарів, робочої сили та капіталу. Досвід розвинених країн свідчить, що утворення інтеграційних об'єднань – тривалий процес, який на початковому етапі може навіть призвести до погіршення економічного стану країни. Проте інтеграція на основі рівнопартнерських відносин позитивно впливає на економічний розвиток країн-учасниць.

Входження України до світової економіки потребує докорінної зміни усіх елементів народного господарства – виробництва, кредитно-фінансової, бюджетно-податкової системи та ін. Ці заходи повинні бути спрямовані на створення вискоєфективної конкурентоспроможної національної економіки, здатної забезпечити високий рівень життя населення країни.

Сучасні інтеграційні процеси характеризуються інтернаціоналізацією господарського життя, глобалізацією світової економіки, розвитком транснаціональних компаній. Проте сучасні інтеграційні процеси супроводжуються загостренням екологічних проблем, посиленням торговельно-фінансової та кредитної експансії, що об'єктивно потребує необхідності активного державного регулювання економічних процесів на основі економічної інтеграції.

Слід зазначити, що сучасна міжнародна економічна інтеграція відбувається під впливом процесу світової глобалізації. Глобалізація уявляє собою процес обміну товарами, послугами, капіталом та робочою силою, що виходить за межі державних кордонів. Останні десятиріччя ХХ ст. Були ознаменовані постійно зростаючою тісною взаємодією еко-

номічних, політичних, соціальних, правових, інформаційних, культурних та інших трансакцій, створенням глобальної світової системи господарських відносин.

Становлення України як сучасної європейської держави не може здійснюватися без ефективної інституційної системи, бо саме вона є запорукою демократичного розвитку держави, балансу різнорівневих інтересів у суспільстві і в кінцевому рахунку економічного зростання.

2. Інституційні основи і форми економічної та політичної інтеграції України

На нинішньому етапі перед Україною стоїть складне завдання, сутність якого полягає у виборі напрямку інтеграції національної економіки. Проблематика міжнародної економічної інтеграції повинна бути постійно у полі зору Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів. Стає більш очевидним, що Україна, враховуючи географічне розташування та наявний економічний потенціал, повинна розвивати різні форми інтеграції у світове господарство. Проте основний їх напрям – розвиток і поглиблення взаємної співпраці з країнами СНД. Такий курс, проте, не зменшує значення і рівноправних та взаємовигідних зв'язків України з розвиненими та з країнами, що розвиваються.

Розвиток інтеграційних процесів є об'єктивною тенденцією сучасного світового господарства. Україна, як самостійна держава, прагне долучитися та посилити свою роль та ступінь впливу в інтеграційних процесах на світовому та європейському рівнях. Включення економіки України до системи світогосподарських зв'язків передбачає формування економічних, правових, інституційних передумов для її інтеграції у світову економіку.

З набуттям незалежності Україна постала перед необхідністю вирішувати нові складні завдання, пов'язані з втратою багаторічних та численних економічних зв'язків з колишніми партнерами по СРСР. Виникла потреба політичного та економічного позиціювання України як суверенної держави у світовому просторі. Україна ідентифікує себе як європейську державу, що обумовлено її історичним минулим, географічним становищем та економічними зв'язками з європейськими країнами.

Сьогодні Україна є частиною євразійського геоекономічного простору, тому становище України та її майбутнє нерозривно пов'язані з процесами формування Євразії як єдиного геоекономічного комплексу. Крім того, економічне становище України і євразійського простору в цілому знаходиться під впливом трьох провідних економічних і політичних світових центрів: ЄС, США та Росії, а також загальної тенденції глобалізації.

Зовнішня політика України є багатовекторною, націленою на входження її в усі європейські та глобальні наднаціональні інститути. Ці напрями успішно реалізовано: Україна стала членом ОБСЄ і МВФ, групи Світового банку, увійшла у в ПАСЕ і до складу СБ ООН (на один термін). Вона співпрацює з МБРР та ЄБРР, бере участь у ГУАМ, за її дипломатичною ініціативою було організовано Чорноморське економічне співтовариство (ЧЕС). Також Україна стала членом СОТ, чого довго прагнула і що, безумовно, стало важливим кроком на шляху до поглиблення інтеграційних зв'язків зі світом.

Європейська інтеграція є визначальним чинником як зовнішньої, так і внутрішньої політики держави, зміцнює безпеку та позитивно впливає на відносини України з іншими державами. Реалізація курсу на інтеграцію до ЄС забезпечує гарантії верховенства права, дотримання прав людини, розвиток в Україні громадянського суспільства і демократії, побудову соціально орієнтованої ринкової економіки. Це є пріоритетним напрямком соціально-економічного міжнародного співробітництва ще з початку 1990-х років. Рухаючись у цьому напрямку Україна уклала цілий ряд міжнародних та державних договорів, за якими вона є активним учасником таких програм як ЦЕФТА (Угода про розвиток вільної торгівлі в Центральній Європі), НАТО, ТАСІС, «Підготовка шляхів до запровадження інструменту нового суспільства» з Вишеградською групою. Разом з європейськими сусідами Україна створює єврорегіони для забезпечення транскордонного співробітництва: «Буг», «Карпати», «Нижній Дунай».

Європейський вибір України не означає її однозначного тяжіння до Європи, а передбачає створення системи взаємовідносин України у просторі Росія – Європа – Північна Америка – СНД. Саме ця система у глобальному контексті і є визначальною для розвитку України на коротко- та довгострокову перспективу.

Останні майже 300 років Україна розвивалась в складі системи «Росія – СРСР – СНД» і тому відновлення повноцінної співпраці з колишніми партнерами дозволило б їй поліпшити структуру вітчизняної економіки – на користь високотехнологічних галузей – авіабудування, суднобудування, енергомашинобудування, воєнно-промислового комплексу (ВПК). Саме завдяки російському ринку (а також ринкам інших пострадянських країн) ці галузі змогли вижити і мають шанс повністю відновитися. Слід також урахувати, що приєднання України до інтеграційних процесів на пострадянському просторі призвело б до здешевлення імпорتنих енергоресурсів та скорочення витрат підприємств. Таким чином конкурентоспроможність вітчизняних виробництв мала б значно зрости.

Що стосується розвитку відносин з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, то вони розвиваються поступово, виважено,

оскільки інтеграція в цьому напрямку потребує рішення багатьох економічних та політичних питань та адаптації законодавства України до вимог та специфіки регіона.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку Україна має шість генеральних векторів розвитку економічної інтеграції: Європейський Союз (ЄС), Співдружність Незалежних Держав (СНД), економічно-політичне об'єднання країн Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ), Чорноморське економічне співтовариство (ЧЕС), Світова організація торгівлі (СОТ). Зазначені шість основних векторів зовнішньоекономічного співробітництва для України є головними, що відповідають національним пріоритетам. Активне залучення держави до системи світової економіки сприятиме забезпеченню створенню умов для прискореного економічного розвитку, підвищення конкурентоспроможності національної економіки, зростання рівня добробуту населення. Крім зазначених основних напрямків, Україна має численні менш масштабні домовленості, які реалізовані у формі співробітництва між прикордонними регіонами або за функціональним чинником.

Законом України «Про основні засади зовнішньої політики України від 2 липня 1993 р., Концепцією національної безпеки та іншими нормативно-правовими актами визначено стратегічний курс на євроатлантичну інтеграцію. У червні 1994 р. між ЄС та Україною підписана Угода про Партнерство і Співробітництво, яка набула чинності в березні 1998 р. За обсягами торговельного обороту ЄС є другим найбільшим торговельним партнером України після Російської Федерації. Кінцевою стратегічною метою України є її приєднання до Європейського Союзу, тобто набуття членства.

Важливо Україні поглибити інтеграцію з торговельними інститутами, з яких найбільшим є Світова організація торгівлі (СОТ), членом якої наша країна стала на початку 2008 р. Така політика, що передбачає зменшення тарифних та нетарифних бар'єрів на шляху руху товарів, робочої сили та капіталу, потребує реальних заходів для її реалізації. В першу чергу це стосується правового врегулювання відносин власності, удосконалення податкового законодавства, створення сприятливого інвестиційного клімату в країні.

Інтеграція України у глобальну світову економічну систему необхідна перш за все для подальшого розвитку національної економіки, підвищення її ефективності та конкурентоспроможності, забезпечення соціальних та політичних прав та свобод громадян. Розглядаючи напрями інтеграції України у світовий економічний простір та оцінюючи надбання останніх двох десятиріч, необхідно відзначити, що формально економіка України є достатньо інтегрованою, оскільки присутні такі ознаки, як:

- зростання частки співпраці України з економічно розвиненими

країнами в науково-технічній та виробничій сферах;

- значне зростання інвестиційної привабливості країни внаслідок відкритості її економіки для іноземних інвесторів;
- створення внутрішньоконвертованої національної валюти, валютних резервів, плаваючого валютного курсу міжбанківської валютної біржі;
- лібералізація зовнішньоторговельних взаємозв'язків;
- приєднання до міграційних процесів;
- участь у ряді міжнародних економічних організацій та проектів.

Але крім цих позитивних ознак активізації інтеграційної діяльності слід зазначити і негативні: зростання залежності економіки України від світової політичної та економічної кон'юнктури; можливість зниження конкурентоспроможності вітчизняних товарів внаслідок нездатності товаровиробників працювати за світовими стандартами; можливість перетворення України в джерело сировини для розвинутих країн при переважанні експорту не кінцевих товарів, а сировини та напівфабрикатів для подальшого виробництва.

Україна відносно нещодавно почала робити перші кроки, беручи участь у сучасних світових процесах. Будівництво незалежної України об'єктивно потребує її входження в світове господарство на принципах рівноправ'я та взаємовигідного співробітництва. Можливість економічного, соціального та політичного розвитку держави як складової світового господарства, залежить від того, наскільки успішно будуть проходити ці процеси. Вибираючи шляхи інтеграції Україна повинна знайти свій, беручи до уваги географічне та геополітичне становище, науковий та ресурсний потенціал, стрімкі тенденції світового розвитку.

Світовий досвід вказує на те, що є дві найбільш типові моделі зовнішньоекономічної стратегії: імпортозамінююча та експортоорієнтована. Імпортозамінююча модель характерна для країн зі слабкою неконкурентоспроможною економікою, де попит на промислові товари задовольняється здебільшого за рахунок імпорту. Економічне зростання та подолання відставання пов'язується з заходами по обмеженню імпорту, валютними обмеженнями, перешкодами щодо вивезення національного капіталу. Така модель дійсно на деякий час забезпечує зростання виробництва за рахунок обмеження конкуренції з боку імпортованих товарів на внутрішньому ринку, поповнення бюджету за рахунок збільшення мита та продажу ліцензій тощо. Але згодом, для задоволення зростаючих потреб промисловості в сировині, енергії, технологіях, які можна задовільнити здебільшого за рахунок імпорту, доводиться експортувати власну продукцію, щоб отримати валютні надходження.

Проблема полягає в тому, що підприємства, відокремлені від зовнішньої конкуренції, випускають неконкурентоспроможну на світових

ринках продукцію. Хронічна нестача конвертованої валюти спричиняє боротьбу довкола її розподілу. Якщо країна має власні запаси корисних копалин, то вона має можливість експортувати сировину для поповнення валютних запасів, а якщо така можливість відсутня через нестачу сировини, то країна дуже швидко досягає межі можливостей імпортозамінюючої моделі. Таку модель в останні десятиріччя обрали деякі латиноамериканські країни.

Україна, незважаючи на бажання швидко інтегруватися у світову економіку, деякий час активно використовувала заходи по скороченню імпорту (митні обмеження, квотування імпорту тощо). Але з часом, зважаючи на необхідність реструктуризації економіки, збільшення продуктивності праці та темпів економічного зростання, було віддано перевагу іншій – експортоорієнтованій – моделі, яку використовували свого часу США, пізніше – західноєвропейські країни та Японія, нові індустріальні держави. Така модель припускає відкриття внутрішнього ринку для імпорту з одночасним гнучким захистом вітчизняного виробника; виявлення та реалізацію конкурентних переваг у світовій та регіональній економіках; створення фінансових умов для міжнародного підприємництва (стабільна грошова одиниця, конвертована національна валюта, розвинута банківська інфраструктура); приведення національного зовнішньоекономічного законодавства у відповідність із світовим.

Вітчизняні підприємства за умов реалізації експортоорієнтованої моделі отримують деякі переваги, пов'язані перш за все зі свободою вибору бізнес – партнерів, ринків збуту продукції, можливістю залучення іноземних інвестицій. Іноземні інвестиції стимулюють інтеграцію у систему міжнародного поділу праці, сприяють реструктуризації та модернізації виробництва, залученню сучасних технологій, впровадженню норм нової етики праці, взаємовідносин продавця та покупця, досвіду праці сучасних підприємств. Україна є достатньо привабливою для іноземних інвесторів завдяки великому потенційному ринку (45 млн людей), високому рівню освіти та кваліфікації трудових ресурсів, вигідному геополітичному становищу, низькому рівню заробітної плати, економічному потенціалу.

Але надходження іноземних інвестицій у вітчизняну економіку не є стабільно високими і достатніми для вирішення проблем національної економіки. Потенціал українського ринку лише частково освоєний іноземними інвесторами, які, як правило, стикаються з складними та нестабільними умовами співробітництва з боку України, що мало хто з них висловлює бажання робити капіталовкладення. Обсяг прямих іноземних інвестицій в національну економіку в 2010 р. становив близько 7 млрд дол. Кошти було вкладено переважно у розвиток торгівлі, сфери послуг, фі-

нансового сектору, в той час як багатьох потенційних інвесторів дуже цікавить також аграрний сектор, виробництво «зеленої енергії» та біопалива, розбудова транспортної, туристичної інфраструктури тощо. Потенціал українського ринку лише частково освоєний іноземними інвесторами. Тому вкрай необхідно створення інституціональних умов для надходження прямих іноземних інвестицій та доступу до міжнародних валютних ринків, бо саме зростаючі інвестиції є основною умовою забезпечення високих темпів економічного зростання.

Набагато кращою є ситуація із входженням України до світового інформаційного суспільства, оскільки є наявним не тільки достатній рівень комп'ютеризації населення, але й повний рівень культури користування цими засобами отримання та передачі інформації.

Одним з проявів глобалізації та інтеграції в Україні стала міграція трудових ресурсів на світові ринки праці, переважно в якості дешевої робочої сили. Водночас еміграція із країни кваліфікованих спеціалістів суттєво знижує її трудовий потенціал. Вкрай загостреною є проблема інтелектуальної міграції, де Україна вже досягла порогу «критичної маси», перебільшення якої веде до незворотних наслідків. За двадцять років з країни виїхала чверть спеціалістів з вченими ступенями кандидатів та докторів наук, понад 5 млн громадян України працює за її межами.

Важливим напрямом забезпечення сталого економічного розвитку країни є також нарощування конкурентоспроможності національної економіки. Конкурентоспроможність національної економіки – це стійке становище країни на внутрішньому та зовнішньому ринках, зумовлене економічними, соціальними та політичними факторами; здатність країни до вироблення товарів та послуг у відповідності зі встановленими міжнародними стандартами; спроможність країни навіть під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів досягти соціально-економічної оптимальності для забезпечення зростання реальних доходів населення.

Аналіз міжнародних рейтингів дозволяє визначити місце країни у світовій економічній системі. Так, за показником індексу глобальної конкурентоспроможності Україна посіла у 2009 р. 82 місце серед 133 країн світу. Її індекс становив 3,95, в той час як індекси високорозвинутих країн, що займають найвищі позиції (США, Швейцарія, Данія, Швеція, Німеччина та ін.), складають 5,51–5,67. За індексом економічної свободи у 2010 р. Україна посіла 62 місце серед 179 країн, за світовим рейтингом конкурентоспроможності у 2010 році – 57 місце серед 58 країн, за індексом простоти ведення бізнесу у 2010 р. 142 місце серед 183 країн. В Україні найскладніша серед Європейських країн система оподаткування.

Одним з найважливіших показників добробуту громадян є індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), що враховує тривалість життя,

стан медицини та освіти. В Україні за останні п'ять років цей індекс дещо зріс – з 0,69 до 0,71, і Україна перейшла із групи країн з середнім індексом до групи країн з високим індексом. Згідно з цим індексом Україна займає 69 місце. Даний рівень вдалося набрати завдяки зростанню рівня освіченості нації. Подальший економічний розвиток країни, подолання політичного відставання від прогресуючих держав, що активно перетворюють свої економіки, потребує створення сприятливих інституційних умов для реалізації конкурентних переваг країни. Найбільш дієвим і ефективним у цьому напрямку було б поєднання структурної перебудови економіки з нарощуванням її інноваційного потенціалу. Для цього необхідно:

- створити умови для поліпшення інвестиційного клімату та проводити політику залучення інвестицій, особливо у перспективні та пріоритетні галузі економіки;
- сприяти розвитку високотехнологічних галузей, що виробляють наукомістку, ресурсощадну, експортоорієнтовану продукцію;
- стимулювати інноваційну діяльність підприємств (шляхом впровадження податкових пільг та кредитів);
- сприяти створенню та розвитку високотехнологічних підприємств, кооперованих з відповідними підприємствами країн ЄС, СНД та Азійсько-Тихоокеанського регіону;
- поліпшити структуру експорту та раціоналізувати імпорт.

Таким чином, інтеграційна діяльність в Україні повинна здійснюватись з урахуванням глобальних трансформацій у напрямку співпраці з іншими державами та світовими економічними організаціями.

3. Співробітництво основних міжнародних фінансово-кредитних інститутів з Україною

Входження економіки України до світової економіки, інтеграція з країнами Європейського Союзу неможлива без належної фінансової підтримки приватних і державних кредитних інститутів. Потрібно поглибити знання щодо інститутів та форм міжнародної економічної інтеграції. Особливу увагу слід приділити інтеграції України із такими світовими фінансовими інститутами, як Світовий банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції та розвитку, з якими наша країна успішно працює на протязі останніх років.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) відіграє ведучу роль серед міжнародних кредитних організацій, частка якого в загальній сумі кредитних вкладень становить понад 60 %. Головним напрямком програми співпраці України з МВФ є забезпечення фінансової ліквідності, конвертованості

національної валюти, грошової стабілізації та зменшення дефіциту державного бюджету.

Одним із головних завдань реформування державного сектору економіки в Україні на найближчий період є подальше поглиблення реформування соціальних, політичних і економічних відносин, що забезпечить прискорення соціально-економічного розвитку, структурну перебудову та покращення рівня добробуту населення. Важлива роль у підтримці реалізації системних реформ належить Світовому банку, який є другим, після МВФ, кредитором України – його частка складає близько 30 %. Починаючи з 1992 р. Україна є членом всіх структур Світового банку – Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР), Міжнародної фінансової корпорації (МФК) та Міжнародної асоціації розвитку (МАР).

Стратегічними пріоритетами Світового банку при співробітництві з Україною є створення умов для зростання економіки, сприяння інституційному розвитку, реорганізація системи соціального захисту і забезпечення справедливого доступу до базових соціальних послуг. Зокрема, діюча стратегія передбачає підтримку реформування напрямків економічної політики та інститутів з метою підвищення ефективності роботи державних органів влади і створення сприятливих умов як для внутрішніх, так і для зовнішніх інвесторів.

Програма співробітництва Світового банку з Україною направлена на інституційний розвиток. Загальна направленість спільної стратегії спрямована на укріплення головних функцій системи бюджетно-податкового регулювання, а також на здійснення системної реформи державного адміністрування (функцій і організаційної структури уряду), державної служби та ін. При реформування бюджетно-податкового управління зусилля Світового банку направлені на реалізацію трьох пріоритетних напрямів: 1) міжбюджетні відносини; 2) управління державними фінансами на різних рівнях; 3) аналіз ефективності використання державних витрат.

В області розвитку реального і фінансового секторів економіки програма Світового банку передбачає підтримку України по таких напрямках: ліквідація факторів економічної політики, що сприяють розвитку корупції; реформування природних монополій з метою обмеження монопольного ціноутворення; усунення факторів, що обмежують вхід на ринок та вихід з нього, а також інших перепон, що обмежують розвиток конкуренції; укріплення корпоративного управління; реформування ринків праці; підвищення стійкості та ефективності банківської системи і фондового ринку; удосконалення правових та інституційних форм контролю за виконанням контрактів та захисту прав власності.

Світовий банк сприяє їх спільному вирішенню на основі кредитних

операцій, а також здійснює технічне сприяння і надає консультації. Кошти Світового банку на відміну від кредитів МВФ спрямовані на реалізацію різноманітних програм, зокрема, на фінансування довгострокових інвестиційних проектів, підтримку українських підприємств, страхування імпорту тощо.

В рамках нової програми кредитування діяльність Світового банку спрямована на підтримку реформи системних інститутів та економічної політики в цілому. В цьому зв'язку кредитування, а також надання аналітичних і консультативних послуг банку направлені на:

- обмеження доступу до системи державного соціального захисту з тим, щоб забезпечити допомогу тим, хто в ній дійсно потребує;
- зменшення диференціації допомоги, що надається в рамках державної системи соціального захисту, для найменш захищених верств населення (пенсіонерів, інвалідів, вагітних жінок, дітей);
- забезпечення того, щоб виплати тимчасово непрацездатним особам (допомога по безробіттю) не підривали у людини прагнення до трудової діяльності;
- забезпечення «прозорості» та ефективності використання державних коштів.

В соціальній сфері велике значення набувають пілотні проекти, в рамках яких відпрацьовуються заходи по підвищенню ефективності надання соціальних послуг. Метою пілотних проектів в області соціального захисту, що впроваджуються в Україні за підтримки Світового банку, є надання допомоги бідним верствам населення.

Важливою метою нових видів діяльності Світового банку в соціальній сфері є підтримка проектів, направлених на ліквідацію кризових явищ, що пов'язані із розповсюдження небезпечних захворювань (наприклад, боротьба з туберкульозом, СНІДом і т. п.). Програма Світового банку передбачає також сприяння Україні в реалізації реформ, спрямованих на підвищення соціальної результативності надання соціальних послуг.

Підтримка Світового банку в сфері охорони навколишнього середовища і природних ресурсів України орієнтована на вирішення нагальних внутрішніх проблем.

Таким чином, Світовий банк залишається одним із головних партнерів України на міжнародних фінансових ринках. Одночасно його діяльність важлива для нашої держави в критичний період розвитку, коли країна потребує фінансових ресурсів для забезпечення економічного зростання та проведення глибоких структурних перетворень. Кредитні ресурси Світового банку є одним із джерел фінансування дефіциту державного бюджету, структурної перебудови вітчизняної економіки і сприяння покращення

щенню інвестиційної активності в Україні.

Міжнародна фінансова корпорація (МФК) надає підтримку інвестиціям в приватний сектор. Інвестиційна діяльність МФК зосереджена в тих галузях, в яких існують відносні переваги та незначні ризики. Головним чином, це проекти в експортоорієнтованих галузях. Діяльність МФК спрямована на інвестиції, направлені на інституційний розвиток. Інститути, до розвитку яких залучається МФК, охоплюють фінансування торгівлі, лізинг, а також житлове будівництво і страхування.

Важливу роль у розвитку української економіки відіграє Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). Головним напрямком співпраці з цією установою є фінансова підтримка діяльності приватного сектора, зокрема кредитування малого та середнього бізнесу, комерційних банків, інфраструктури, насамперед енергетичної та телекомунікаційної. Кредити ЄБРР надаються підприємствам на умовах ринкових процентних ставок.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає сутність економічної інтеграції в Україні та особливості сучасних інтеграційних процесів?
2. Як впливає посилення інтеграції на розвиток національної економіки?
3. В чому полягає співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями?
4. Охарактеризуйте багатовекторність зовнішньоекономічної політики України.
5. Визначте напрями вдосконалення зовнішньоекономічної політики України.

Тести

1. Яке з наведених визначень правильно характеризує поняття «міжнародна інтеграція»:

- а) процес поступового зближення і взаємодії національних економік двох і більше країн, спрямованих на створення єдиного між ними господарського механізму при збереженні національного суверенітету;
- б) це постійне повторення і безперервне відновлення процесу виробництва матеріальних благ;
- в) спеціалізація окремих країн на виробництві товарів або наданні послуг та обмін між ними;
- г) заходи для розширення виробництва і підвищення його технічного рівня, оновлення і зростання якості продукції, впровадження нових засобів

виробництва і технологій.

2. До національних інститутів економічної інтеграції відносять:

- а) інститут Верховної Ради;   в) інститут Кабінету Міністрів;
- б) інститут Президента України;   г) органи влади всіх рівнів.

3. Однією з головних цілей економічної інтеграції є:

а) використання переваг міжнародного поділу праці для прискорення економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки

б) збільшення обсягів експорту товарів та послуг;

в) створення умов для вільного руху товарів, робочої сили та капіталу;

г) посилення торгівельно-фінансової експансії.

4. Активне включення України у світовий фінансовий простір разом з значними позитивними перевагами та здобутками приносить також у національну площину і загострення деяких проблем. Однією з таких «хвороб» є:

а) збільшення дефіциту державного бюджету;

б) падіння цін на товари, що експортує країна;

в) зменшення експорту товарів та послуг;

г) вивезення капіталу за кордон («втеча капіталу»).

5. До економічних передумов інтеграції національної економіки у світове господарство відносять:

а) забезпечення територіальної цілісності та створення адекватної системи національної безпеки;

б) побудова демократичної держави;

в) стабілізація національної грошової одиниці та включення її до системи міжнародних розрахунків;

г) формування почуття національної гідності, створення сучасної, орієнтованої на світові пріоритети, системи освіти.

6. Розвиток національної економіки та її входження до світової економічної системи передбачає забезпечення інфраструктурних передумов, до яких належить:

а) розвиток контактів з українцями, які проживають за межами України;

б) удосконалення транспортних комунікацій;

в) оцінка економічного потенціалу і визначення напрямів структурної перебудови;

г) забезпечення економічної та інституційної підтримки національного суверенітету.

7. Реалізація яких національних інтересів України забезпечить прискорену інтеграцію у СНД:

а) синхронне входження України і Росії до європейських інтеграційних структур;

б) зміцнення національного суверенітету, розбудова правової держави, розвиток ринкової економіки;

в) створення політичного і економічного союзу з країнами СНД;

г) повна економічна й політична лібералізація.

8. У якому варіанті правильно описані внутрішні проблеми міжнародної інтеграції економіки України?

а) слабкі економічні й політичні зв'язки з країнами ЄС;

б) низький рівень економічного й соціального розвитку національної економіки;

в) збереження зв'язків з країнами СНД;

г) відсутність високоефективної кредитної системи.

9. В умовах інтеграції України у світовий економічний простір все більш гостро постає питання приведення національної економіки у відповідність із світовими стандартами. Це стосується:

а) правил ведення бізнесу;

б) практики державного управління економікою;

в) правил ведення бізнесу і практики державного управління;

г) формування інвестиційної привабливості національних корпорацій.

10. Які з перелічених заходів забезпечать подальший розвиток України і становлення її як високорозвиненої європейської держави?

а) реформування економіки на основі європейських стандартів, демократизація суспільних відносин;

б) сприяння економічному зростанню за допомогою регуляторів податкової та фіскальної політики;

в) застосування норм європейського права;

г) відповіді у варіантах а, б і в.

Перелік джерел інформації

1. Економіка України: національна стратегія розвитку : монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 395–438.

2. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Фенікс, 2003. – С. 827–866.

3. Масловська Л. До питання оцінки передумов інтеграції України в ЄС / Л. Масловська // Економіка України. – 2007. – № 11. – С. 81–88.

4. Україна у процесах міжнародної інтеграції / В. Р. Сіденко, Ю. В. Павленко, О. І. Барановський та ін. ; за ред. В. Р. Сіденка. – Х. : Форт, 2003. – Гл. 2.

5. Фінансово-економічний розвиток України в умовах глобалізації : монографія / під ред. Я. В. Белінської. – К. : Національна академія управління, 2008. – С. 178–207.

Глава 12. НАЦІОНАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

1. Економічна безпека як основа забезпечення національної безпеки України.
2. Продовольча безпека.
3. Фінансова безпека.
4. Енергетична безпека.

1. Економічна безпека як основа забезпечення національної безпеки України

В кінці ХХ ст. в ряду загальносистемних категорій, що характеризують стан розвитку суспільства і держави, особливе місце зайняло поняття «національна безпека».

Для розвитку України як суверенної держави важливе значення має чітке визнання сутності, структури і системи забезпечення національної безпеки, на досягнення якої повинні здійснюватися першочергові заходи державних органів. В Законі України «Про основи національної безпеки» зазначено, що **національна безпека** – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Тобто, це здатність держави ефективно протидіяти виникненню негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

Центральне місце в системі національної безпеки по праву відводиться **економічній безпеці**, оскільки вона є основною для належного функціонування всіх складових елементів цієї системи: військової, політичної, соціальної, технологічної, інформаційної та екологічної безпеки тощо. Це обумовлене тим, що забезпечення високого рівня національної конкурентоспроможності, політичної стабільності, надійної обороноздатності, ефективної соціальної політики, злагоди в моральному та духовному житті суспільства, розвитку науково-технічного прогресу, захисту національних інтересів та забезпечення безпечного екологічного стану неможливі без міцної та ефективної економіки. У зв'язку із цим першочергового значення набуло дослідження та практичне вирішення проблем, пов'язаних із реалізацією економічної безпеки.

Найпоширенішим підходом трактування економічної безпеки є визначення через захищеність національних інтересів. Економічна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. В основі життєво

важливих інтересів лежить сукупність потреб суспільства, задоволення яких є необхідною умовою для його існування і прогресивного розвитку. Таким чином, основою економічної безпеки є стабільний і постійний прогресивний розвиток країни, необхідною складовою якого є механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам. Тому економічну безпеку можна визначити як сукупність умов і факторів, що забезпечують незалежність національної економіки, здатність протидіяти впливу наявних або потенційних загроз, спроможність до постійного оновлення і прогресивного розвитку.

Під **національною економічною безпекою** розуміється стан економіки, який забезпечує достатній рівень соціального, політичного та оборонного існування і прогресивного розвитку України, невразливість та незалежність економічних інтересів, а також до різних сегментів її економічних інтересів по відношенню до можливих зовнішніх та внутрішніх загроз. Іншими словами, економічна безпека – це не тільки захищеність національних інтересів, але й готовність та здатність інститутів влади створювати механізми реалізації захисту національних інтересів розвитку вітчизняної економіки і підтримки соціально-політичної стабільності в країні.

Економічна безпека – частина загальної системи національної безпеки країни. Її розвиток необхідно розглядати в загальному контексті формування системи національної безпеки держави.

Вперше поняття «економічна безпека» було застосоване Президентом США Т. Рузвельтом у 1934 р., який у зв'язку з необхідністю державного втручання в економічне життя країни створив федеральний Комітет з економічної безпеки. У сучасних умовах питання забезпечення національної безпеки зайняли провідне місце в системі заходів державного регулювання національної економіки.

Багато країн світу розробляють стратегії національної безпеки. Наприклад, в США в якості головного завдання і конституційного обов'язку президента в галузі національної безпеки ставиться захист населення країни та її територіальної цілісності. На початку 1990-х років адміністрацією США було вперше розроблена експортна стратегія, що включала близько 70 рекомендацій по підвищенню конкурентоспроможності американських товарів, освоєнню нових ринків збуту та ін. В 1999 р. була затверджена «Стратегія безпеки США для нового століття», в якій економіка займає ключове місце, а в якості головної висувається задача сприяння економічного процвітання Америки.

Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без такої політики немож-

ливо домогтися виходу з кризи, примусити працювати механізм управління економічною ситуацією, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

При аналізі економічної безпеки виділяються передусім три основні складові:

1. Економічна незалежність, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі.

2. Стійкість і стабільність національної економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів.

3. Здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Економічна безпека країни базується на дотриманні визначеної системи принципових положень. До основних принципів забезпечення економічної безпеки України відносять: дотримання законності на всіх етапах забезпечення економічної безпеки; баланс економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави; взаємну відповідальність особи, сім'ї, суспільства, держави щодо забезпечення економічної безпеки; своєчасність і адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів; надання пріоритету мирним заходам у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру; інтеграцію національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою.

Дослідження економічної безпеки з позицій системного підходу передбачає визначення суб'єкта, об'єкта і мети економічної безпеки. **Об'єктом** національної безпеки виступає як економічна система в цілому, так і її складові елементи: природне багатство, виробничі і невиробничі фонди, людські ресурси, інфраструктура, банківська система, державні фінанси та ін. **Суб'єктами** забезпечення економічної безпеки є: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; громадяни України, об'єднання громадян.

Понятійний апарат економічної безпеки передбачає наявність та-

ких основних понять, як національний інтерес, загроза, збиток, стратегія безпеки. Національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності народу, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет країни та її прогресивний розвиток.

Загроза економічній безпеці може бути визначена в кінцевому випадку як сукупність наявних та можливих змін явищ і чинників у зовнішньому та внутрішньому середовищі, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері; може призвести до системних криз та порушення стабільності функціонування національної економіки. Слід врахувати, що загрози на протязі певного проміжку часу можуть трансформуватися із потенційних в реальні, і навпаки. Тому важливого значення набуває не лише протидія реальним загрозам, але й виявлення потенційних загроз та нейтралізація їх на стадіях формування. Збиток – це втрата або негативні зміни в діяльності суб'єктів національної економіки, величина якого буде виражатися ступенем зниження економічного потенціалу країни за певний проміжок часу. Під загрозливим фактором економічної безпеки ми розуміємо сукупність умов, що перешкоджають реалізації національних економічних інтересів або створюють небезпеку скорочення виробничого потенціалу суб'єктів господарської діяльності.

Загрозами економічній безпеці України слід вважати фактори, що безпосередньо чи у перспективі унеможливають або ускладнюють реалізацію національних економічних інтересів, створюючи перешкоди на шляху нормального розвитку економіки і небезпеку незалежному державному існуванню та добробуту народу. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки», на сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами в економічній сфері є:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;
- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромисловому комплексі, системах життєзабезпечення;

- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;
- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;
- боргова залежність держави;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;
- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел, їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;
- «тонізація» національної економіки;
- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними;

Загрози економічній безпеці України набули, на жаль, перманентного характеру і провокують її критичний стан за цілим рядом основних критеріїв. Тому завдання усіх суб'єктів національної економіки зараз полягає у створенні надійної системи блокування і упередження економічних загроз, яка б забезпечувала їй стабільність та розвиток.

Економічна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у економічній, науково-технологічній, інформаційній сферах.

Правова база економічної безпеки України. Правова база забезпечення економічної безпеки закладена відповідними документами, що прийняті та впроваджені в державі. В них визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Правову основу у сфері економічної безпеки України становлять:

- Конституція України – у статті 17 Конституції України задекларовано, що захист суверенітету і територіальній цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу;
- Закони України: «Про національну безпеку України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про запобігання та протидію

легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»; податкове та валютне законодавство; законодавство України про приватизацію, банкрутство, зовнішньоекономічну діяльність; Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Митний, Бюджетний, Господарський кодекси України тощо, які мають безпосереднє відношення до регулювання відносин в економічній сфері;

- укази та розпорядження Президента України (Указ Президента України «Про стратегію національної безпеки України» тощо);
- постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України;
- відомчі нормативні акти міністерств та відомств;
- міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Забезпечення економічної безпеки особи, суспільства, держави здійснюється на основі розмежування повноважень між суб'єктами системи, в якій:

Президент України виступає гарантом забезпечення економічної безпеки України; здійснює загальне керівництво у сферах економічної безпеки України, визначає цілі і стратегію на ближчу і тривалу перспективи; видає укази та розпорядження, спрямовані на захист національних економічних інтересів та здійснення системи заходів із забезпечення економічної безпеки особи, сім'ї, суспільства, держави.

Верховна Рада України створює правові заходи функціонування системи національної економічної безпеки; визначає бюджетні асигнування на фінансування державних органів, загальнодержавних програм, заходів, спрямованих на забезпечення економічної безпеки; визначає основи економічної безпеки України, зокрема приймає Концепцію економічної безпеки, законодавчі акти та загальнодержавні програми у цій сфері; формує життєво важливі національні економічні інтереси і закріплює це законодавчими актами; ратифікує міжнародні договори та угоди, що стосуються сфери національної та міжнародної економічної безпеки; здійснює контроль за діяльністю органів державної влади у сфері економічної безпеки.

Рада національної безпеки і оборони України забезпечує здійснення єдиної державної політики у сфері економічної безпеки; координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері економічної безпеки; розробляє стратегію економічної безпеки і організовує підготовку відповідних державних програм; здійснює постійний моніторинг національних економічних інтересів, комплексну оцінку та прогноз потенційних і реальних загроз економічній безпеці; аналізує стан і тенденції розвитку економічної ситуації в Україні та за її межами, а також визначає на цій основі пріоритетні напрямки забезпечення економічної безпеки;

планує, організовує і контролює здійснення заходів з метою локалізації та нейтралізації загроз економічній безпеці; розробляє пропозиції Президенту України щодо вдосконалення системи національної економічної безпеки та забезпечення економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави; прогнозує наслідки рішень державних органів з питань внутрішньої та зовнішньої політики в сфері економічної безпеки; розробляє рекомендації щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій у соціально-економічній сфері.

Кабінет Міністрів України, міністерства та відомства забезпечують економічну самостійність України та її економічну безпеку; забезпечують виконання Конституції України, законів України, актів Президента України у сфері національної та міжнародної економічної безпеки; розробляють і виконують в межах своїх повноважень державні програми, спрямовані на забезпечення економічної безпеки та захист національних економічних інтересів; забезпечують здійснення державної політики у сфері економічної безпеки; здійснюють аналіз загроз економічній безпеці, розробляють та вживають заходи щодо локалізації та нейтралізації цих загроз.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» Президентом України розробляються і затверджуються Стратегія національної безпеки України, доктрини, концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України.

Стратегічні цілі та ключові завдання державної політики з питань економічної безпеки. Сучасна динаміка суспільних процесів в Україні й світі зумовлює необхідність формування адекватної, ефективної та економічно виправданої системи управління економічною безпекою, яка б сприяла стійкому соціально-економічному розвитку країни, входження її до спільноти розвинутих демократичних країн. **Стратегічною метою** політики економічної безпеки України є створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення, збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку.

З урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз економічній безпеці, збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на нале-

жному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації. Основними напрямками державної політики з питань економічної безпеки України є:

- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;
- вдосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;
- подолання «тенізації» економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;
- забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;
- здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;
- забезпечення продовольчої безпеки;
- захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту – поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу.

Система оцінки стану економічної безпеки. З метою оцінювання рівня економічної безпеки країни як головної складової національної безпеки визначається перелік основних індикаторів стану економічної безпеки, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також розраховується інтегральний індекс економічної безпеки.

Визначення рівня економічної безпеки України як головної складової національної безпеки держави і перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також методи обрахунку інтегрального індексу економічної безпеки визначається на основі «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України», затвердженої наказом Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007.

Ключові параметри (індикатори) економічної безпеки України відображають динаміку виробництва, стан бюджету і державного боргу, рі-

вень забезпеченості основними видами ресурсів. **Критерії економічної безпеки** – це реальні статистичні показники, за якими здійснюється оцінка стану економіки країни з точки зору забезпечення її сталого розвитку. Основним критерієм економічної безпеки країни є здатність її економіки зберігати або принаймні швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення в умовах припинення зовнішніх поставок або кризових ситуацій внутрішнього характеру.

Індикатори економічної безпеки – це реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері. Для забезпечення економічної безпеки важливого значення має постійний моніторинг ключових параметрів (індикаторів), досягнення ними оптимальних значень. **Оптимальні значення індикаторів** – це інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворюваних процесів в економіці. **Порогові значення індикаторів** – це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці, тобто значення, які бажано не перетинати. **Граничні значення індикаторів** – це кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці. Як свідчить досвід багатьох зарубіжних країн, за межами порогових та граничних значень індикаторів економічна система втрачає здатність до динамічного саморозвитку та конкурентоспроможність на внутрішньому і зовнішньому ринках, стає об'єктом експансії інонаціональних і транснаціональних монополій, в ній посилюється корупція.

Індикатори стану економічної безпеки України, їхні значення розроблено за кожною складовою економічної безпеки. Відбір множини індикаторів здійснювався з урахуванням світового досвіду та напрацювань українських вчених. Періодичність перегляду системи індикаторів та їх характеристичних значень у зв'язку зі змінами в національній і світовій економіці здійснюється у разі необхідності, але не рідше ніж один раз на два роки. Індикатори економічної безпеки використовуються як центральними, так і місцевими органами державної влади для аналізу, відвернення та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам у відповідній сфері.

До найважливіших складових економічної безпеки відносять: макроекономічну, фінансову, зовнішньоекономічну, інвестиційну, науково-технологічну, енергетичну, виробничу, демографічну, соціальну, продовольчу безпеку.

2. Продовольча безпека

Надійне забезпечення продовольством має стратегічне значення,

оскільки від цього залежить не лише продовольча, але й економічна безпека країни. Забезпечення населення продуктами визнано глобальною проблемою людства, яка підриває здоров'я і життєздатність понад 1 млрд. чол. та безпосередньо загрожує майже чверті населення країн, що розвиваються. За останні 50 років завдяки впровадженню досягнень науково-технічного прогресу, виробництво продуктів харчування в світі різко збільшилося. У той же час, за оцінками експертів ООН, від недоїдання в останні два десятиріччя щорічно вмирає близько 50 млн. чол. Найбільш гостро проблема дефіциту продуктів харчування має місце в 40 найбідніших країнах світу.

Споживання продуктів харчування з точки зору суспільного відтворення ж основною передумовою відтворення трудових ресурсів, існування всього людства.

У сучасних умовах стан забезпечення населення продуктами харчування є першочерговим завданням макроекономічної політики держави. **Продовольча безпека** – це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави.

Обсяги споживання продуктів харчування в даній країні визначаються групою основних факторів. Перша група включає демографічні та вікові показники руху населення, що визначають попит на продовольство. До них відносять: чисельність населення, фізіологічні потреби у продуктах харчування, вікову структуру. Друга група факторів визначається рівнем доходів населення та рівнем цін на продовольство. Зростання реальних доходів населення підвищує попит на продукти харчування. В той же час зростання цін зменшує попит на нього.

В сучасних умовах незважаючи на зростання обсягів виробництва продуктів харчування, продовольча проблема в Україні набуває особливої гостроти. До 1990 р. Україна по праву входила до числа найрозвинутіших країн з високим рівнем споживання продуктів харчування. Але за відносно короткий проміжок часу в країні намітилась стійка тенденція зниження рівня споживання й якісного погіршення структури раціону. Добова калорійність раціону знизилася з 3597 ккал. в 1990 р. до 2993 ккал. в 2010 р. (на 16,8 %), вміст протеїну в ньому – з 105,3 до 79,0 г (на 25,0 %), жиру – з 124 до 99,2 г (на 20,0 %). Особливо складна ситуація склалась з споживанням найважливіших білкових і вітамінних продуктів, перш за все продуктів тваринницького походження, риби і рибопродуктів, овочів, плодів і ягід (табл. 12.1).

Таблиця 12.1 – Споживання основних продуктів харчування (на одну

особу за рік; кілограмів)

Види продуктів харчувань	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
М'ясо та м'ясо-продукти вкл. субпродукти і жир-сирець	68,2	32,8	39,1	50,6	49,7	52,0
Молоко та молочні продукти	373,2	199,1	225,6	213,8	212,4	206,4
Яйця, шт.	272	166	238	260	272	290
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби у перерахунку на борошно; крупи, борошно, бобові)	141,0	124,9	123,5	115,4	111,7	111,3
Картопля	131,0	135,4	135,6	131,8	133,0	128,9
Овочі та баштанні продовольчі культури	102,5	101,7	120,2	129,2	137,1	143,5
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	47,4	29,3	37,1	43,5	45,6	48,0
Риба та рибні продукти	17,5	8,4	14,4	17,5	15,1	14,5
Цукор	50,0	36,8	38,1	40,9	37,9	37,1
Олія	11,6	9,4	13,5	15,0	15,4	14,8

В кінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття Україна по загальній калорійності раціону наближалась до США. У кінці 90-х років ситуація різко погіршилася. У США середньодобовий раціон споживання складав 3630 ккал., у тому числі 1307 ккал. припадало на продукти тваринного походження. По загальній калорійності раціон середньостатистичного американця перевищував аналогічний показник в Україні на 40–45 %, а по споживанню продуктів тваринного походження – у 2–2,5 раза.

Дефіцит продовольчого споживання по відношенню до нормативного рівня по калорійності невеликий і може бути достатньо швидко ліквідований. Набагато песимістичніший вигляд має оцінка національної продовольчої безпеки за вартісним показником. Річ у тому, що основний дефіцит споживання продуктів харчування припадає на дорогі види продовольства (м'ясо, риба, молоко, фрукти). Досягнення раціональних норм споживання продуктів харчування при нинішніх темпах їх зростання виходить за обрії доступної для огляду перспективи. Наприклад, споживання м'яса і м'ясопродуктів у розрахунку на одну особу за останні вісім років збільшилося на 17 кг, але до раціональної норми споживання ще залишається 31 кг (рис. 12.1).

Рисунок 12.1 – Споживання м'яса та м'ясопродуктів у розрахунку на одну особу, кг за рік

Як свідчать дані рис. 12.1, значне падіння споживання м'яса і м'ясопродуктів відбулося за 1991–2000 рр., коли рівень споживання скоротися в 2 рази. У наступні роки відбувалося повільне зростання споживання, досягнувши у 2010 р. 76,5 % від рівня 1990 р. і лише 62,7 % до раціональних норм споживання. Ще більшим є відставання за споживанням фруктів, риби- і молокопродуктів.

Стратегічною метою соціальної політики України є послідовне підвищення рівня життя населення на основі самореалізації кожного громадянина, зниження соціальної нерівності, відтворення економічної та соціальної ролі країни у світовому співтоваристві. Проте різке зниження споживання продуктів харчування, особливо тваринного походження, що складають основу раціону людини, становить значну загрозу продовольчій безпеці країни (табл. 12.2).

Особливо загрозлива ситуація є із споживанням продукції тваринного походження. Фактичний обсяг споживання м'яса в 2010 р. перевищив порогове значення індикатора стану продовольчої безпеки лише на 16,0 %, споживання риби та рибопродуктів – лише на 3,6 %. Таким чином, по рівню споживання населенням України основних продуктів харчування, що визначають поживність раціону людини, знаходиться на межі продовольчої безпеки і потребує невідкладних заходів з боку держави щодо кардинальної зміни ситуації.

Таблиця 12.2 – Порогові та фактичні значення індикаторів стану продовольчої безпеки України

Індикатор, одиниця виміру	Нижній поріг ($x^H_{\text{пор}}$)	Верхній поріг ($x^B_{\text{пор}}$)	Фактичне значення	
			2005 р. ($x_{\text{факт}}$)	2010 р. ($x_{\text{факт}}$)
Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	2,5	3,8	2,9	2,9
Споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особа), кг	45	104	39	52
Споживання молока та молочних продуктів (за рік/особа), кг	353	396	226	206
Споживання овочів та баштанних (за рік/особа), кг	107	193	120	144
Споживання риби та рибопродуктів (за рік/особа), кг	14	29	14,4	14,5

Поряд з кількісними показниками продовольчого споживання незадовільний стан національної продовольчої безпеки фіксує така важлива характеристика, як частка витрат на харчування у видатковій частині сімейних бюджетів. Цей другий найважливіший показник міжнародної статистики продовольчої ситуації підводить нас до проблеми **продовольчої доступності**. Розвиток ринкової економіки зняв питання фізичної доступності продовольчих товарів, але усунення незадоволеного попиту механізмом рівноважних цін загострило проблему економічної доступності, спричинило продовольчий аспект бідності.

За даними Держкомстату, у 2010 році сукупні витрати домогосподарств становили 2773,1 гривні на місяць, що на 14,8 відсотка більше проти попереднього року. Із загальної суми грошових витрат домогосподарства витрачали на харчування 1483,6 гривні на місяць проти 1282,4 у 2009 р. Таким чином, індикатор доступності продуктів харчування у 2010 р. становив 52,5 відсотка при його 60-ти відсотковому граничному критерії. Порівняно із минулим роком цей показник покращився на 0,1 процентний пункт. Слід зазначити, що у країнах Європи питома вага витрат на харчування у загальних витратах домогосподарств знаходиться в межах 20–25 відсотків.

Важливим питанням, що повинно постійно перебувати в полі зору державних органів управління, є забезпечення продовольчої безпеки краї-

ни. Критерієм продовольчої безпеки вважається задоволення $\frac{3}{4}$ потреб у продовольстві за рахунок виробництва українських товаровиробників. Проте за деякими видами продуктів харчування частка імпорту в обсязі внутрішнього споживання є досить значною і загрожує продовольчій безпеці країни (рис. 12.2).

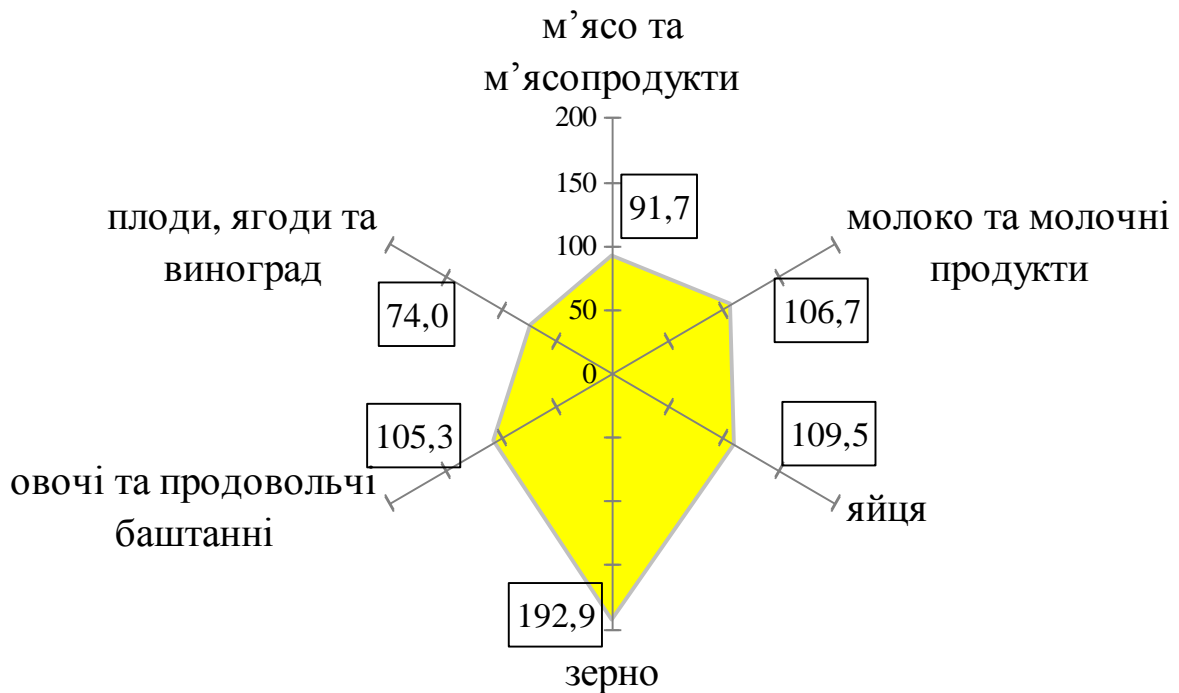

Рисунок 12.2 – Рівень самозабезпеченості країни основними видами продовольства у 2011 р., %

В 2011 р. доля імпорту м'яса у фонді споживання становила 8,3 %, плодів, ягід та винограду – 26,0 %. Суттєві обсяги імпорту плодово-ягідної продукції припадають на екзотичні види фруктів (цитрусові, банани тощо). В той же час відбувається зростання імпорту і тих видів плодів, вирощування яких характерне і для України, чому сприяла лібералізація внутрішнього ринку, яка відбулася внаслідок вступу України до Світової організації торгівлі. Рівень самозабезпеченості країни іншими видами споживання є незагрозливим для продовольчої безпеки і становив понад 100 % (зерно – 192,9 %, молоко і молочні продукти – 106,7 %, овочі та продовольчі баштанні – 105,3 %). Тому нарощування виробництва продукції тваринництва є важливим фактором забезпечення високого рівня продовольчої безпеки населення країни.

Основними напрямками державної політики з питань забезпечення продовольчої безпеки України на перспективу є:

- врегулювання земельних відносин і раціоналізація землекористування, формування ринку земель сільськогосподарського призначення, юридичне і технічне оформлення права власності та користування землею, гарантії захисту прав власників земельних часток (паїв);
- розвиток аграрного ринку, створення умов для розкриття потенціалу аграрного сектору для забезпечення потреб населення України у доступному, якісному і безпечному продовольстві, утвердження її ролі як вагомого експортера аграрної продукції;
- захист внутрішнього ринку від постачання неякісної та небезпечної продовольчої продукції.

3. Фінансова безпека

В сучасних умовах першочергового значення для забезпечення стійкого економічного зростання, підвищення добробуту населення набуває **фінансова безпека**, під якою розуміють такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

Фінансова безпека, у свою чергу, містить такі складові:

- бюджетна безпека – це стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів;
- валютна безпека – це такий стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, безперешкодного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;
- грошово-кредитна безпека – це такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення;
- боргова безпека – це такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідно-

шення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи;

- безпека страхового ринку – це такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм змогу в разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування;

- безпека фондового ринку – це оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів та держави в цілому.

Одним із визначальних факторів макроекономічної та фінансової безпеки країни є індикатори бюджетної безпеки. Центральне місце серед порогових значень індикаторів стану бюджетної безпеки займає величина дефіциту державного бюджету та способи його фінансування. Як відомо, розмір дефіциту державного бюджету понад 3 % від валового внутрішнього продукту, із стимулюючого перетворюється в фактор, що загрожує фінансовій стабільності економіці країни. Особливого значення має не лише відносна величина дефіциту, але й способи його фінансування.

Порівняльний аналіз порогових та фактичних значень основних індикаторів бюджетної безпеки України наведений в табл. 12.3. Як видно із наведених даних, найбільшу загрозу для фінансової безпеки країни становить значний розмір дефіциту державного бюджету, величина якого майже в 2 рази перевищує порогове значення індикатору бюджетної безпеки. Стрімке зростання державного дефіциту посилює ризики фінансової дестабілізації, є джерелом прискореного зростання цін. Особливе занепокоєння викликає фінансування дефіциту державного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, частка яких в 2010 р. становила 73,5 %, тоді як максимальне значення не повинно перевищувати 30 %. Таким чином, пріоритетним завданням органів державного регулювання економіки є зниження розміру дефіциту державного бюджету до величини, визначеної в якості граничного показника бюджетної безпеки.

Таблиця 12.3 – Індикатори стану бюджетної безпеки України

Індикатор, одиниця виміру	Характеристичні значення показників бюджетної безпеки		Фактичне значення		
	нижній поріг ($x_{\text{пор}}^{\text{н}}$)	верхній поріг ($x_{\text{опт}}$)	2006 р. ($x_{\text{факт}}$)	2008 р. ($x_{\text{факт}}$)	2010 р. ($x_{\text{факт}}$)
Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	15	не більше 30	31,6	31,4	28,7
Відношення дефіциту (–), профіциту (+) державного бюджету до ВВП, %	– 3	не більше 3	0,7	–1,5	– 5,9
Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %	10	не більше 30	127,3	30,6	73,5
Відношення дефіциту (–), профіциту (+) торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	– 5	не більше 5	–3,0	–7,8	– 2,8

Важливим фактором забезпечення фінансової безпеки країни є розмір державного боргу та темпи його зростання. Боргова складова в системі державних фінансів має функціональне походження від державного кредиту і в сучасних умовах для економіки України набуває важливого значення. Державні запозичення проводяться з метою фінансування дефіциту державного бюджету, цільового фінансування різноманітних державних і регіональних програм, збільшення статутного капіталу державних банків, поповнення бюджету необхідними резервними активами. Так, у 2010 р. сума розміщення облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку становила 70,7 млрд грн., з яких 6,4 млрд грн. використовувалися для збільшення статутного капіталу державних банків, 16,4 млрд грн. – для погашення простроченої заборгованості з податку на додану вартість.

Потреба фінансування зростаючих бюджетних дефіцитів спонукала до високої боргової активності уряду. Станом на 31 грудня 2010 р. державний та гарантований державою борг України становив 432,2 млрд грн (54,3 млрд дол.) проти 78,1 млрд грн. в 2005 р., тобто зріс майже в 5,5 раза. Спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги зовнішнього боргу в загальній сумі державного боргу України. Основними каналами нарощування державного боргу за 2008–2010 рр. стали розміщення облігацій внутрішньої позики, випуск ПДВ-облігацій, залучення кредитних ресурсів

МВФ, Світового банку та ЄС, розміщення облігацій зовнішньої позики та отримання кредитів іноземних банків.

Динаміка державного боргу України (у вартісному виразі) приведена в табл. 12.4.

Таблиця 12.4 – Державний та гарантований державою борг України за 2005–2010 рр. (на кінець року; млн грн.)

Види державного боргу	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	80 548,5	88 744,7	189 410,4	317 904,1	432 235,4
Державний борг	66 113,8	71 294,3	13 0689,7	22 6996,3	32 3475,2
Внутрішній борг	16 607,7	17 806,4	4 4666,6	9 1070,1	141 662,1
Зовнішній борг	49 506,1	53 487,9	8 6023,1	13 5926,2	181 813,1
Гарантований державою борг	14 434,7	17 450,5	58 720,7	90 907,8	108 760,2

В Україні надмірне покладання надій на позикові кошти в умовах звуженої податкової бази, високих процентних ставок при одночасному погіршенні торговельного та платіжного балансів призвели до критичного загострення проблеми обслуговування зовнішнього боргу. Проведення зваженої політики залучення позикових коштів державою, яка повинна, з одного боку, стимулювати розвиток інвестиційних процесів в умовах недостатнього розміру внутрішніх заощаджень, а з іншого – не перетворитися в гальмо економічного зростання внаслідок стрімкого збільшення видатків по обслуговуванню державного боргу, є сьогодні однією із ключових проблем.

Водночас розмір державного боргу України вже упритул наближається до критичного значення (55 % ВВП), за яким подальше посилення боргового тиску на бюджет продукуватиме суттєві негативні макроекономічні тенденції (табл. 12.5).

Відношення зовнішнього боргу до валового внутрішнього продукту стрімко зростає, і відповідно станом на 31.12.2010 р. досягло 16,8 %. Відношення загальної суми державного і гарантованого державного боргу до валового внутрішнього продукту склало в 2010 р. майже 40 % проти 20,0 % у 2008 р. І хоча по відношенню цих показників до порогових значень індикаторів боргової безпеки стан можна назвати як відносно сприятливим, все ж необхідно звернути увагу на наступні фактори: стрімке зрос-

тання величини державного боргу за останні три роки; збільшення питомої ваги зовнішнього боргу в структурі державного і гарантованого державного боргу країни; збільшення витрат на обслуговування як внутрішнього, так і зовнішнього державного боргу.

Таблиця 12.5 – Індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової безпеки України

Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{\text{опт}}$)	Фактичне значення, ($x_{\text{факт}}$)		
		2008 р.	2009 р.	2010 р.
Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	не більше 55	20,0	34,8	39,9
Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 25	9,1	14,9	16,8
Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 70	19,3	32,1	33,1
Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 12	0,7	1,2	2,1
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, %	не більше 20	1,1	1,8	6,8
Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	не більше 30	4,7	10,0	13,1
Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 25	0,3	1,8	4,7

Протягом 2011 року забезпечено утримання обсягу державного боргу на економічно безпечному рівні. Обсяг запозичень для фінансування дефіциту державного бюджету у 2011 році становив 80,6 млрд гривень, у тому числі за рахунок внутрішніх запозичень – 53,4 млрд та за рахунок зовнішніх запозичень – 27,2 млрд гривень. Середньозважена ставка за облігаціями внутрішньої державної позики у 2011 році становила 8,91 відсотка (у 2010 році – 12,7, у 2009 році – 20,2 відсотка). Державний

борг на 31 грудня 2011 р. становив 357,3 млрд гривень.

В умовах нестійкої макроекономічної рівноваги, низьких результатів структурних перетворень і підвищення інфляційних очікувань зростаючі розміри державного боргу України можуть стати вагомим дестабілізуючим фактором, що в кінцевому рахунку може призвести до неплатоспроможності боржника.

Державні позики є невід'ємною частиною фінансової системи багатьох країн світу. Боргові проблеми України не є унікальними і мають зарубіжні аналоги (рис. 12.3).

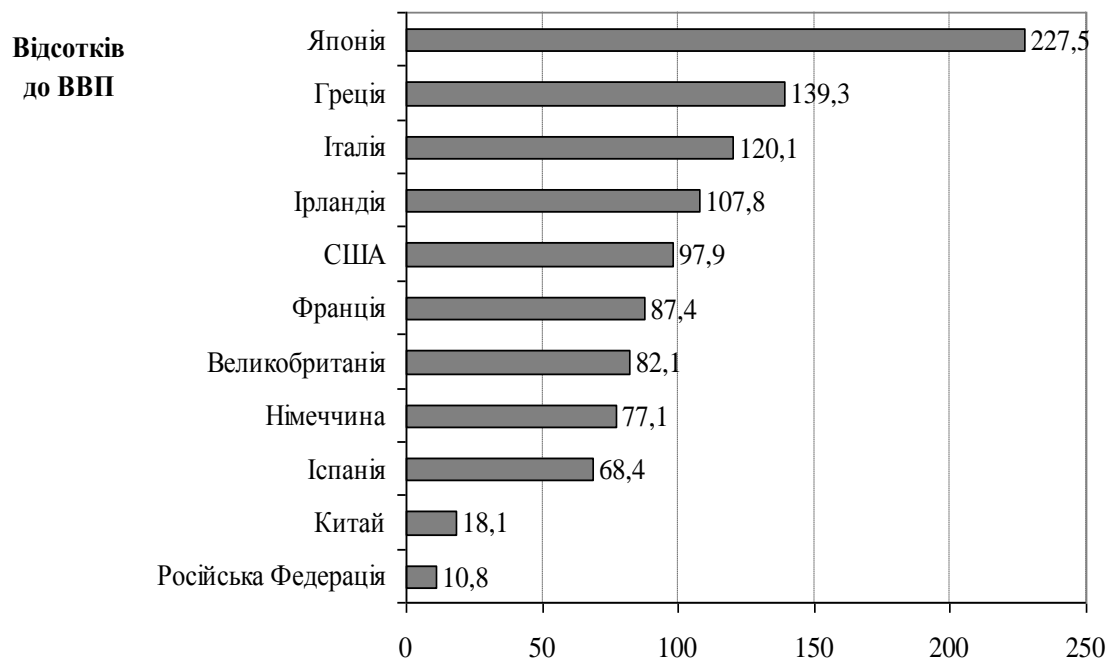

Рисунок 12.3 – Місце країн світу за показником рівня державного боргу до ВВП у 2011 р, %

За розмірами державного боргу в процентах до валового внутрішнього продукту в 2010 р. Україна посідала 106 місце. У порівнянні з іншими країнами світу боргова ситуація в Україні не є загрозливою. Проте велике занепокоєння викликає стрімке зростання державного боргу.

З метою удосконалення нормативної бази та механізмів державного регулювання ринку позичкових капіталів у 2011–2012 рр. Кабінетом Міністрів України було здійснено низку заходів. У 2011 р. розширено перелік видів державних цінних паперів – затверджено Основні умови випуску та порядок розміщення середньострокових та довгострокових державних облігацій з індексованою вартістю та Основні умови випуску та порядок розміщення короткострокових, середньострокових державних облігацій, но-

мінованих в іноземній валюті. Важливим заходом стало розроблення Середньострокова стратегія управління державним боргом на 2012–2014 роки. Реалізація Стратегії дасть змогу досягти на кінець 2012, 2013 і 2014 років відповідно таких результатів: відношення обсягу державного боргу до внутрішнього валового продукту – на рівні не більш як 30 відсотків, 25 відсотків і 25 відсотків; частка державного внутрішнього боргу - не менш як 46 відсотків, 47 відсотків і 48 відсотків; середньозважений строк до погашення державного боргу – не менш як 4,1, 4,2 і 4,3 року; частка державного боргу з фіксованою ставкою – не менш як 65 відсотків; частка державного боргу, що рефінансується в наступному році, – орієнтовно не більш як 20 відсотків.

Сьогодні стає зрозумілим, що оздоровлення фінансової системи України не можливе без розробки науково обґрунтованої стратегії формування і обслуговування ринка державних запозичень. Державні запозичення повинні використовуватися для вирішення стратегічних проблем, пов'язаних з інвестуванням в пріоритетні галузі вітчизняної економіки. Направлення державних запозичень на зростання поточного споживання може призвести до уповільнення економічного зростання, прискорення імпорту та інфляційних процесів. Тому першочерговим завданням повинно стати зміна акцентів із споживчого напрямку використання кредитних ресурсів на інвестиційне фінансування, що дасть можливість ліквідувати негативні явища витіснення інвестицій у русі фінансових потоків і збільшить в майбутньому податкові надходження держави.

4. Енергетична безпека

Енергетичні проблеми сучасної української економіки вимагають виділення в самостійний вид енергетичної безпеки. Сьогодні енергетична безпека у всіх регіонах світу перетворюється в один з головних об'єктів проведення економічної політики держави.

Енергетична безпека – це такий стан економіки, який забезпечує захищеність національних інтересів у енергетичній сфері від наявних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, дає змогу задовольняти реальні потреби в паливно-енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення та надійного функціонування національної економіки в режимах звичайного, надзвичайного та воєнного стану.

Для України проблема забезпечення енергетичної безпеки є досить актуальною. Серед головних факторів зростання рівня загроз енергетичній

безпеці країни в сучасних умовах виділяють наступні:

- низька ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, повільні темпи впровадження новітніх технологій. Українська економіка є однією з найбільш енергоємних у світі: на виробництво одиниці ВВП витрачається у 3–5 разів більше енергії, ніж у країнах Східної Європи. Це зумовлює зростання навантаження на державний бюджет за рахунок необхідності субсидування закупівлі «надлишкової» кількості енергоресурсів, у тому числі газу, збільшення забруднення довкілля й створює проблеми для конкурентоспроможності економіки в майбутньому, у міру неминучого вирівнювання внутрішніх цін на електроенергію зі світовими;

- високий рівень зносу основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, недостатність використання власного енергетичного потенціалу. В даний час енергетична безпека країни забезпечується за рахунок потужностей, введених в 60–70 роках минулого століття. Як наслідок, ступінь зносу основних виробничих фондів багатьох підприємств паливно-енергетичного сектору складає понад 60 %. Найбільше зростання старіння основних виробничих фондів відбулося в підприємствах з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води, де ступінь зносу за 2000–2010 рр. збільшилася на 15,6 % і становила на початок 2011 р. 62,2 %. За прогнозами експертів, при збереженні тенденції до фізичного і морального старіння енергетичного обладнання, в 2020 р. наступить граничний експлуатаційний ресурс. В результаті може статися ситуація, коли скорочення обсягів виробництва на підприємствах паливно-енергетичного комплексу стане фактором, що не лише уповільнить економічне зростання, але й може призвести до економічної кризи;

- надмірна залежність від імпорту енергоносіїв, недиверсифікованість джерел і маршрутів їх постачання. В даний час спостерігається висока залежність української економіки від зовнішніх джерел постачання основних видів енергетичних ресурсів. Особливо висока залежність української економіки від імпорту нафти та газу. В 2010 р. частка імпорту нафти в обсязі внутрішнього споживання становила 68,2 %, газу – 54,1 %. Основним імпортером енергоресурсів для України є Російська Федерація, частка якої складає близько 90 %. Це обумовлює недиференційованість поставок енергетичних ресурсів, високі ціни та монополізм великих енергетичних компаній (наприклад, Газпрому);

- недостатня реалізація енерготранзитного потенціалу, низькі те-

мпи інтеграції України до європейського енергетичного ринку. Україна має складну, протяжну і дуже розгалужену систему трубопроводного транспорту. Основні складові цього виду транспорту – нафто- і газопроводи, що зв'язують місця добування і райони споживання цих видів палива. Нині Україна має в своєму розпорядженні магістральних трубопроводів загального користування протяжністю 44,7 тис. кілометрів. У 2008 р. на 1 тис. км території доводилося 74 км трубопроводів загального користування.

У даний час в Україні функціонує значна кількість газо- і нафтопроводів. Через територію України проходять газопроводи «Союз» та Уренгой – Помари – Ужгород; трансконтинентальна магістраль «Дружба», магістральні нафтопроводи Лисичанськ – Кременчуг, Центр – Захід; нафтопродукто-проводи від нафтопереробних заводів Кременчуг – Лубни, Кременчуг – Кіровоград – Черкаси, Лисичанськ – Нижньодніпровськ та ін.

Існуюча нині система нафто- і газопроводів дозволяє забезпечити транспортування понад 120 млн т нафти і близько 200 млрд м³ газу. Проте за період ринкових трансформацій відбулося скорочення обсягів транспортування (перекачування) вантажів трубопроводами, особливо нафти (табл. 12.6).

Таблиця 12.6 – Транспортування (перекачування) вантажів трубопроводами (млн т)

Види вантажів	2000 р.	2010 р.
Всі вантажі	218	153
В тому числі:		
газ	150	121
нафта	66	30

Так, обсяг транспортування нафти в Україні скоротився з 114 млн т в 1990 р. до 30 млн т в 2010 р., або в 3,8 рази, газу – відповідно з 182 до 121 м³, або на 33,5 %. Порівняно з 2005 р. перекачування нафти скоротилося на 36,2 %, а газу – на 26,2 %. Значною мірою це пов'язано з скороченням випуску продукції на нафтопереробних заводах.

Важливою задачею є розвиток мережі магістральних і розводящих трубопроводів. Не можна вважати раціональним розподіл перевезень нафтопродуктів, що склався, між залізничним транспортом і нафтопроводами. У сучасних умовах на частку залізниць доводиться більше 30 % цих переве-

зень, причому питомі витрати по перевезенню нафтопродуктів на залізницях на 60–80 % вище, ніж по нафтопроводах.

Побудована в 70–80-х роках минулого століття, українська нафто- і газопровідна система потребує реконструкції і модернізації. Це, у свою чергу, об’єктивно вимагає залучення в галузь значного обсягу капітальних вкладень і кредитних ресурсів для оновлення транспортної системи, підвищення її надійності, удосконалення системи управління і зниження ресурсомісткості.

Динаміка основних індикаторів енергетичної безпеки характеризується даними, наведеними в табл. 12.7.

Таблиця 12.7 – Характеристичні значення показників енергетичної безпеки України

Показники	Нижня границя ($x_{гр}^H$)	Верхня границя ($x_{гр}^B$)	Фактично, 2010 р. ($x_{факт}$)
Частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави, %	40	100	60,5
Частка домінуючого паливного ресурсу у споживанні паливно-енергетичних ресурсів, %	10	60	35,7 ¹
Частка імпорту палива з однієї країни (компанії) у загальному обсязі його імпорту, %	10	50	18,0
Знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, %	10	70	62,2
Енергоємність ВВП, кг ум. палива/грн.	0,05	0,8	0,6
Обсяг видобутку вугілля, млн тонн	40	120	55,0

¹ Газ природний

Основними напрямками зміцнення енергетичної безпеки є: підвищення ефективності використання енергетичних ресурсів; забезпечення стабільності постачання паливно-енергетичної сировини, зокрема шляхом диверсифікації його джерел; створення умов для надійного функціонування вітчизняної інфраструктури транзиту та постачання енергоносіїв на внутрішній і зовнішні ринки; створення системи стратегічних резервів паливно-енергетичних ресурсів відповідно до практики ЄС і нор-

мативів Міжнародного енергетичного агентства; формування із застосуванням новітніх інформаційних технологій зведеного енергетичного балансу України, впровадження постійно діючої системи моніторингу, прогнозування та стратегічного планування розвитку паливно-енергетичного комплексу та його галузей; дієвий захист критичної інфраструктури паливно-енергетичного комплексу від еколого-техногенних впливів та зловмисних дій.

Питання для самоперевірки

1. В чому полягає відмінність між національною та економічною безпекою?
2. Які основні структурні елементи економічної безпеки?
3. В чому полягають основні напрями реалізації продовольчої безпеки?
4. Які основні загрози національній безпеці України в економічній сфері?
5. В чому полягає відмінність між граничними і пороговими індикаторами економічної безпеки?
6. Які економічні передумови формування фінансової незалежності країни?
7. В чому полягають загрози енергетичній безпеці України?

Тести

1. Стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави – це:

- а) економічна безпека країни;
- б) стійкість національної економіки, можливість протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам;
- в) критерії економічної безпеки;
- г) макроекономічна безпека держави.

2. Стратегічною метою економічної безпеки є:

- а) адаптація економічної системи, тобто здатність системи налагоджувати свій склад, структуру та внутрішні властивості для нейтралізації зовнішніх та внутрішніх загроз;
- б) зменшення потенційних і реальних загроз, що можуть призвести

до значних економічних втрат для національної економіки;

в) реалізація національних економічних інтересів, що служить основою забезпечення незалежності національної економіки, її стабільності, здатності до оновлення і удосконалення;

г) підвищення ефективності функціонування національної економіки.

3. Статистичні показники, за якими здійснюється оцінка стану економіки країни з точки зору забезпечення її сталого розвитку – це:

а) індикатори стану економічної безпеки України;

б) оптимальні значення індикаторів економічної безпеки;

в) критерії економічної безпеки;

г) граничні значення індикаторів економічної безпеки.

4. Об'єктом національної економічної безпеки є:

а) сфера матеріального виробництва;

б) ефективне функціонування економічної системи;

в) сукупність державних та місцевих органів виконавчої та законодавчої влади окремої держави, соціальні групи й окремі громадяни;

г) національна економіка в цілому, її елементи та весь комплекс економічних відносин (з виробництва, обміну, розподілу та споживання).

5. Які з перелічених економічних загроз відносяться до фінансових?

а) втрати ринків;

б) відтік кадрів;

в) зростання державної зовнішньої заборгованості;

г) технологічна залежність;

6. Основними реальними і потенційними загрозами для економіки України в економічній сфері є:

а) поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності;

б) велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

в) нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних;

г) невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам.

7. Життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація

яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток – це:

- а) національні інтереси України;
- б) потреби населення України;
- в) національна безпека України;
- г) суб'єкт економічної безпеки України.

8. До основних цілей системи зміцнення економічної безпеки держави можна віднести:

- а) своєчасне виявлення реальних та потенційних загроз у внутрішньому та зовнішньому середовищі;
- б) здійснення економічної політики, спрямованої на підвищення ефективності національної економіки;
- в) захист і реалізація національних інтересів особи, суспільства і держави;
- г) вірні відповіді *а, б і в*.

9. Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки України в економічній сфері є:

- а) створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України;
- б) адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу;
- в) прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці;
- г) поетапне збільшення обсягів бюджетних видатків на розвиток освіти і науки, створення умов для широкого залучення в науково-технічну сферу позабюджетних асигнувань.

10. Кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці – це:

- а) порогові значення індикаторів економічної безпеки;
- б) граничні значення індикаторів економічної безпеки;
- в) оптимальні значення індикаторів економічної безпеки;
- г) критерії економічної безпеки.

Перелік джерел інформації

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 15.12.2005 N 3200-IV зі змінами і доповненнями. Електронний ресурс:

<http://www.rada.gov.ua>.

2. Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від 2.03.2007 № 60. Електронний ресурс: <http://www.rada.gov.ua>.

3. Варналій З. С. Економічна безпека України і пріоритети зміцнення : монографія / З.С. Варналій, Д. Д. Буркальцева, О. С. Саєнко. – К. : Знання України, 2011. – Г. 2–4.

4. Данільян О. Г. Національна безпека України: структура та напрями реалізації : навчальний посібник / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Харків : Фоліо, 2002. – С. 46–78.

5. Економічна безпека України в умовах глобальних викликів : монографія / А. А. Мазаракі, О. П. Ковальчук, Т. М. Мельник та ін. ; за заг. ред. А. А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – Гл. 2–5.

6. Геєць В. М. Концепція економічної безпеки України // Ін-т екон. прогноз. ; кер. проекту В. М. Геєць. – К. : Логос, 1999. – 56 с.

7. Економіка України: національна стратегія розвитку : монографія. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 17–41.

8. Національна економіка : підручник. / за ред. П. В. Круша, Ю. В. Піча. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2008. – С. 344–374.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ З ДИСЦИПЛІНИ «НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

1. Національна економіка як наука.
2. Предмет і метод національної економіки.
3. Функції національної економіки.
4. Базисні інститути національної економіки.
5. Функції держави як базисного інституту національної економіки.
6. Теорія суспільного добробуту.
7. Ринок: економічна сутність, типова і видова різноманітність.
8. Засади соціально-ринкової економіки.
9. Соціальна політика як важлива складова соціально-орієнтованої економіки.
10. Поняття та економічні важелі розвитку економічного потенціалу країни.
11. Загальні методологічні основи кількісної оцінки економічного потенціалу.
12. Науково-технічний і виробничий потенціал національної економіки.
13. Трудові ресурси як найголовніша складова виробничого потенціалу.
14. Природно-ресурсний потенціал: сутність та характеристики.
15. Трансформація інститутів національної економіки.
16. Основні фактори інституційного розвитку національної економіки.
17. Розвиток інституту управління.
18. Інститут власності і ринку.
19. Інститут конкуренції.
20. Сутність інфраструктури національної економіки.
21. Виробнича інфраструктура: сучасний стан та проблеми розвитку.
22. Розвиток транспорту: проблеми та перспективи.
23. Соціальна інфраструктура в системі факторів розширеного відтворення.
24. Види соціальної інфраструктури.
25. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури в Україні.
26. Держава у ринковій економіці: еволюція та сучасний стан.
27. Механізми державного регулювання ринкової економіки.
28. Основні методи та інструменти державного регулювання національної економіки.
29. Бюджетно-податкова політика в системі інструментів державного

регулювання.

30. Бюджетний дефіцит та способи його фінансування в Україні.

31. Взаємозв'язок бюджетного дефіциту і державного боргу.

32. Грошово-кредитна політика в Україні: основні пріоритети.

33. Антимонопольна політика в Україні.

34. Цінова політика в системі державного регулювання національної економіки.

35. Структура національної економіки.

36. Структури виробництва і основні пропорції народного господарства.

37. Норма нагромадження капіталу та обсяг національного виробництва.

38. Інвестиційна політика як головна складова структурної політики.

39. Структурні зрушення в промисловості.

40. Структурні зрушення в аграрному секторі економіки України в контексті ринкових трансформацій.

41. Структура зовнішньої торгівлі: сутність та напрями змін.

42. Індикативне планування національної економіки.

43. Суть державного програмування і види програм.

44. Програми економічного і соціального розвитку.

45. Цільові програми.

46. Програмування і прогнозування національної економіки.

47. Сутність поняття економічне зростання.

48. Класифікація типів економічного зростання.

49. Основні фактори економічного зростання.

50. Ефективність економічного зростання.

51. Динаміка економічного зростання в Україні.

52. Економічне зростання і економічний розвиток.

53. Інституційні основи і форми економічної та політичної інтеграції в Україні.

54. Проблеми економічної та політичної орієнтації України.

55. Інститути і форми економічної інтеграції.

56. Економічна безпека в системі національної безпеки України.

57. Продовольча безпека.

58. Фінансова безпека.

59. Енергетична безпека.

60. Джерела економічної небезпеки економіки України.

Навчальне видання

АРХІЄРЕЄВ Сергій Ігоревич
ДЕМЬОХІНА Олена Олександрівна
ЕГОРОВА Ольга Юріївна
НЕПРАН Андрій Володимирович
НАЗАРЕНКО Олена Василівна
П'ЯТАК Тетяна Вікторівна
РЕШЕТНЯК Наталя Борисівна
ТИМЧЕНКО Ірина Євгеніївна
ЧОРНА Тетяна Іванівна
ШЕДЯКОВА Тетяна Євгеніївна
ЯКОВЛЕВА Наталія Григорівна

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск *С.І. Архієреєв*
Роботу до друку рекомендував *М.І. Погорєлов*

В авторській редакції
Комп'ютерна верстка *Ю.О. Сегеда*

План 2012, поз. 126

Підп. до друку   Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Riso-друк. Гарнитура Таймс. Ум. друк. арк.   . Наклад 200 прим.
Зам №   . Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ "ХП".
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3657 від 24.12.2009 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Друкарня НТУ "ХП". 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21